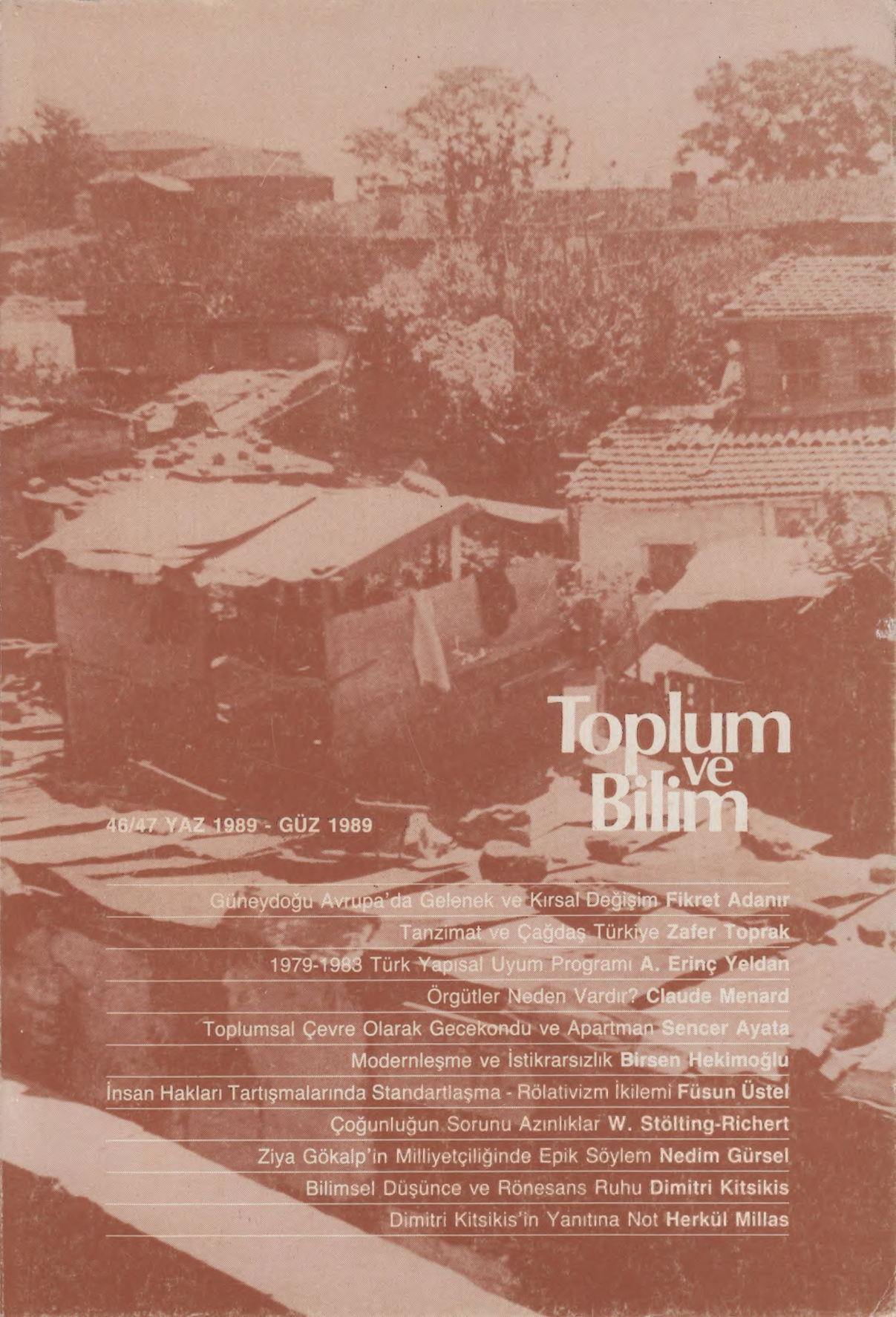

Toplum ve Bilim

46/47 YAZ 1989 - GÜZ 1989

Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim **Fikret Adanır**
Tanzimat ve Çağdaş Türkiye **Zafer Toprak**
1979-1983 Türk Yapısal Uyum Programı **A. Erinç Yeldan**
Örgütler Neden Vardır? **Claude Menard**
Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman **Sencer Ayata**
Modernleşme ve İstikrarsızlık **Birsen Hekimoğlu**
İnsan Hakları Tartışmalarında Standartlaşma - Rölativizm İkilemi **Füsun Üstel**
Çoğunluğun Sorunu Azınlıklar **W. Stölting-Richert**
Ziya Gökalp'in Milliyetçiliğinde Epik Söylem **Nedim Gürsel**
Bilimsel Düşünce ve Rönesans Ruhu **Dimitri Kitsikis**
Dimitri Kitsikis'in Yanıtına Not **Herkül Millas**

Toplum ve Bilim

Birikim Yayıncılık ve Ticaret Ltd. Şirketi Adına Sahibi
Murat Belge
Yayın Kurulu
Korkut Boratav
Ayşe Buğra
Sencer Divitçioğlu
Ahmet İnsel
Şirin Tekeli
Zafer Toprak
Danışma Kurulu
Asaf Savaş Akat
Reşit Canbeyli
Alan Duben
Suraiya Faroqhi
Nilüfer Göle
Ümid Hassan
Huricihan İnan
Deniz Kandiyoti
Nihal Kara
Çağlar Keyder
Şerif Mardin
İlber Ortaylı
Oğuz Oyan
Ayşe Öncü
Jale Parla
Ömür Sezgin
Burhan Şenatalar
İlhan Tekeli
Galip Yalman
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Abdullah Onay
Kapak ve Sayfa Düzeni
Ali Artun, Bora Çetinkaya
Yönetim Yeri
Küçükayasofya Caddesi No.17-19/A
Sultanahmet-İstanbul
Tel: 512 17 34
Yazışma Adresi:
Adalı Sokak No: 11 Arnavutköy
80820 İstanbul
Teknik Üretim
Perka A.Ş.
Baskı
Şefik Matbaası
Kapak Baskısı
Ayhan Matbaası

46/47 YAZ-GÜZ 1989 / ÜÇ AYLIK DERGİ

Fikret Adanır	**Osmanlı Hakimiyeti Boyunca Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim**	5-39
Zafer Toprak	**Tanzimat ve Çağdaş Türkiye**	41-55
A.Erinç Yeldan	**1979-1983 Türk Yapısal Uyum Programının Bir Genel Denge Modelinde Sınanması**	57-82
Claude Menard	**Örgütler Neden Vardır?**	83-100
Sencer Ayata	**Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman**	101-127
H.Birsen Hekimoğlu	**Modernleşme ve Siyasal İstikrarsızlık**	129-142
Füsun Üstel	**İnsan Hakları Tartışmalarında Standartlaşma-Rölativizm İkilemi**	143-153
W.Stölting-Richert	**Çoğunluğun Sorunu-Azınlıklar**	155-161
Nedim Gürsel	**Ziya Gökalp'in Milliyetçiliğinde Epik Söylem**	163-168

İLETİŞİ

Dimitri Kitsikis	**Bilimsel Düşünce ve Rönesans Ruhu**	169-177
Herkül Millas	**Dimitri Kitsikis'in Yanıtına Not**	179-180

bu sayıda

Bu sayının ilk yazısı Fikret Adanır'ın. Adanır'ın yayınlanmak üzere İngilizce olarak hazırlamış olduğu bu makale ilk defa Toplum ve Bilim'de yayınlanıyor. Adanır bu makalede, Balkanlar'da Osmanlı hakimiyetinin etkileriyle ilgili pekçok yerleşik tezi sorgulayarak konuya yeni bir bakış açısı getiriyor. Bu sayıda yayınladığımız başka bir tarih çalışması da, Zafer Toprak'ın Tanzimat'ın yüzellinci yıldönümü dolayısıyla kaleme aldığı, "Tanzimat ve Çağdaş Türkiye" başlıklı bir makale. Toprak'ın bu makalesi Tanzimat'ı "çağdaş toplum ve ulus devlet temellerinin atıldığı yeni bir dönemin eşiği" olarak ele alıp tartışıyor.

İktisatçıların bu sayıdaki iki makaleyle özellikle ilgileneceklerini sanıyoruz. Bu yazıların ilkinde, Erinç Yeldan, 1979-1983'de Türkiye'de uygulanan stabilizasyon programının bir genel denge modeli yardımıyla değerlendiriyor. Bu değerlendirme temelinde Yeldan, uygulanan standart stabilizasyon programının sonuçlarını eleştiriyor ve daha iyi sonuç verebileceğini düşündüğü alternatif bir politikayı tartışıyor. Sayının ikinci iktisat yazısı, kuramsal bir yazı. "Örgütler Neden Vardır?" başlıklı bu yazıda Claude Menard, kendisinin de önemli katkılarda bulunmuş olduğu bir yazının, örgütlenme kuramlarıyla ilgili yazının bir değerlendirmesini sunuyor. Kaynağını büyük ölçüde Coase'un 1937'de yayınladığı "Firmanın Doğası" başlıklı klasik makalesinden alan bu yazın, özellikle 1980'li yıllarda, birçok ünlü iktisatçının mikro iktisat alanında çığır açıcı bir nitelik taşıyan katkılarıyla büyük bir gelişme gösterdi. Bu gelişmenin önemi, yalnızca firma veya sendika gibi örgütlerle ilgili davranışlara getirdiği açıklıkla ilgili değil. Bu alandaki katkıların asıl önemi, bizce, bu tür örgütlerin varoluş nedenlerini sorgulayarak piyasaların ve piyasa ekonomisinin işleyişiyle ilgili bazı sınırlar ve sorunları gündeme getiriyor oluşları. Özellikle lisans üstü düzeyde iktisat metodolojisi veya mikro iktisat okutanların, ilk defa Toplum ve Bilim'de yayınlanan bu makaleyi çok yararlı bir başvuru kaynağı olarak kullanabileceklerini umuyoruz.

Toplum ve Bilim'in **1988 yaz sayısında Sencer Ayata'nın "Kentsel Orta Sınıf Ailelerde Statü Yarışması ve Salon Kullanımı" başlıklı bir yazısını yayınlamıştık. Bu sayıda aynı yazarın "Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman" konulu bir yazısını yayınlıyoruz. Ayata, her iki çalışmada da konut tipi ve konut çevresinden yola çıkarak sosyal ilişkilerdeki değişmelerle ilgili alışılmışın dışında sorular soruyor, değerlendirmeler yapıyor. Bu açıdan, bir bütünün parçaları olarak görülebileceklerini düşündüğümüz bu iki makalenin, şehir yaşamının evrimiyle değişik açılardan ilgilenen bütün okurlarımız tarafından zevkle okunacağını sanıyoruz.**

Birsen Hekimoğlu, Füsun Üstel ve W.Stölting-Richert'in bu sayıda yayınladığımız yazılarının, hukuk, siyaset ve kültürün kesiştiği bir alanda yer aldıklarını söyleyebiliriz. Hekimoğlu, "Modernleşme ve İstikrarsızlık" başlıklı yazısında, istikrarsızlık kavramına farklı yaklaşımları ele alıyor ve siyasal istikrarsızlığın ancak belirli bir kurumlar bütünü içinde oluşan davranışlar ve bu davranışların biçimlendirdiği beklentilere göre değerlendirilebileceği sonucuna varıyor. Füsun Üstel ise, çok güncel bir kavramı, insan hakları kavramını ele alıyor. İnsan hakları, ait oldukları toplumun kültürel, yasal ve siyasal özelliklerinden bağımsız olarak bütün insanların sahip oldukları bazı haklara verilen bir ad mıdır, yoksa evrensel olarak tanımlayamayacağımız, göreli bir değerlendirme gerektiren bir kavram mıdır? Üstel'in yazısı bu soru çerçevesinde biçimleniyor. Kültürel farklılıkların yasal veya sosyal uygulamalara temel oluşturacak biçimde değerlendirilmesiyle ilgili güçlükler, Stölting-Richert'in "Çoğunluğun Sorunu Azınlıklar" başlıklı makalesinde yeniden karşımıza çıkıyor. stölting-Richert, Türkiye'ye dönüş yapan "Almancı" çocuklarının adaptasyon sorunlarıyla ilgili olarak ele aldığı bu konuyu, "kültürün kesin sınırları çizilebilen bir şey olmadığı" fikrini vurgulayarak tartışıyor.

Bu sayının son makalesinde Nedim Gürsel, Ziya Gökalp'in, yazdıklarının niceliksel olarak çok büyük bir bölümünü oluşturan epik şiirlerini inceliyor.

Toplum ve Bilim'in **Güz 1988-Kış 1989 sayısında, Herkül Millas'ın tarihçi Dimitris Kitsikis'in eseriyle ilgili bir değerlendirmesini yayınlamıştık. Bu sayının iletişi bölümünde, Kitsikis'in, Millas'ın değerlendirmesine yanıtı ve Millas'ın bu yanıta verdiği yanıt yer alıyor.**

Okurlarımızın hatırlayacakları gibi, Toplum ve Bilim'in **bundan önceki sayısında Niyazi Berkes'i anarken, onun 1940'lı yıllarda üniversiteden uzaklaştırılışına değinmiştik. Bu bağlamda, Berkes'le birlikte üniversiteden ayrılmaya zorlanan iki başka akademisyenin, Behice Boran ve Mustafa Şerif'in de adları anılıyordu. Aynı dönemde bu üç düşünürle birlikte üniversiteden uzaklaştırılan çok değerli başka bir akademisyenin, Pertev Naili Boratav'ın adı ise, ne sunuş yazımızda, ne de Profesör Macit Gökberk'le, Berkes'in yaşamı ve çalışmaları üzerine yapılan söyleşide yer almıyordu. Bu çok ciddi eksiklik için okurlarımızdan özür dileriz.**

Osmanlı Hakimiyeti Boyunca Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim

*Fikret Adanır**

Bir zamanlar Batılı güçlerle yarışan Osmanlı İmparatorluğu'nun, 19. yüzyıla gelindiğinde "Avrupa'nın hasta adamı" haline gelmiş olması ve Osmanlı topraklarının da Avrupa kıtasında artık çok küçük bir yer işgal eder duruma düşmesi herkesin üzerinde mutabık olduğu tarihi bir gerçektir. Aslına bakılırsa, İmparatorluğun gerilemesi daha 17. yüzyılın başlarında Osmanlılar tarafından siyasi yazında ele alınan temel konulardan biri haline getirilmişti. Gerek yönetici sınıfın sorumlu kişileri, gerekse de kaygılı gözlemciler, toplumsal, iktisadi ve siyasi "yozlaşma"yı İmparatorluğun geleneksel kurumlarındaki değişime ve "habis yenilik"lere atfetme eğilimi içindeydiler.[1] Ancak 19. yüzyılın başlarına doğru sorun daha karmaşık bir görünüm kazanmıştı ve çözümün geleneksel çerçeve içinde bulunması imkan dahilinde görünmüyordu. Bu durumda değişimin kaçınılmaz olduğunu ve parçalanmakta olan İmparatorluğu kurtarmanın belki de tek yolunun siyasi ve iktisadi anlamda "Batılılaşma"da olabileceği düşüncesini kabul ettiler.[2] Batı'yı izlemenin zorunluluğu Osmanlı bürokratlarınca bile bir kez onay gördükten sonra, yeni yeni bağımsızlıklarını kazanan Balkan devletlerindeki elit tabakaların, ülkelerinde geri kalmış her şeyden yüzlerce yıllık "Osmanlı boyunduruğu"nu suçlu görme eğilimine kapılmaları anlaşılabilir bir şey. Benzer biçimde, Türkiye Cumhuriyeti'nin 20. yüzyılda karşılaştığı pek çok güçlüğün kökeninde önceki dönemin kötü yönetiminin yattığı düşünülmüştü.

Sosyal bilimlerin yöntem ve bulgularına II.Dünya Savaşı'ndan bu yana daha kolay nüfuz edebilen çağımız tarihçileri, biraz da "Üçüncü Dünya"nın azgelişmişliği olgusunu daha iyi anlamak umuduyla, Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesi gibi süreçleri giderek kıyaslamalı bir bakış açısından incelemekteler.[3] Dolayısıyla, sanayileşmiş Batı'ya yetişmek bağlamında "modernleşme" sorunları üzerinde yürütülen araştırmalar[4] Osmanlıların geçtiği deneyimler üzerinde de yoğunlaşmış durumda.[5] 1960'lardan bu yana, "merkez" ve "periferi"

---

* Bochum Üniversitesi öğretim üyesi.

gibi kavramlara dayanılarak emperyalizmin yapısal teorisi üzerinde yürütülen ayrıntılı çalışmalar konuya yepyeni bakış açıları kazandırmıştır.[6] Son on yıl içinde, Immanuel Wallerstein'in araştırmaları bu alanda yapıcı tartışmalara kaynaklık etmesi bakımından oldukça önemli.[7]

Wallerstein, Osmanlı İmparatorluğu özelinde tarihçilerin oldukça basit bir sorunla karşı karşıya olduğunu düşünür:

> *Zamanın bir noktasında Osmanlı İmparatorluğu kapitalist dünya ekonomisinin dışında idi. Daha sonraki bir zamanda ise Osmanlı İmparatorluğu dünya ekonomisi ile bütünleşti. Zaman içinde bu noktaların hangileri olduğunu nereden bileceğiz? Ayrıca, T1'den T2'ye geçiş hangi süreçle gerçekleşti?*[8]

Bu soruya cevap vermek yönünde önemli çalışmalar yapıldı.[9] Ancak, İmparatorluğun "klasik çağ"ındaki[10] büyüklüğünden 19. yüzyıldaki yarı-sömürge konumuna geçişini doyurucu bir biçimde açıklamak hedefine, kanımca, ulaşılamadı. Bunun nedeni, çözümlemelerin[11] kavramsal çerçevesindeki zayıflık ve/veya özgül alanlarda yürütülen araştırmaların mevcut düzeyinin iyi bilinmemesi olabilir.[12] Gerçekten de, Osmanlı tarihi üzerinde çalışanların hemen kabul edeceği gibi, sosyo-ekonomik değişimin ve siyasi gerilemenin nedenleri ve tarzına ilişkin araştırmalar halen sahiplenilmeyi bekliyor. Kimi bilim adamlarına göre özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlılardaki gerilemenin gerçek nedenleri ve kendine has özellikleri üzerine kesin sonuçlara ulaşılamıyorsa, bunun nedeni maddi kaynakların yetersiz olmasıdır.[13] Diğer bilim adamları ise soruna daha farklı bir açıdan bakarak, Osmanlıların geri kalmışlığı düşüncesinin geçerliliğini, modern sanayi dönemi öncesindeki yüzyıllara ilişkin olarak sorguluyorlar.[14]

Bu makale, Osmanlıların gerileyişine ilişkin bu türden oldukça teorik yorumlamalardan esinlenmişse de, sanayi-öncesi dönemin sosyo-ekonomik gelişme yasalarını oluşturmayı hedefleyen teorik tartışmalara bir katkıda bulunma iddiasında değil. Esas amacı, Osmanlı egemenliği altındaki Balkan ülkelerinde kırsal değişimlere yönelik tartışmalardaki ihtilaflı noktaları bir parça olsun aydınlatabilmek.

Yazıda tartışılan coğrafi bölge, esas itibarıyla, Tuna ve Sava ırmaklarınca tanımlanan hattın güney ve güneybatısında kalan Balkan yarımadası. Anadolu ve Ortadoğu'daki gelişmeleri değerlendiren yorumlar da kıyaslamalı bir tarzda ele alınıyor. Yazının dört bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz: 1.Osmanlıların fetihleri döneminde tarım ve iskan, 2. "Klasik" Osmanlı toprak rejimi, 3. 17. yüzyılda kırsal değişim, 4. İhracata yönelik tarım ve Osmanlıda çiftlik kategorisi.

2. OSMANLILARIN FETİH DÖNEMİNDE TARİH VE İSKAN

Bilindiği gibi, yaklaşık olarak 14. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın ortalarına kadar geçen süreçte Balkanların Osmanlılar tarafından fethedilmesi, bölgedeki ortaçağdan kalma çeşitli devletlerin ortadan kalkmasıyla sonuçlanmıştır. An-

laşılır biçimde, günümüz Balkan devletlerindeki tarih yazınında bu süreç yıkıcı yönleriyle vurgulanarak, çoğunlukla ulusal bir felaket olarak yorumlanmıştır.[15] Odak noktasını, kesin hatlarıyla siyasi gelişmeler alanının oluşturduğu böyle bir bakış açısı, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkilere dair Avrupa tarih yazımcılığıyla kabaca aynı çizgide sayılır.[16] Hal böyle olunca, bölgenin sadece iktisadi ve toplumsal tarihine ilişkin çalışmalarda bile kültürel, dinî veya milliyetçi özellikler arzeden değer yargılarının tartışmaya sızması o denli şaşırtıcı olmasa gerek. Örneğin, Güneydoğu Avrupa'nın iktisadi tarihi üzerine yazılmış çok iyi bir kitaptan aşağıda aktarılan bölümdeki iddia, geleneksel Osmanlı fetih imgesini daimi kılma amacındadır:

> *Bizans İmparatorluğu ile Bulgaristan ve Sırbistan Krallıkları arasındaki ortaçağ mücadelelerinin tersine, 14. yüzyıldan itibaren akın akın gelen Osmanlı saldırıları köylere ve çoğunlukla hububat yetiştirilen düzlüklerdeki yerleşim alanlarında büyük tahribat yaptı. Saldırılar ertesinde hayatlarını idame ettirebilen köylüler, hayvancılık yaparak geçinebilecekleri daha yüksek ve daha güvenli bölgelere göçtüler. Sayısını bilemediğimiz pek çok köylü, genel olarak sakin ve huzurlu geçen 16. yüzyılda geri döndüler.*[17]

Balkanlarda kırsal hayatla ilgili genel değerlendirmemiz açısından çok derin sonuçları olan bu tarz bir Osmanlı fethi yorumunun kanımca eleştirel bir biçimde gözden geçirilmesi gerekiyor.

Balkan yarımadası, Osmanlı devletinin kuruluşundan çok önceleri demografik ve iktisadi bir gerileme içine girmişti. Nüfus yapısındaki dalgalanmaların önemini, uzun vadeli iktisadi ve toplumsal değişimde bir faktör olarak aşırı vurgulamaksızın,[18] ortaçağın sonlarında Avrupa'nın pek çok bölümünü etkileyen şiddetli nüfus azalması ve toprakların terkinden Güneydoğu Avrupa'nın da kendini kurtaramadığını belirtmek isterim.[19] Aslında Balkan nüfusunda böylesi bir azalma eğilimi Avrupa kıtasının diğer bölümlerinden daha önceleri gerçekleşmeye başlamıştı. Her zamanki gibi, bundan en fazla etkilenen, tarım oldu; sulak ovadaki ve nehir vadilerindeki "marjinal" topraklar köylüler tarafından terkedildi. Özellikle, Makedonya'nın aşağı kesimleri (Teselya) ve Tuna ırmağının Bulgaristan'da kalan kısmı daha 12. yüzyılda Eflaklıların hayvanlarını otlatmada kullandığı alanlar haline gelmişti; bu yüzden ortaçağın sonlarına doğru, kimi kaynaklarda, bu alanlara magna valachia[20] denmesi bir rastlantı değildir. Kuşkusuz, gerek iç mücadeleler, gerekse de işgalci ordular ekilebilir toprakların azalmasına katkıda bulunmuş olmalı. Fakat bu süreç, savaş halinin olmadığı yerlerde de gözlemlenebilir.[21]

Osmanlıların ilk dönemlerinde jus valachicum'un (Eflak Hukuku) yaygın uygulanımı bu çerçevede düşünülmelidir.[22] Çoğunluğu yaylacılık yapan[23] büyükbaş hayvan yetiştiricisi çiftçiler tarımsal ürünlerinin yalnızca küçük bir bölümünü vergi olarak ödedikleri için, devlet her haneden yıllık para rantı olarak da yılda bir filuri talep etti. Buna ek olarak, Eflak Hukuku'na tabi köylüler her beş, bazı yerlerde on hane başına Padişahın ordusuna bir voynuk vermekle mükellef tutuldu.[24]

Balkanların belirli bölgelerindeki Türk köylü ve göçebelerinin sayıca önemli kısmının yerleşim alanları, sözkonusu bölgelerde daha önce yaşanan nüfus azalması gerçeğinin aydınlığa kavuşturulması sayesinde anlaşılabilir. 15. yüzyılın başlarında, kuzeydoğu Bulgaristan, Trakya, Makedonya ve Teselya düzlükleri Türk bir kimlik kazanmıştı.[25] Yeni gelenlerin bazıları -ki bunlar Anadolu'da büyük çoğunluğu dinî açıdan heterodoks ve bu nedenle siyasi olarak güvenilmez bir yapıya sahiptiler- ceza olarak Rumeli düzlüklerindeki az nüfuslu yerlere sürgüne gönderildiler.[26] Bunların çoğu yörük statüsünde olup, Jus valachicum'a tabi olanlarla benzer hak ve ödevlere sahiptiler ve aynen Eflaklılar gibi yaylacılık yapan büyükbaş hayvan yetiştiricileriydiler.[27]

Osmanlıların ilk dönemlerindeki toprak ve tarım meselesine ilişkin elimizdeki doğrudan bilgiler yetersizdir. Kumandanlara gazi mülk denilen araziler verildiğini ve buraların genellikle vakıflara dönüştürüldüğünü biliyoruz.[28] Düzlüklerdeki ekili olmayan topraklarda nehirlerin geçit verdiği yerlerin yakınlarında ve ormanlık arazilerde, daha sonraki yerleşimler için birer çekirdek görevi görecek pek çok derviş tekkeleri inşa edildi.[29] Hıristiyanlara ait manastırlar da vakıf topraklarınınkine benzer bir statüye sehipti.[30] Yine de, devletin yerleşik hayata yönelik çıkarlarına rağmen, göçebe hayat sürenlerin direndiğini görüyoruz. 15. yüzyılın başlarında Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa isyanları temel olarak, Hıristiyan ya da Müslüman olsun; hayvancılıkla uğraşanların antifeodal direniş hareketleridir.[31]

Tarımla uğraşan köylülerin yanısıra geniş bir göçebe nüfusunun varlığı, Balkan yarımadasının Osmanlı egemenliği dönemindeki tarihi açısından iki ayrı önem taşır. Birincisi, toprağa bağlı olmayıp gezgin bir grup olan çoban ve sığırtmaçlar köylülerin ödedikleri normal vergileri değil, para olarak vergi ödemekle yükümlüydüler ve başlangıçtan beri ticari çıkarlar ve bağlar oluşturmada köylülerden çok daha iyi bir konumdaydılar. Aslında, Balkanlar'da kervan ticareti tipik bir Ulah uğraşı idi ve "ortodoks Balkan tüccarı" fetihçi çoğu zaman hayvancı Ulah kökenli biriydi.[32] İkinci olarak, Ulah ya da yörük statüsünde olan hayvan yetiştiricileri yarı-askeri kategoriler biçiminde örgütlenip daha yüksek bir toplumsal statü bilinci geliştirdiler.[33] Bu yarı-askeri gruplar padişaha adi vergi ödeyen reaya karşısında kendilerini toplumsal açıdan üstün görmeye başladılar ve "imtiyazlar"ını tehlikede gördükleri zaman şiddetli bir biçimde karşı koydular.[34]

2. "KLASİK" OSMANLI TOPRAK REJİMİ:

Osmanlı Devletinin yapısal özellikleri, 15. yüzyılın ortalarına dek çağın Avrupa feodal devletlerinden pek de farklı değildi. Padişah, fiilen bir asilzadelik oluşturmuş güçlü Türk Anadolu beylerinin derebeyi durumundaydı.[35] Balkanlar'da da Hıristiyan prensler benzer şekilde padişahın tabiyeti altındaydı. (Ayrıca bu olay, Balkanlar'daki Hıristiyan halkın önderlerinin 1402'den 1413'e dek süren hükümdar boşluğunun yaşandığı Fetret Devri boyunca güçlerini birleştirip Osmanlı'nın bu zayıflığından istifade etmeye çalışmak yerine, neden bazı Os-

manlı güç odaklarını desteklediklerini de açıklayabilir.)[36] Bu bakımdan, II. Mehmet dönemi Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır. 1453'de İstanbul'un alınışıyla birlikte, II. Mehmet muhtemelen Doğu Roma geleneğinin mirasçısı olduğunun da bilinciyle, klasik Osmanlı devletinin temelleri üzerinde sürdürülen merkezî imparatorluk siyasetini uygulamaya başlar.[37]

Tımar[38] adıyla bilinegelen Osmanlı toprak sistemi, 15. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, 16. yüzyılın son çeyreğine dek süren dönem süresince yetkinleştirilmişti. Taşra kanunnamelerinde ayrıntılı olarak bahsi geçen reayanın hak ve yükümlülükleri, toprak ölçümüne ilişkin belgelerdeki veriler, kadı mahkemelerinden günümüze dek ulaşan kayıtlar, kırsal bölgelerde hüküm sürmüş koşulları zihnimizde canlandırmamıza elverir. Ev, ahır, işlik, bağ, meyve ya da sebze bahçeleri köylünün emrine mülk olarak verilir. İslam hukukunun mülk terimi Roma hukukundaki dominium plenum in re potestatem'a tekabül eden bir başka deyişle jus utendi, fruendi et abutendi[39] terimlerinde ifade edilen, tüm hakları kapsayan özel mülkiyet anlamına gelir. Buna karşılık "devlet arazisi" (miri) olan tarımsal alanların ancak kullanım hakkı köylüye aittir.[40] Gelgelelim, askerî hizmetlerinin karşılığı olarak tarımsal üretimden belirli bir pay alan sipahiye olan yükümlülüklerini yerine getirmesi şartıyla toprağı ekip biçen kişinin kesintisiz kiralama biçimiyle toprağı elinde tutması, yöresel göreneklerin sınırları dahilinde, ne ekeceğini özgürce belirlemesi mümkündü.

Köylü, sipahiye tarımsal ürünün onda birini (öşür vergisi) vermek zorundadır. Müslüman köylülerin ödemekle yükümlü oldukları çift resmi, ya da Hıristiyanların ödediği ispençe denilen toprak vergisi önemce öşür vergisinden sonra gelir. Balkanlar sözkonusu olduğunda, çift resmi 22, ispence 25 akçeyi bulur. Gerçekte her iki vergi de, Osmanlı sisteminde artık önemli bir rol oynamayan geleneksel, emeğe dayalı hizmetlerin parasal eşdeğeridir.[41]

Reayanın devlete olan yükümlülüklerine gelince, yetişkin Hıristiyan erkeklerinin kişi başına ödemesi gereken verginin (cizye) miktarı islam hukukunca üç düzeyde tespit edilir: vergilendirilen kişinin ödeme gücüne göre, 12, 24 ya da 48 dirhem gümüş alınırdı. (1 dirhem + 3,2gr.)[42] 16. yüzyılın büyük bir bölümü süresince 0.6gr[43] gümüş içeren Osmanlı para birimi akçe cinsinden bunların eşdeğerleri ise sırasıyla 65,130 ve 260 akçedir.Gelgelelim, bu yüzyıl süresince Hıristiyan nüfus kişi başına değil, hane başına vergi ödedi. Bu vergi de raslantı eseri yaklaşık olarak bir Venedik dukasına eşdeğerdi ve yıllık olarak ödenen 60-70 akçe kadardı.[44]

Hıristiyanlar ve Müslümanlar benzer biçimde her iki baş hayvana bir akçe gibi çok düşük bir vergiyi koyun ve domuz gibi küçük baş hayvan varlıkları için hazineye öderlerdi.[45] Bu vergi 1857'ye dek pratik olarak değişmeden kalırken, tipik hayvan yetiştiricilerinden Eflaklıların genellikle koyun vergisinden muaf tutulmuş olmaları oldukça kaydadeğerdir.[46]

Herbiri 3, 5 ya da 10 hane içeren vergilendirilmiş (fiskal) birimlerden, avarız hanelerinden tahsil edilen olağandışı ya da düzensiz vergiler (avarız-i divaniye), uzun vadede en önemli vergilerdi. 16. yüzyılın büyük bir bölümünde, bu

vergiler genellikle askeri seferlerin maliyetini karşılamak üzere toplanan düzensiz ödemeler olma karakterini korumuştu. Bazen ordu için mısır, arpa yada saman verilirken, bazen de bir miktar para (avarız akçesi) ödenmesi gerekirdi. Genel olarak vergilerde nakdi ödemelere doğru tedrici bir yöneliş vardı.[47]

Düzensiz vergiden muaf tutulmak muaf reaya olarak adlandırılan halk kesiminin en çok bilinen "imtiyaz" biçimidir. Madenciler, çeltikçi, at yetiştiricileri, tuz işçileri, barut ve gres yağı üreticileri, bazen de dağ geçitlerinin ya da nehirlerin yakınında bulunan bütün köyler bir tür vergi muafiyetinden yararlandılar.[48] Bir hesaba göre, bütün hanelerin yaklaşık yüzde 13'ü muaf kategorisine aitti.[49] Örneğin, Orta Tuna üzerindeki Sirem sancağında 40 yerleşim alanı bu şekilde imtiyazlı kılınmıştı.[50]

Osmanlı İmparatorluğu'nda, işleyişi devletin toplumdaki bölüşüm mekanizmasını denetleme yetisine bağlı olan artığın vergilendirilmesi sistemi kırsal bölgelerde de dayanılabilir yaşam koşullarına imkan tanımış görünmektedir. Köylünün vergi yükünün aşırı derecede ağır olmadığı genel kabul gören bir düşüncedir.[51] Ne var ki, Osmanlı yönetiminin bu "altın çağ"ının yalnızca Osmanlı İmparatorluğuna özgü bir olgu olmadığı, Avrupanın geri kalan kısmında da genel bir demografik ve zirai ilerleme yaşandığı unutulmamalıdır. 16. yüzyıl fiilen heryerde bir nüfus artışı yaşanan, toprakların yoğun bir biçimde yeniden kullanıma sokulduğu bir dönemdir.[52] Balkanlarda, hızlı şehirleşme, uzun seferler yapabilecek büyük ordu talepleri ve zaman zaman İtalya'ya ve diğer Akdeniz ülkelerine mısır ihracatı yapma imkanlarının belirmesi tarımın büyümesi sürecinde etkili olan öğeler arasındadır.[53]

Bu sürecin doğasını ve etki derecesini tartışırken, mezra kategorisine kayıtlı toprakların ihtimamla değerlendirilmesi gerekiyor. Yine de mezranın net anlamına ilişkin literatürde süren bir belirsizlik sözkonusudur. Daha 1950'lerin ortalarında bir tanım öneren Halil İnalcık için bu terim terkedilmiş ya da tahrip edilmiş köy toprakları anlamına gelir; son zamanlarda ise "miri statüsünde olup ta terkedilmiş olan toprakları" kastetmek için kullanmıştır bu terimi İnalcık.[54] İnalcık'ın ardından Bistra Cvetkova bu yoruma "terres arables non habitees"-in Osmanlı fetihleri döneminde kırlardaki nüfus azalmasının sonucu olduğu şeklinde bir ilavede bulunmuştur.[55] Christo Gandev bu yorumu aşırıya götürerek Osmanlı kayıtlarında bahsi geçen her bir mezrayı tahrip edilmiş köy olarak değerlendirmiş ve böylelikle 560.720 Bulgarın yok edildiğini, bununla birlikte 2608 tane "ortadan kalkmış köy" bulunduğu sonucuna varmıştır.[56]

Lajos Feketi ise mezra terimine daha farklı bir anlam atfetmiştir. Sözcüğü "ikamet edilmeyen topraklar" olarak ele almış ve "puszta" olarak Macarcaya tercüme etmiştir.[57] Tabii ki, ikamet edilmeyen topraklar ile terkedilmiş köylerin aynı anlama gelmediği çok açık.

İki Bulgar tarihçisi meseleyi biraz daha aydınlatmışlardır. Petur St.Koleradov mezranın Bizans dilinde zeugelateion'una, Eski Slavca'da da zeugelia sözcüklerine tekabül ettiğini, her iki sözcüğün de başlangıçta -Ortaçağdaki zirai büyüme dönemi sırasında- "ayrı, ücra, çiftlik" anlamına geldiğini ifade eder.[58] Ko-

leradov, ayrıca Osmanlı dönemindeki mezranın daha önceki bir Bulgar köyünün toprakları olamayacağını vurgular.[59] Strasimir Dimitrov da bu görüşü destekler. Gandev ve Cvetkova'nın görüşlerine açıkça karşı çıkarak, Osmanlı kaynaklarında mezra sözünün, terkedilmiş değil, ekili topraklar anlamında geçtiğine işaret eder. 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılda Bulgaristan'da mezraların görece yoğun oluşunu da, göçebelerin yerleşik düzene geçme sürecindeki ilerlemenin kanıtı olarak açıklar.[60]

Benzer bir görüş, Alman coğrafyacısı ve tarihçisi Wolf-Dieter Hütteroth tarafından ileri sürülmüştür. Hütteroth, iskan modellerini inceleyerek mezraların göçebe kökenli çiftçilerin geçici olarak ikame ettiği topraklar olduğunu düşünür.[61] Daha sonraları Suriye'nin güneyine ilişkin olarak mezrayı söyle tanımlar; "bugün olduğu gibi, o zaman da köye ait ana topraklardan ayrı, fakat köy arazisi içinde bulunan, yüksek yerlere dağılmış, genellikle tarıma elverişli küçük topraklar."[62] Suraiya Faroqhi, Balkanlar ve Anadolu'daki duruma ilişkin olarak yazdıklarında bu tanım üzerinde ayrıntılı bir yoruma girişmiştir:

> *Mezra*
> *çoğu kez belirli ailelerin yaz boyunca civar tarlaları sürüp, sürülerini otlattıkları geçici yerleşim alanlarıdır. Zaman zaman bir ya da iki aile bu mezralarda daimi ikamet eden kişiler olarak kayıtlı görünebiliyordu. Güçlü bir göçebe kökene dayalı yerlerde aslen birkaç köy vardı ve araları uzaktı, ayrıca mezra buralarda başat bir kategoriydi. Yerleşik hayat süren köylülerin hakim olduğu yerlerde bir köye olarak çoğunlukla bir ya da daha fazla mezra vardı. (...) Nüfus artışı olduğu dönemlerde mezraların yeni köylerin çekirdeğini oluşturmak ve nüfus azalması olduğu dönemlerde de köylerin varlıklarını mezralar olarak sürdürmek gibi bir eğilim söz konusuydu.*[63]

Kanımca Fekete'den Faroqhi'ye kadar kaynak gösterdiğimiz bilim adamlarının geliştirdikleri mezra yorumu daha inandırıcı görünüyor.[64] Bu yazının özel bir önemi de mezra ve yaylacılık ya da göçebe yaşam tarzı arasında yukarıda sözü edilen yazarların oluşturduğu karşılıklı ilişikiden ileri geliyor. Yani köylerin belirmesi ve ekili toprakların genişlemesi, çoğunlukla göçebe grupların yerleşikliğinin göstergeleridir. Örneğin Strasimir Dimitrov, çoğunluğu göçebe yörüklerin 15. yüzyılda işledikleri mezraların önemli bölümünün zamanla sürekli yerleşim bölgeleri haline geldiklerini göstermiştir.[65] Orta Tuna havzasında bir zamanlar hayvancılık yapan belli başlı taşra vilayetleri olarak bilinen Semendire, Sirem ve Segedin sancakları 16. yüzyılın ikinci yarısında Eflak hukukuna tabi nüfusun tarıma yönelişinin ardından mısırdan artık elde edilen alanlar oldular.[66] Orta Anadolu'da Akçeken göçebelerinin mezraları 16. yüzyılın son çeyreğinde sıradan tarımsal yerleşim alanları stütüsünü elde ettiler.[67] Benzer şekilde, 16. yüzyılda güney Anadolu'da geniş Çukurova antik çağın sonlarından bu yana ilk kez saban görmüş oluyordu. Buradaki yeni çiftçiler de mezralarda yerleşmiş olan eski göçebelerdi.[68]

Öyle görünüyor ki mezra terimi devletin şenlendirme siyasetinde kullanılma-

yan toprakların "canlandırılması" gibi önemli bir rol oynadı. Devlet kullanılmayan topraklar üzerinde özel mülk sahibi olma hakkını tanıyarak bu toprakların tarıma yönelmesini teşvik etmiş oldu.[69] Yönetici seçkinlere mensup özel girişimciler özellikle, Osmanlı döneminde Balkanlar'a girmiş çeltik ekimi amacına yönelik olarak kullanılması için önemli miktarlarda sermaye yatırımı yaptılar.[70] Bu yolla, vadilerdeki bazı kullanılmayan topraklar çeltik tarlaları haline geldi. Merkezi yönetim toprağın yeniden işler hale gelmesi projesine bir kez izin verdikten sonra çok fazla sermaye gerekiyordu, öncelikle kanal ve diğer tür su taşıma sistemleri için, sonra da bunların bakımı için. Ne var ki, gereken işgücünün sağlanması daha güçtü. Halil İnalcık'ın belirttiği gibi "çiftçi genellikle çeltik ekiminden yalnızca işin fiziksel ağırlığı ve sağlık açısından arzettiği tehlikeler nedeniyle değil, aynı zamanda yoğun emek sömürüsü nedeniyle kaçmaya çalıştı."[71] Öte yandan padişahın izin belgesi kural olrak böylesi bir teşebbüste hiçbir köylünün rızası olmaksızın çalıştırılamayacağı yönünde bir taahhüt içeriyordu. Sonuçta çeltikçi reaya denilen özel bir kategori ortaya çıktı ve bu durum geçici anlaşmalar (modus vivendi) yapılmasına imkan tanıdı (kimi mülklerde sınırlı ölçüde kullanılan köle emeği[72] - savaş esirleri ya da diğer köleler- hariç tabii ki) çiftçinin çeltik ekimine yönelmesindeki asıl çekici unsur, olağandışı hükümet harçlarından muaf tutulmak oldu. Bu "imtiyaz"a rağmen, Anadolu'daki düzlüklerde olduğu gibi, Trakya ve Makedonya düzlüklerindeki çeltikçi reayanın da çoğunluğu yerleşik değil göçebe bir kökenden gelmesi ilginçtir.

3. 17. YÜZYILDA KIRSAL DEĞİŞİM

Osmanlılarda klasik toprak ilişkilerinin dönüşümünün 16. yüzyılın son çeyreğinde başladığı genel kabul gören bir düşüncedir.[73] Daha önce ifade edildiği üzere, bu karmaşık sürecin nedenleri ve süreci etkileyen faktörler canlı tartışmalara konu olmaktadır. Bu sürecin temeldeki sınıf çıkarları esas alınmaksızın anlaşılamayacağı tartışma götürmez. Tarihçilerin eşit derecede önem atfettiği sorular şunlar: Bu dönüşümün sözü edilen dönemde başlamasının sebebi nedir ve doğurduğu özgül sonuçlar nasıl açıklanabilir?

Toprak rejimindeki değişimi incelerken hesaba katılacak temel, fakat belirleyici olması gerekmeyen faktör, kırsal kesimdeki nüfusun serbest dolaşımını etkileyen hukuki çerçevedir. Osmanlı reayası azımsanmayacak ölçüde bir dolaşım serbestisine sahipti. Çiftliği terkettikleri zaman sipahiye özel bir vergi ödemek durumunda kalmalarına rağmen, bu, zorunlu olarak reayanın toprağa bağlı olduğu anlamına gelmez.[74] Hatta tam tersi: Bazı taşra vilayetlerindeki kanunnamelerde önemli sayıda köylünün topraklarını terkettiklerine değinilerek. iktisadi açıdan akıllıca bir seçim olarak görünüyorsa tımar sahiplerine, bilahare ödenmek üzere, verilecek "tazminat" şartıyla toprağı terketmeleri hukuku olarak mümkün hale getiriliyordu.[75] 1545 tarihli Pozega kanunnamesi bu konuda iyi bir örnek oluşturuyor:

> *Raiyetlik statüsüne geçen ve üretimde bulunmaları zorunlu olan reayanın bir kısmı, ormancılık, çömlekçilik, balıkçılık, değirmencilik ya da taş*

> *işçiliği yapabilir ve bazıları geçinmek için başka meşgaleler bulabilirler. Ziraatı bırakmaları halinde, artık sipahiye öşür ya da çift resmi ödemezler. Fakat itimata şayan olmadıkları için bu çift bozanların yoksullarından 80, hali vakti yerinde olanlardan 120 akçe alınır.*[76]

Köylülerin bu hareket serbestisinin modern dönemin başlarındaki nüfus dalgalanmasıyla nasıl bir ilişkisi var? Osmanlı egemenliği altındaki Balkanlar ve Anadolu nüfusunun 16. yüzyıl boyunca önemli ölçüde arttığı yönünde bir görüş birliği mevcut.[77] Yaklaşık 1580'lere kadar tahıl üretiminin nüfustaki bu artış ile başedebildiğini, hatta 1548-1564 yılları arasında Osmanlıların İtalya'ya yaptıkları buğday ihracatının hızlı bir gelişme kaydettiğini görüyoruz.[78] Ne var ki, o tarihten itibaren yetkililer sık sık hububat ihracatını yasaklamak zorunda kaldılar. Çünkü şehir merkezlerinin, özellikle de İmparatorluk başkentinin gerekli erzağını tedarik etmede giderek artan bir güçlükle karşı karşıya kalınmıştı.[79] Belli başlı hububat ürünlerinin İstanbul'a düzenli akışını sağlamak amacıyla, devlet temsilcilerine karmaşık bir sistemle bu ürünler üzerinde öncelikli satın alma hakkı verilerek, Bulgaristan'ın Karadeniz kıyıları, Ege denizinin kuzey kıyıları ve Marmara denizinin doğu kıyıları bu sisteme dahil olan ana bölgeler olarak belirlendi.[80]

16. yüzyılın sonuna doğru, nüfus artışı doruk noktasına ulaştı. Çiftliklerin bölünmesinin açık bir sonucu olarak ortaya çıkan "yarım çiftliklerin" o dönemdeki görece yüksek sayısı, diğer faktörlerle beraber nüfus artışının bir göstergesi sayılır.[81] İç Anadolu üzerine toprak araştırmaları yapmış olan Suraiya Faroqhi'ye göre köylülerin genel olarak yoksul hale gelişi nüfus artışıyla kol kola ilerledi. Örneğin 1584 tarihli araştırmanın istatistikleri, daha önceki kayıtlara kıyasla topraksız ve evlenmemiş insanların daha yüksek oranlarda olduğunu gösteriyor.[82] İlginçtir ki, toprak yokluğu ya da aşırı toprak sahipliği ilişkisi bu gelişmenin ana nedeni değildir; aslında toprak bol, fakat

> *bir Anadolu köylüsünün tarım yapılan yeni toprak alması kimi zaman bayağı bir güç olmaktaydı. Çift sürmede kullanılan hayvanların yem ihtiyacının tedariki ve bir yerleşim alanına yakın suyu bulunan ekilebilir toprakların azlığı kısıtlayıcı birer faktördü.*[83]

Bu söylenenleri göz önünde bulundurduğumuzda, M.A.Cook'un 16. yüzyılda Anadolu'nun belli bölgeleri için "nüfus baskısı"ndan dahi söz etmesinin nedenini anlayabiliriz.[84] Cook'un hesaplarına göre, bekarların yetişkin erkeklerin tümüne oranı 15. yüzyıl sonunda yüzde 3 iken 16. yüzyıl sonunda yüzde 48'e yükseldi.[85] Dolayısıyla hüküm süren koşullar altında birçok bekar erkeğin yeni iş arayışı içinde köylerini terkettiği ve böylelikle şehir nüfusunun artmasına katkıda bulunduğu şeklinde bir varsayımda bulunulabilir.[86] Ancak bu genç insanların bazıları köylüler için alışılmadık türde bir meslek olan askerliği seçtiler.

Yaklaşık 16. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na -1584'deki büyük devalüasyonda olduğu gibi- darbe indiren "fiyat devrimi" Osmanlı iktisadının yeniden bölüşüm mekanizmalarını derinden etkileyen bir başka faktördür.[87] Özel-

likle sabit gelirlerin sözkonusu olduğu tımarlar iktisadi açıdan köhne yapılar haline geldi. (Sonuçta devlet, İmparatorluğun kimi bölgelerindeki boş tımarlar için ilgilenen kimse bulmakta büyük güçlüklerle karşılaşmaya başladı.)[88] Giderek daha az sayıda sipahi tarafından önemsenir hale gelen tımar sistemi[89] Osmanlı askerî gücünün temel dayanağı olma özelliğini yitirmeye başladı. Merkezî idare devlet hazinesinin fiilen boş olduğu bir durumda yeni bir ücretli askerler ordusu finanse etme güçlüğü ile karşı karşıya kaldı.[90] Yönetim buna giderek artan sayıda tımarın vergisini mültezime kiralayarak karşılık verdi. [91]

Ateşli silahlarla donatılmış piyade birliklerinin geleneksel süvari birlikleri karşısında giderek artan önemi kırsal cemaatın istikrarsız bir yapıya bürünmesinde pay sahibi olan yeni bir köylü asker sınıfının (levent) doğmasına büyük ölçüde kaynaklık etti.[92] Halil İnalcık'a göre devletin Avusturya birliklerine denk bir güç oluşturabilmek için tüfekle donatılmış paralı askerler kullanma yönündeki talebi köylü gençlere toprağı terketmeye iten temel faktördü. Taşra valileri bu tür genç insanlardan yerel halk milisleri oluşturmaya koyuldular. Böylelikle artık hevessiz ve heyecansız -ve zamanı geçmiş- bir askerî güç olan sipahi ocağına olan bağımlılıklarını azaltmış oluyorlardı. Bu türden düzensiz köylü birlikleri, askeri seferler ertesinde derhal terhis edildikleri için, ya da dağıtılmasalar bile kendilerini beslemenin yükü köylünün omuzlarına bırakıldığı için, merkezi yönetime görece daha ucuza maloluyorlardı.[93] Bundan ötürü köylülerin askeri beylerin ya da heyetlerin bu ziyaretlerine içerlemeleri anlaşılabilir bir şeydir. Halk, suhte adı verilen asi medrese öğrencilerinin ve çoğunlukla da bıkkın bazı sipahilerin katılımıyla yağmacı çeteler oluşturarak kırsal bölgelerde terör estirmeye başladı. 1603-1610 yılları arasındaki Celali isyanları ile doruğa ulaşan bu durum Anadolu'daki geniş topraklarda nüfusun azalmasına sebeb olacaktı.[94]

Öte yandan, Celali isyanları gibi yıkımlar geçirmemiş Balkan yarımadasında, tehlikeli boyutlara varan nüfus azalışı ve bununla birlikte ziraat yapılan toprakların azalması bilinen bir gerçektir. Bruce Mc Gowan, 1641 yılı öncesinde Makedonya'nın Manastır bölgesindeki nüfusun yüzde 25 oranında azalmasını aşırı vergilendirme, eşkiyalık, iklim değişikliği, tarımsıl mahsulün kötü oluşu, kıtlık ve tifo gibi salgın hastalıklara bağlar.[95]

Hiç kuşkusuz, sanayi-öncesi kırsal toplumlar doğal afetler karşısında bir hayli korunmasız durumdaydılar. Kıtlık ve salgın hastalıkların akabinde tarımsal mahsülün kötü olması varlığını sürekli hissettiren bir tehdit idi.[96] Balkanlara ilişkin bu görüşü destekleyici mahiyette pek çok kanıt mevcuttur. Örneğin, Avusturyanın Bab-ı Ali elçisinin 1608 yazında Belgrad ve Aleksinac arasında yaptığı yolculukta karşılaştığı köylülerin hemen hemen tümünün hasta olduğu gözleminde bulunması Avusturyalıların sağlıksaz hava, gıda ve su koşullarından kaynaklandığını tahmin ettikleri bir hummanın sözkonusu olduğunun delilidir.[97]

Köylünün aşırı vergilendirilmesinin nüfusun azalmasında muhtemel bir faktör olduğundan bahsederken, 17. yüzyılda avarız denilen olağandışı verginin devletin ana gelir kaynağı haline geldiğini bilmemiz gerekiyor. Merkezî otorite 1593-1606, 1645-1669 ve 1683-1699 yılları arasındaki savaşların çok yüksek

maliyetlerini karşılayabilmek için sık sık avarız denilen vergilendirmeye başvurdu. Yüzyılın ortalarında her haneden yılda yaklaşık 900 akçe olarak alınan avarız, 16. yüzyıldaki ortalama vergilerin üç katına ulaşıyorda.[98] Dahası, Balkanlarda hane başına alınan bir vergi olan cizye, 17. yüzyıl sonunda ilk çıktığında olduğu üzere yeniden kişi başına alınmaya başlandı ve halk daha ağır bir vergi yüküne maruz kaldı.[99] Ne var ki, artan vergi yüküne rağmen, vergilendirmenin derecesinin 17. yüzyılın ilk onyıllarında zaten mevcut demografik gelişmeler üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu söylenemez. Çünkü Hıristiyan halktan alınan en önemli vergi olan cizye 1691 yılına kadar hane başına alınıyordu ve avarızın Balkan köylüsü için büyük bir yük haline gelmesi 1645-1669 Girit Savaşıyla mümkün olmuştur.[100]

Bir yandan vergi yükü artarken,öte yandan da yine bu dönemde kırsal bölgelerdeki toplumsal statüler arasındaki farklılıkların gözle görülür bir biçimde giderildiğine tanık oluyoruz. Çeşitli reaya gruplarının, yerine getirdikleri özel görevlerden ötürü geleneksel vergi sistemi çerçevesinde vergiden muaf tutulduğundan daha önce bahsetmiştik. 17. yüzyıl boyunca bu tür "imtiyazlar" teker teker yürürlükten kaldırıldı. Özellikle yarı-askeri gruplar için bu imtiyazların yitirilmesi o dönem boyunca Balkan yarımadasındaki kırsal bölgelerin başına bela olan "toplumsal haydutluk"un (Hobsbawm) temel nedenlerinden biridir.[101]

Anlatılan bu gelişmeler Avrupa'nın diğer bölgelerinde olup bitenlerle ne derece kıyaslanabilir? "17. yüzyıl bunalımı"[102] gibi üzerinde ihtilaflara düşülmüş bir tartışmaya girmeksizin, ziraat yapılan toprakların azalmasının Avrupa kıtasının bir çok bölümünde cereyan eden ortak bir olgu olduğunu rahatlıkla söylemek mümkün.[103] Örneğin, Polonya'da tahıl üretimi daha 16. yüzyılın ikinci yarısında en yüksek noktasına çıkmıştı. Onu izleyen dönemde duraklama ve hatta hissedilebilir bir düşüş başlamış, 1650'lerde felaket derecede bir düşmeyle sonuçlanmıştı.[104]

16. yüzyıldan 17. yüzyıla girerken Osmanlı İmparatorluğunda terkedilen topraklar genellikle nezra denilen türdendi. Bu tür topraklar ancak yakın zamanlarda, çoğunlukla göçebeler tarafından, yeniden zirai faaliyete geçti. Örneğin, Çukurova'nın sınırındaki eski yerleşim alanları 17. yüzyıl boyunca süren bu değişimlerden etkilenmeden kalırken, ovanın kendisi ise göçebelerin hayvan sürüleri için otlak yerleri olarak kullanılarak geleneksel halini aldı.[105] Aynı durum Orta Anadolu ovası için de sözkonusu. Tarımsal büyüme döneminde ortaya çıkan yüzlerce yerleşim alanı temelli ortadan kalktı.[106]

Fakat aynı zamanda reaya tarafından kuşaklar boyu ekilip biçilen topraklar artık başka amaçlarla, bağcılık ve hayvancılıkta kullanılmaya başlanmıştı. Gerçekten de, bu durum 17. yüzyılın ilk yarısının kendine özgü gelişmesi olarak değerlendirilebilir. O dönemde reaya, köylerdeki koyunların sayısını arttırırken, doğal olarak ziraat pekçok bölgede daha az yapılır hale gelmişti. 1608 yazında Viyana'dan İstanbul'a yolculuk yapan Avusturya elçisinin Balkanlar'daki duruma ilişkin çok ilginç bazı gözlemleri vardır. Kendisi ve beraberindeki heyet yolculukları sırasında tarımın geliştiğine yalnızca Plevne civarında çeltik tarlala-

rıyla kaplı Trakya ovasında tanık olurlar.[107] Buna karşılık, Dragoman ve Sofya arasındaki ova fundalıklarla örtülü,[108] Belgrad ve Niş arasındaki geniş düzlükler ise kelimenin tam anlamıyla el değmemiş görünümündedir.[109] Ancak Avusturyalılar Slankamen civarında, Padişah ile İmparator arasında süren "Uzun Savaş" nedeniyle ihmal edilmiş bağlarda köylülerin yeniden asmalar diktiğini gözlemlerler.[110] Niş ve Sofya arasındaki dağlık arazide görece daha bir refah içinde yaşayan köylüler vardı. Avusturyalılar burada özellikle meyva bolluğundan çok etkilendiler.[111] Ayrıca Pirot ve Dragoman arasındaki ova, yamaçlarda bulunan köyleri ile kendileri üzerinde olumlu bir izlenim bırakır.[112] Fakat burada bile ziraat belli bir gerileme içinde görünür. Örneğin Pirot civarında yığınla bağlar varken tarım çok zayıf bir durumdadır.[113]

Kırsal bölgelerde durumun böyle olması (köylülerin yağmacı askerlerden korkup kaçtığı kolayca varsayılabileceği gibi) bu toprakların İmparatorluğun ana askeri yolu üzerinde olmasıyla açıklanamaz.[114] Plevne ovasındaki çeltik tarlalarınının bolluğu bu varsayımla çeliştiği gibi, ayrıca tepelik arazilerde yaşayan ve sözü edilen askeri yol üzerinde gelip geçen seyyahlara meyve satan Bulgar kadınlarının Osmanlı askerinin elinin altında olmaları da buna ters düşmektedir. Dolayısıyla 17. yüzyıldaki kırsal değişimin değerlendirilmesinde başka faktörler aranmalı.

Suraiya Faroqhi'nin Batı Trakya'daki bir derviş tekkesinin tarımsal faaliyeti üzerine yaptığı araştırmalar gelişmenin gerçek yönüne ilişkin ipuçları barındırıyor.[115] 15. yüzyılın sonunda bu tekke bir mezra kompleksi idi ve 21 Hıristiyan köylü bu mezralardan birine yerleşmiş, toprağı işleyerek tekkeye vergilerini ödüyorlardı.[116] (Burada yaşayan cemaat yakınlardaki bir dağın geçiti nedeniyle emniyette oldukları için avarız vergisinden muaf tutulmanın keyfini çıkartıyorlardı.)[117] 16. yüzyılda dervişlerin topraklarında yaşayan Hıristiyan köylülerin sayısı arttığı gibi çeşitli zirai ürünlerden elde edilen vergi gelirleri de yükseldi.[118] Ne yazık ki, tekkenin 17. yüzyıldaki iktisadi durumunda meydana gelen değişimlere ilişkin elimizde çok az bilgi mevcut. Ancak 18. yüzyılın başından itibaren eldeki kayıtlar dervişlerin, aynı zamanda, büyük koyun sürüleri elde ettiklerini gösteriyor. Hatta, en az bin hayvana kadar koyunlar üzerinden alınan vergiden muaf tutuldukları da biliniyor.[119] Hayvancılık bu yüzden Suraiya Faroqhi'nin çeşitlilik dolayısıyla değişen iktisadi şartlara ayak uydurmanın bir göstergesi olarak yorumladığı yeni bir faaliyet olarak beliriyor.

17. yüzyılda Bulgaristan'daki benzeri gelişmeleri yorumlayan Bistra Cvetkova şu görüşte:

> *Öşür ve arazi vergisi gibi önemli vergi yükümlülüklerden kurtulmak için, reaya ellerindeki toprakların görünümünü değiştirmeye, onları bağlara, bostanlara ve komünal otlaklara dönüştürmeye çalışıyorlardı.*[120]

Fakat bu durum Avrupa'nın büyük kısmı için söz konusu olan bir gelişmeydi. Zirai gerilemenin Balkanlarla hemen hemen aynı zamanda başladığı, Habsburg egemenliği altındaki durumu dikkate alan bir araştırmanın yazarları şu sonuca ulaşıyorlar:

> *Son tahlilde iki olgu açıkça ortaya çıkmaktadır: marjinal toprakların terkedilmesi ve tahıl üretiminin yerine hayvancılığın (belki de bahçeciliğin) sürekli gelişmesi.*[121]

Tarımdan hayvancılığa doğru kayan bu eğilim ticari yapıların değişmesinin sonucu olabilir. Balkanlar'da yaygın bir faaliyet haline gelen hayvancılıkla ilişkili olarak Mc Gowan yün ticaretinin artan önemine dikkati çekiyor. Mc Gowan'a göre Avrupa'nın yün talebi Balkanlarda "toprağın kullanım tarzındaki değişme"-de pay sahibi olan bir etmen[122] Ragusa ve Durazza, yün ticaretinde ve ayrıca Bulgaristan gibi Balkanların uzak iç bölgelerinden gelip Fransa ve İngiltere'ye gidecek sığır postu, koyun derisi veya keçi kılı için belli başlı satış pazarları olarak işlev görmekteydi.[123]

Ancak 17. yüzyılın ilk yarısında Balkan iç pazarlarında hububat fiyatlarının düşmesi, hububat üretiminden uzaklaşmayı zaten gayet iyi açıklayabiliyor.[124] Nedenleri ne olursa olsun yaşanan bu değişim sipahilerin gelirleri üzerinde olumsuz etkiler bıraktı. Yalnızca vergilerin miktarındaki azalma değil, artık daha yüksek bir gelir olan koyunlardan alınan verginin de kanun gereği doğrudan devlet hazinesine gitmesinin payı vardı bunda. Sipahi "kayıplar"ını telafi etmek için köylüden örneğin otlak vergisi almaya kalkıştığında dönemin mahkeme kayıtlarının gösterdiği gibi karşısında merkezi yönetimi buluyordu.[125]

Osmanlı devleti kırlardaki sosyo ekonomik değişimler karşısında mali ve idari esaslı tedbirler alıyordu. Bunların sonuçları ise Osmanlı topraklarına özgü sonuçlardı. Yeni bir toprak mülkiyeti kategorisi olan çiftlik Osmanlılara özgü bir karakter taşıyordu ve anlaşılabilmesi için Osmanlı toprak geleneği içerisinde değerlendirilmesi gerekiyor.

4. İHRACATA YÖNELİK TARIM VE OSMANLI'DA ÇİFTLİK KATEGORİSİ

a) ÇİFTLİKLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Balkanlarda toprak mülkiyeti ilişkilerinin tartışılmasında tımar sisteminin çözülüşünün, kırsal cemaat üzerinde olumsuz yönde etkileri olduğu yolunda konunun uzmanı kişiler arasında bir fikir birliği vardır. İltizam sisteminin öşür toplamayı da kapsar hale gelmesinin vergi hadlerinin kabarmasıyla sonuçlandığı ve bu kurumun, ayan gibi yeni ortaya çıkan gruplarca temsil edilen çıkarlarının Osmanlı devletinin merkeziyetini yitirmesi için uğraş verdikleri düşünülür.[126] Olup bitenlerin esas itibariyle toprağın ve emeğin üzerindeki denetim sağlama yönünde bir sınıf mücadelesi olarak görülür.

> *Zora dayalı mülk edinmenin, tefeciliğin ve köylülerin toprağı terketmelerinin ortak bir sonucu olarak, mültezim tarafından denetim altında tutulan toprak birimlerinin boyutları özellikle en fazla Rumeli'de genişledi . Bu büyük zirai malikanelere çiftlik adı verilir (...) Çiftlikler esas olarak tefecilik kurumu sayesinde sürdürülen esas olarak emeğin şerfleşmesini ve ortakçılık ilişkilerini zorunlu kıldı.*[127]

Dolayısıyla hem toplumun feodalleşmesini hem de Balkanlarda ticari tarımın başlangıcını sembolize eden çiftlik[128] 18. ve 19. yüzyıllarda imparatorluğun sosyo-ekonomik yapısının tahlilinde merkezî bir önem taşır.

Yine de çiftlik ekonomisinin önemli bazı yönleri henüz yeterli bir araştırmaya tabi tutulmamış gibi görünmektedir. Örneğin, ekilebilir toprakların yüzde kaçının çiftliklere ait olduğu, çiftliklerde çalışan insan sayısı ve ekili toprağın kalitesi konuları hala yenidir. Dolayısıyla, Balkanlar özelinde çiftliğin sosyo-ekonomik rolünü değerlendirmede kapsamlı hükümlere varmak için çok erkendir. Hatta Osmanlılardaki bu çiftlik kategorisini ortaçağın sonlarındaki Grundherrschaff (toprağa dayanan egemenlik) kapsamında mı, modern çağın başlarındaki Doğu Elbe türü Gutsherrschaft (mülke dayanan egemenlik) kapsamında mı, yoksa tarımda çağdaş kapitalist üretim tarzı kapsamında mı ele alacağımız henüz belirsizdir.[129]

Bu yazıdaki tartışma başından beri tarım ile hayvancılık ekilebilir topraklar ile otlaklar arasındaki ilişkiyi vurguladı. Bu ayrım çiftlik olgusunun tartışılmasına da uygun düşüyor. Çiftlik, 16. ve 17. yüzyıllarda Polonya'daki tahıl üretilen arazilerle kıyaslanabilecek başat bir üretim birimi midir? Yoksa Balkanlardaki toprak yaşamının kıyısında duran bir kurum mudur? Bu "konum" meselesi coğrafi olduğu kadar iktisadi ve hukuki anlamda da değerlendirilmelidir.

Çiftliklerin oluşum süreci, kökenlerini 16. yüzyıldan alır. Kırsal kesimdeki nüfuzlu kişiler o dönemde, genellikle mezralarda bulunan yeni topraklarla ilgilenmeye başladılar.[130] Çoğunlukla tahılı öğütmede kullanılan bir su değirmeni ve çevresindeki çayırlık arazi, çiftliklerin çekirdeği olarak işlev gördüler.[131] Ayrıca köylülerden satın alınan mülkler-evler, bağlar, hatta farklı yerlerde bulunan bahçeler -bazen tek bir çiftliğe kayıtlı olarak yeralıyordu.[132] Bu arazilerin en çarpıcı özelliği mütevazi bir büyüklükte olmalarıydı. Tarlalar, bir günde tek bir sabanla işlenebilecek, çayırlar ise ancak bir araba dolusu saman çıkartacak denli küçüktü.[133]

Fakat mevat -işe yaramaz ya da kullanılmayan toprak- olarak sınıflandırılan ve yönetici sınıfa mensup kişilerin mülkiyetindeki daha geniş araziler 16. yüzyılda bilinmiyor değildi.[134] Pirinç ya da pamuk[135] bu türden toprağı ıslah etmek amacıyla yetiştiriliyordu. Gereken iş gücü sorunu ise çoğunlukla ortakçılık yoluyla çözümleniyor, ama bazen de serf emeğine de başvuruluyordu.[136]

Ne var ki, küçük ya da büyük olsun, çiftlikler o dönemde toprak düzeninin belirleyici unsuru olamayacak denli az sayıdaydılar. (16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hububatını ihraç edenler çoğunlukla, artığı arazilerindeki doğrudan üretimden değil de haslarındaki öşürlerden elde eden yönetici sınıflara mensuptular.)[137]

Çiftlikler ise 17. yüzyılda ortaya çıktıklarında sayıca çoktular. Bunlar daha ziyade hayvancılığa dayalı mekanlardı. Bir önceki yüzyıldan kalma mezralar otlak olarak kullanıldığından ve çoğunlukla askeriye sınıfına mensup kişilerin sahip olduğu bu çiftlikler Anadolu'da Celali isyanlarının hemen ardından belirmeye

başladıklarından dolayı, bu süreç iç çekişmeler dönemi sırasında güçlü toplumsal grupların tarıma şiddet yoluyla engel olmalarının ve zor yoluyla toprakları ele geçirmelerinin bir sonucu olarak değerlendirilir.[138] Fakat, daha önce belirttiğimiz gibi, toprağın terki ve hemen ardından hayvancılığın yaygın hale gelmesi 17. yüzyılda Avrupa'nın çoğu bölgelerinde genel bir eğilimdi. Yine de bu aşamada çiftliklerinin ortaya çıkmasının köylülerin topraklarının "gaspı" sonucu olduğunu söylemek biraz fazla aşırıya kaçmak olur.[139]

Öte yandan, tarımın gerilemesi, hayvancılığın yaygınlaşması ile çiftliklerin artan sayısı arasındaki ilişkinin fazlaca vurgulanmış olması tarımın devam ettiği gerçeğini gizlememeli, Şehir merkezlerine, özellikle 17. yüzyılda tahminen 700.000 lik nüfusu ile büyük bir şehir olan İstanbul'a[140] her tür erzağın temini zorunluydu. Bu yüzden ticari tarım büyük kasabaların civarında yapılmıyor olamaz. Örneğin 1641 tarihli bir mahkeme kaydı Mehmet Ağa adlı bir kişinin batı Makedonya'da Manastır yakınlarındaki çiftliğinde 150 kişiyi parayla çalıştırdığını gösteriyor.[141]

Şehirlerin erzak tedariki, bir kural olarak, Osmanlı "komuta ekonomisi"nin alanına giriyordu.[142] Resmi hububat alımları genellikle piyasadaki fiyatlarından daha düşük değerlerden işlem görüyordu. Erzak teminini sağlayan bölgeler için bu tür alımlar çoğunlukla "vergi benzeri bir mali yük" oluşturuyordu.[143] Ayrıca, Bruce Mc Gowan'ın doğru olarak gözlemlediği gibi şehirlerin bu karmaşık erzak tedariki sistemi "zaman geçtikçe daha güçlü bir örgütlenmeye kavuşan bir 16. yüzyıl Osmanlı kurumu" idi.[144] Bu şartlar altında, şehirlerdeki serbest pazarlar için yapılan hububat üretimi çiftlik ekonomisinin gelişiminde çok etkili bir unsur sayılamaz. Ülkeyi sarmaya başlayan yeni çiftlik oluşumu dalgasının, ayanın 17. ve özellikle 18. yüzyılda siyası bir öneme kavuşmasına bağlı olduğu söylenir.[145] Ayanın rolü iltizam kurumuyla alakalıdır. Bölge düzeyinde avarız vergisinin tahsis edilmesi mahalli nüfusun işbirliği olmaksızın gerçekleştirilemezdi. Sipahilerin sosyo-ekonomik önemlerini yitirmesi ve kırlarda kamu düzeninin bozulması ile taşradaki işlerin idaresinde mahalli otoriteler kendilerine daha önemli bir rol atfetmeye başladılar.[146] Zamanla mahalli düzeydeki bu kişiler iltizam birimi olan mukataalar ve daha sonraları da ömür boyu iltizamlar (malikaneler) satın alabildiler.[147] Hiç kuşkusuz ayan topraklarını arttırmada birçok yönden çok güçlü bir konumdaydı ve böyle olmasında 18. yüzyıldaki görece ekonomik büyümenin önemli payı vardı. Özellikle 1710-1760 arası Osmanlı ekonomisinin bütün sektörleri için hatırı sayılır bir büyüme dönemiydi.[148] İmparatorluğun her köşesinde ticari faaliyetlerin hızlı bir artış göstermesi ile birlikte pamuk, yün ve ipek gibi tekstil maddelerinin ya kumaş ve iplik gibi mamül halde ya da hammadde halinde yapılan ihracatında ve tekstil imalatında önemli bir artış görüldü. İpek, yüzyılın sonlarına doğru "Hindistan rekabeti, Britanya ve Fransa'da korumaya yönelik gümrük vergileri ve Batı'daki teknolojik ilerleme"den ötürü başat tekstil maddesi haline geldi.[149] Bu gelişmenin tarım üzerindeki etkileri, özellikle pamuk söz konusu olduğunda çok açık bir biçimde görülür.[150] Bu açıdan bakıldığında, mısır gibi yeni bir ürünün ortaya çıkması[151] ve 17. yüzyılda tütün yetiştirmeyi yasaklayan kanunların yürürlükten kaldırılması[152] eşit

derecede önem kazanan olaylardır. Ayrıca hububat üretiminde de, hükümetin tahıl ihracatı üzerindeki geleneksel yasağı kaldırmasına imkan veren bir artış göze çarpıyordu.[153] Oysa, ihracata yönelik kısıtlamaların yürürlükte olduğu zamanlar bile. Takım adalardan ve Ege'nin kıyı bölgelerinden gelen buğday 18. yüzyılın son yıllarına dek Marsilya'ya ihraç ediliyordu.[154] Örneğin, İngiliz Büyükelçisi 1790 yılında "önemli miktarda buğday, arpa ve mercimeğin Fransa'ya ve İtalya'nın çeşitli bölgelerine gizli yollardan ihraç edildiğini" ifade eder.[155]

Bu arada 18. yüzyılda ihracatın toplam tarım ürünleri içindeki payının ihmal edilebilecek kadar düşük olduğunu hatırlatmakta fayda var.[156] Bu dönem zarfında çiftliklerin tarımda kaydedilen ilerleme içerisinde büyük bir rol oynadığını ileri sürmek de yanlış olur. Bunun en büyük nedeni ise, bazı güçlü ayan kurumlarının bu tür arazilere sahip olmalarına rağmen, gerek sosyal gerekse de politik statülerinin öncelikle çiftlik mülkiyetine dayanmamasıdır. Çiftlik haline getirilmiş topraklar köylülerce işlenen sıradan topraklar olan mirilerden hukuki açıdan farklı bir niteliğe kavuşamadılar. Örneğin, 17. yüzyılda merkezi hükümet daha önce reayanın elinde bulunan toprakları ele geçirmiş olan kişilerden reayanın ödemek zorunda olduğu verginin aynını talep ediyordu:

> *Hıristiyanlara ait toprakları devralıp kullanan, lakin cizye ve ispençe vergilerini zamanı geldiğinde çeşitli bahaneler uydurarak ödemeyen ve bunu yoksullara ödetmeye kalkanlar, çiftlik kahyası, sipahi ya da her kim olursa olsun bu vergileri ödemekle yükümlüdürler.*[157]

Şimdi ayan kendi denetimine aldığı topraklarında herhangi bir mali muafiyetten yararlanamıyor, üstelik kendi emrine amade yeterli işgücü hizmeti bulamıyorsa niçin toprak elde etmekle bu denli ilgilensin? 18. yüzyılda Batı Anadolu'nun önde gelen kimi ayanlarının tasarrufundaki çiftlik arazilerine ilişkin olarak Halil İnalcık şu sonuca varıyor:

> *Bakım masraflarının yüksek oluşundan ve birçok bölgede işgücü yetersizliğinden ötürü çiftlik sahipleri buraları komşu köyler için mandıra mamülleri üreten sığır çiftliklerine ya da mandıralara dönüştürdüler.*[158]

İnalcık'ın -Gilles Veinstein ile hemfikir olarak-[159] işaret ettiği gibi bölgenin en güçlü ayanlarının zenginliklerini arazilerindeki tarımsal üretime değil "Avrupalı tacirler ile Türk üreticiler arasındaki ticaretin tefeciliğini, mültezimliğini ve denetçiliğini üstlenmek gibi mali faaliyetlerine" borçludur.[160] Konuya ilişkin diğer araştırmalar bu düşünceyi destekler mahiyettedir.[161] Dolayısıyla, Osmanlı taşra otoritelerini Doğu Avrupa'daki "ikinci serflik"e benzer bir toprak sahibi sınıf olarak tanımlamak aşırıya kaçmak olur.[162]

b) SERBEST TİCARET ÇAĞINDA ÇİFTLİK EKONOMİSİ

1815'de Napoleon savaşlarının sona ermesinden yaklaşık 1860 yılına kadar geçen dönem Osmanlı imparatorluğunda köklü sosyal ve ekonomik değişimlere sahne olmuştur.[163] Avrupa kapitalizmi geleneksel komuta ekonomisine önemli darbeler vurmuştur. 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret anlaşması serbest ti-

caret çağını haber vermesiyle bu sürecin dönüm noktasını oluşturur[164] Merkezi bürokrasinin konumunu güçlendirirken taşra ayanının siyasi nüfuzunu da arttıran Tanzimat dönemi (1839-1876) reformları tarım ürünleri ihracatında bir artışa yol açtı.[165] 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında bulunan Avrupa orduları için erzak tedariki zorunluluğundan ötürü büyük bir hububat talebiyle karşı karşıya kalındı.[166] 1853 Toprak yasasıyla terkedilmiş topraklarda tesis edilen geniş çiftlikler tam olarak özel mülk olarak kabul edildiler.[167]

Hükümet tarım üretiminin artması amacıyla üreticilere uzun dönemli vergi indirimleri uyguladı.[168] 1867 yılında yabancılara Osmanlı İmparatorluğundaki çiftlik topraklarına özel mülkiyet statüsünde sahip olma hakkı tanındı.[169]

Bu tedbirler tarımsal üretimde kayda değer bir büyümeyle sonuçlandı. Öşür endeksi 1848'de 100 olarak kabul edildiği takdirde kaydettiği gelişme şöyle sıralanabilir: 1857 + 183, 1862 + 223, 1867 + 226, 1871 + 336, 1876 + 381[170] Daha detaylı olan bir diğer hesaplamaya göre tarımsal ürün hacmi 1860-1914 arasında iki katından fazla bir değere ulaştı.[171] En çarpıcı olan, tarım ihracatındaki gelişmeydi. 1840-1913 arasında fiyatlar onbir katına çıktı.[172]

Toplumsal üretim ilişkilerinin açıkça ticari bir hale gelmesi kırsal hayatı hangi yönde etkilemiştir? Sözü edilen koşullar altında çiftlik türü yapıların tarımda üretime hakim olması beklenirdi. Oysa böyle olmadı. Anadolu'da olduğu gibi Balkanlar'da da çiftlik arazilerinin ekonomide oynadığı rol oldukça düşük bir düzeyde kaldı. Birleşerek geniş çiftlikler haline gelen toprakların miktarını ve oralarda çalışan insanların sayısını belirlemek gayesiyle şu ana dek elde edilen, az da olsa ampirik bulgular bu görüşü destekliyor. Örneğin, Vidin ve Kjustendil bölgeleri incelendi ve sık sık Bulgaristan'daki önemli çiftlik bölgeleri olarak ele alındı.[173] Ancak Strasimir Dimitrov'un doğru olarak tespit ettiği gibi bu araziler ulusal düzeyde bir genelleştirmeye imkan tanımayacak kadar küçüktür, ayrıca her iki durumda da toprak sahipliği sistemini karakterize eden gospodarlık ilişkisi tarihi açıdan çiftlik kategorisine aykırıdır.[174] Bugün, çiftlik ekonomisinin, zirvede olduğu dönemde bile, Bulgaristan'da tarıma ayrılmış toprakların yüzde 10'nundan fazlasını kapsamadığını ve oralarda çalışan insanların yüzdesinin bütün ihtimaller gözetildiğinde dahi daha düşük olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.[175]

Balkanlar'daki çiftlikler söz konusu olduğunda Bulgaristan (ya da Sırbistan) elbette ki akla ilk gelen ülke değil. Trakya ve Teselya ile birlikte Makedonya, Balkan tarihinde çiftlik bölgeleri olarak şöhret (daha doğrusu kötü şöhret) yapmış yerlerdir. Yine de eldeki malzemenin dikkatle değerlendirilmesi halinde, buralarda dahi çiftliğin tarımdaki başat kurum olmadığı görülür.[176] İç bölgelerdeki bir çok yerde, en azından yetersiz ulaşım imkanlarından ötürü, tarımsal artığın çıkarıldığı alanlar olarak önemli bir rol oynamadığı genel olarak kabul edilir. 1860'ların başlarında Hariciye Vekaleti'ne sunulan bir konsolosluk raporunda Osmanlı İmparatorluğunda kârlı sermaye yatırım biçimi olarak "öncelikle, ihracatta ani bir artışı körükleyen, denizcilik ve kara ulaşım araçlarının geliştirilmesi" tavsiye ediliyordu.[177] Örneğin Bruce Mc Gowan'ın Manastır üze-

rine çalışması, oldukça ücra bir bölge olarak düşünülen Batı Makedonya'nın Balkanlar'da önde gelen bir çiftlik bölgesi olmadığını göstermiştir.[178] (Aynı nedenle, 1890'larda Anadolu Demiryolu'nun inşasına kadar Orta Anadolu'nun İstanbul'un hububat deposu olduğu da ileri sürülmez.)[179] Demek ki bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftliklerin en yoğun olduğu bölge olarak, kıyı bölgelerdeki "daha sulak, dolayısıyla daha verimli"[180] düzlükler kalıyor.

Fakat özellikle Makedonya düzlükleri 20. yüzyılın ilk dönemlerine kadar barınılmayan, verimsiz topraklardı. Bunlar Balkan Yarımadasında en az yağmur alan yerlerdi; hala da öyledirler.[181] 19. yüzyılda sellerle oluşan geniş bataklıklar bulunması oldukça paradoksaldır. 1930'lu yıllarda bile Makedonya düzlüklerinin yalnızca çok küçük bir bölümü ekili araziydi; örneğin 1926 da 2080 kilometre kare yüzölçümü olan Selanik ovasının sadece 900 kilometre karesinde tarım yapılıyordu.[182] Ayrıca buralarda da toprağın tuzluluğu - bugün de olduğu gibi- çok ciddi bir sorun teşkil ediyordu.[183]

Üstelik Balkanların güney kısmındaki düzlüklerde zirai açıdan temel teşkil eden azot ve fosfor gibi iki element yetersiz oranlarda bulunmaktaydı. 1920'lerde Yunan hükümeti'nin toprak bileşimine ilişkin yaptırdığı araştırmalar düzlüklerdeki toprakların hemen hemen tamamen azottan yoksun olduğunu gösteriyor.[184] (II.Dünya Savaşı ertesinde Makedonya'nın Yugoslavya'da kalan bölümünde yapılan testler de benzer sonuçlar vermiştir.)[185] Buna karşılık, dağların yamaçlarındaki toprakların yalnızca azot açısından değil, zirai açıdan önemli bir diğer mineral olan fosfor açısından da görece daha zengin olduğu ortaya çıktı.[186]

Literatürde Makedonya çiftliklerine atfedilen önemin abartılı olması, 19. yüzyılın tarihi harita ve istatistiklerindeki bilgilerin eleştirel olmayan yorumlamalarından kaynaklanıyor. Bu tür kaynaklar tepe yamaçlarında kurulu büyük köylerle daha sonradan çiftlik haline getirilen mezraları aynı kefede değerlendirmek ve çoğu kez birkaç kulübeyi kıyaslamaya tabi tutulabilir iskanlar olarak görme eğilimi içindedirler. Büyük bir köyün sakinleri arasında birkaç ortakçı ailesinin bulunması bu köyü "karma" olarak sınıflandırılmasına yetecek; dolayısıyla buraları çiftlikler ile birlikte "bağımsız" kırsal yerleşim alanları olarak hesaplanan toplamdan çıkarmamız gerekecektir. Bu yöntemle ulaşılan değerler başlangıçta ulusal bağımsızlık mücadelesinde ideolojik bir silah olarak kullanılmış olan istatistiklerin temelini oluşturdu.[187] Eldeki bu tür verilerle ulaşılan sonuçların ne denli yanıltıcı olabileceğini göstermek amacıyla okuyucunun dikkatini Lampe ve Jackson'un kitabındaki Tablo 5.2 ye yöneltmek isterim: Yazarların iddiasına göre 19. yüzyılın son çeyreğinde Selanik, Melnik Demirhisar ve Petric bölgelerinde bütün köylerin yüzde 64'ü çiftliktir.[188] Fakat kitapta başvurulan kaynak olan Christov'un monografisi, bir kaç sayfa ilerde, günümüz Makedonya Sosyalist Cumhuriyeti topraklarında kalan arazilerde ortakçıların kullanımındaki çiftliklerin köylü nüfusun yüzde 10'undan az olduğuna işaret ediyor.[189]

Makedonya düzlüklerindeki çiftlik tarımının Osmanlı hakimiyeti süresince ge-

lecek vaad eden bir görünüm arzettiği tek dönem, Serez ovasından ve Teselya'dan pamuk ihrac edilen dönem olan 18. yüzyılın son çeyreği idi.[190] Napolyon Savaşları sırasında, özellikle Avrupa'nın ablukaya alındığı zamanda Orta Avrupa üzerinden yapılan pamuk ihracatı önem kazandı.[191] Ancak kısa süre içerisinde, pamuk ticaretinde bir gerileme başladı; 1801'den itibaren fiyatlar azalan bir seyir izledi.[192] Napolyon Savaşları ertesinde, Osmanlı pamuğu Lanchashire endüstrisinin ABD ve Hindistan'dan ithal ettiği daha iyi kalite pamuklarla rekabet edemedi.[193] Amerikan İç Savaşı'nın neden olduğu "pamuk kıtlığı" süresince artan fiyatlar Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk ekilen çeşitli alanların bir kez daha genişlemesine yol açtı.[194] Fakat Amerikan İç Savaşı ertesinde fiyatların aniden düşmesi, Hindistan'dan gelen daha kaliteli ve daha ucuz pamuk ve bu ürünlerin Süveyş Kanalı'nın açılmasının ertesinde Akdeniz limanlarına çok daha kolay ulaşabilir olması Akdeniz pamuk ticaretini hemen hemen tümüyle yok etti.[195]

Makedonya'da çiftlik tarımının başarısızlığa mahkum olmasının bir diğer nedeni de, yamaçlardaki gevşek ve biraz kuru topraklar üzerinde çok iyi yetişebilen ve daha da önemlisi karşılaştırıldığında daha fazla insan gücü gerektiren tütün ve afyon gibi, satılan mahsullerin ekimindeki gözle görülür artışta görülebilir.[196] Örneğin bir hektar toprak ortalama bir çiftçi ailesinin kiralık işgücü gereksinimi duymaksızın ekebileceği en fazla topraktı. Toprağı sürmek için hayvan kullanmak gerekmiyebiliyordu, zira tarla sürmek işi bu tür işlerde uzmanlaşmış köylülerle rahatlıkla yürütülebilirdi. Bu koşullar altında tütün Osmanlı İmparatorluğunun en değerli ihraç maddesi haline geldi.[197] Tütünün 19. yüzyılın sonlarına doğru Üsküp bölgesi gibi iç bölgelerdeki geleneksel hububat yetiştirilen alanlara doğru tedrici yayılışı[198] kıyılardaki düzlüklerde çiftlik ekonomisinin yaşadığı bunalımla tam bir zıtlık arz eder.

Gerekli insangücü eksikliği çiftlik tarımının her yerde karşılaştığı ana sorun idi. Charles Issawi 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ücretlerin İngiltere'yle kıyaslandığında görece daha yüksek oluşuna işaret etmiştir.[199] Issawi bu durumu toprağın bolluğu ve çift sürmede kullanılan hayvanların ucuzluğu ile açıklıyor.[200] İngiliz konsolosluğunun raporlarına dayanarak yaptığı hesaplarda Issawi, 1863'de Türkiye'deki at fiyatlarının 2 ila 7 pound arasında, öküz fiyatlarının da 3 ila 10 pound arasında değiştiği sonucuna ulaşıyor. O dönemde tarım emekçisinin ortalama yıllık kazancının yaklaşık 14 pounda eşit olduğunu da belirterek şu yargıya varıyor: "Bu parayla İmparatorluğun büyük kısmında birkaç dönüm toprak, iki ila dört adet çift sürmede kullanılacak hayvan alınabilir".[201]

Sıtma etkisi altında bulunan kıyılardaki düzlüklere kurulu çiftlikler aile ortaklıklarına dayalı yoğun tarımla rekabet edemediler. Trakya üzerine 1860'larda yazılan bir konsolosluk raporunda, "mal sahibi köylülerin ellerinde bulunan 16-25 dönüm arasında değişen küçük arazilerin genellikle daha iyi işlendiği ve kiralık emekçilerin kullanıldığı arazilerle kıyaslandığında daha üretken oldukları" ifade ediliyordu.[202] İzmir'de Fransız konsolosu 1861'deki durumu aşağıdaki sözlerle tanımlamıştı:

> *İzmir havalisinde pek çok kişi Avrupalı işgücü yardımıyla tarım yapmayı denediler. İsviçreli, Alman, Alsaslı, hatta Cezayir'de uzun süre kalarak oranın iklim koşullarına alışmış eski askerler arasından seçilmiş Güney Fransalı emekçiler kiralandı. Ancak bakir bir toprakta çiftçilik yapmak bu kolonilere kısa sürede yayılabilecek hummalı hastalıklar oluşturan mikrobik atmosfer doğurur. Yine de bu topraklara eskil zamanlardaki değerinin verebilecek yani insan topluluklarına ihtiyaç var. Fakat bu insanlar nereden bulunacak? Belki de Afrika'nın iç kesimlerindeki zenciler arasından.*[203]

Fransız konsolosu muhtemelen antik çağlarda da bu düzlükleri verimli kılanın köle emeği olduğunun farkındaydı.

Makedonya (ve Anadolu) düzlüklerinde tarımın yoğunlaşması ancak 20. yüzyılda mümkün olmuştur. Ancak bu bile, köylülerin kendi özgür seçimiyle değil, I. Dünya Savaşı ertesindeki nüfus mübadeleleri ve sınır dışı etme politikaları gibi trajik olayların sonucu, yani zorunluluk nedeniyle meydana gelmiştir.[204] Bugün bu düzlükler dünyadaki en verimli topraklardı. Fakat günümüz koşulları tarihsel geçmişle yansıtılmaya çalışılmamalıdır.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımdaki toprak ilişkileri 19. yüzyıl boyunca hemen hemen hiç değişmeden kaldı. İmparatorluğun bu dönemde dünya ekonomisinde "çevre" ülkelerinden biri haline gelmesi olgusu karşısında, küçük çiftçiliğin üretim birimi olarak süregelen başatlığını nasıl açıklayabiliriz? Bu bölgenin özgüllüğünü anlamada kapitalist dünya ekonomisinin iç dinamiklerinin analizine mi yöneleceğiz.[205] yoksa Osmanlı toplumunun kendi tarihine mi bakacağız?

Bu yazıda özellikle ikinci ihtimal vurgulandı. Tabii ki bu, Atlantik ekonomilerinin ortaya çıkışı ya da "Sanayi Devrimi" gibi Batı'daki büyük değişimlerin Osmanlı sistemini derinden etkilemedikleri anlamına gelmez. Aslında 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun "gerileyiş"i bu değişimlerle grift bir şekilde ilişkilidir. Yine de Osmanlı iktisadının ana sektörü olan tarımdaki üretim ilişkileri bu olaylardan çok fazla etkilenmemiştir. İmparatorluğun 17. ve 18. yüzyıllarda, kırlarda pek çok ayaklanmaya sebep olan "dönüşüm"ü, sosyo-politik düzenin bölüşüm mekanizmalarındaki düzenleme ve yeniden-düzenlemelerle kendini tüketerek, esas itibariyle üstyapıda gerçekleşmiştir.[206]

Sonuç olarak, bu yazının bu sonucu hazırlayan faktörler üzerinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Öncelikle, ortaçağın sonlarında ve yeni çağın başlarında, Avrupa'nın diğer bölümlerinde olduğu gibi Osmanlı egemenliği altındaki topraklarda da kırsal yaşam üzerinde etkisi olan nüfus, üretim, fiyat ve ücretlerdeki dalgalanmalar üzerinde duruldu.[207] Ancak "toplumsal-mülkiyet sistemlerinin, bir kez tesis edildiğinde, iktisadi evriminin seyri üzerinde sert sınırlamalar koymak ve belirli modeller empoze etmek gibi eğilimler içinde olduğu"[208] dü-

şüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunda büyük bir ağırlığı vardır. Merkeziyetçi Osmanlı devletinin dayanakları olan toplumsal grüplar devletin toprak, kaynaklar ve insanlar üzerindeki denetimini sürdürmek gibi kritik bir rol oynadılar. Büyük özel araziler, sahibi yönetici seçkinlere mensup bir kişi dahi olsa, tarımsal üretim üzerinde bir hakimiyet kuramadılar. Bunun esas nedeni görece serbest çiftçi sınıfından işgücü kazanmak zorunda olmalarıydı. Öte yandan ürün, komuta ekonomisinin mekanizmalarınca belirlenmiş düşük fiyatlardan satılıyordu.

Kırım Savaşı öncesindeki onyıllarda sanayileşmiş Batı, Osmanlı İmparatorluğunu ekonomik etkilere açık hale getirme açısından gerçek bir "devrim" gerçekleştirdi. Bu bağlamda, uygunluğu açısından -Wallerstein ekolünün terimleriyle- "dünya ekonomisiyle bütünleşme" ya da "çevre yapısına dönüşüm"den bahsedebiliriz. Öte yandan, önemli olan nokta, serbest ticaret ilkesini getiren 1838 Antlaşması görüşmelerinde bulunan baskılara karşılık yapmıyorlar, sadece devlet mantığıyla (raison d'etat) davranıyorlardı. Osmanlı devletinin dağılışına kadar şeklen bağımsız kalması, Avrupa'nın Osmanlı topraklarına nüfuz etme biçimi ve derecesi üzerinde belirleyici bir etki yapacaktı.[209] Kanımca Doğu Sorunu yalnızca Avrupa'nın çevre bölgelerindeki ticari çıkarlar çatışmasına indirgenemez.[210]

Bu yazının giriş temasıyla Osmanlıların Avrupa'sının kapitalist Batı'ya kıyasla geri kalmışlığına değinen temayla ilgili olarak, şu sonuç kesin görünüyor: Osmanlı sistemi köylülüğü ikinci serflik denen durumdan esirgedi. Ne var ki uzun vadede, bu durumun tarımsal verimlilikte esaslı bir artışa engel olduğu ortaya çıktı ve kapitalist üretim tarzına geçişi daha da zorlaştırdı.

ÇEV: AKDOĞAN ÖZKAN

DİPNOTLAR

[1] Sadrazam Yemişçi Hasan'ın III. Mehmed'e yazdığı telhîse bkz. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı tarihine aid belgeler: Telhîsler (1597-1607)** içinde, İstanbul, İÜ Yayınları, 1970, s.32. Osmanlıların o dönemdeki gerileyişine ilişkin kaynaklar için bkz. Vasilij Dmitrievic Smirnov, **Kocybeg Gjumuldzinskij i drugie osmanskie pisateli XVII veka o pricinach upadka Turcii**, St. Petersburg 1873; Klaus Röhrborn, **Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte**, Berlin: de Gruyter 1973, s.88-95.

[2] Osmanlıların 19. yüzyıldaki modernleşmesi üzerine yazılan birçok kitap arasından bkz. Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton: Princeton University Press 1963 ve Niyazi Berkes, **The Development of Secularism in Turkey**, Montreal: McGill University Press, 1964, özellikle bkz. s.138-223.

[3] Bu bağlamda, İspanya üzerine yapılmış iki çalışma konuya özel ilgi duyanların başvurabilecekleri kaynaklar: J.H. Elliot, "The Decline of Spain"; **Crisis in Europe, 1560-1660. Essays from Past and Present** içinde, derl. Trevor Aston, (London: 1965) s.167-193 ve Henry Kamen, "The Decline of Spain: A Historical Myth", **Past and Present** 81 (1978), s.24-50

[4] Serbest toprak mülkiyeti, tarımın ticarileşmesi, şehirleşme, toplumsal değişkenlik ve okur-yazar oranının yüksek olması başarılı bir sanayileşmenin öngerekleri olarak değerlendirilir. Bkz. Peter Flora, **Modernisierungsforschung. Zur empirischen Analyse der gesellschaftlichen Entwicklung**, Opladen: Westdeutscher Verlag 1974; Hans-Ulrich Wehler, **Modernisierungstheorien und Geschichte**, (Göttingen: 1975). Ayrıca, içinde konuya ilişkin makaleler için bkz.

Modernisierung und nationale Gesellschaft im ausgehenden 18. und im 19. Jahrhundert. Referate einer deutsch-polnischen Historikerkonferenz, derl. Werner Conze, Gottfried Schramm, Klaus Zernack, (Berlin: 1979).

[5] Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, London, 1961; Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, derl. **Political Modernization in Japan and Turkey**, (Princeton, 1964); William R. Polk ve Richard L. Chambers, derl., **Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century**, (Chicago: 1968)

[6] Andre Gunder Frank, **Capitalism and Underdevelopment in Latin America**, (New York: 1967); Arghiri Emmanuel, **L'Echange Inegal. Essai sur les antagonismes dans les rapports economiques internationaux**, (Paris: 1969); Samir Amin, **L'accumulation a l'echelle mondiale. Critique de la theorie du sous-developpement**, (Dakar: 1970); Johann Galtung, "A Structural Theory of Imperialism", **Journal of Peace Research** 8 (1971), 2, s.81-113. Bu makalenin Almanca çevirisinin yanısıra çeşitli Latin Amerikalı yazarların dependencia (bağımlılık) üzerine yazdıkları makaleler için bkz. derl., Dieter Senghaas, **Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen über abhangige Reproduktion**, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1972. Ayrıca bkz., aynı yazarın derlediği, **Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhangigkeit und Unterentwicklung**, (Frankfurt: 1974).

[7] I. Wallerstein, **The Modern World System. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century; II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750**, (New York: 1974-1980).

[8] I.Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", **Social and Economic History of Turkey (1071-1920)** Türkiye'nin Sosyal ve iktisadi Tarihi konulu Birinci Uluslarası Konferansta sunulan tebliğler, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 11-13 Temmuz 1977, derl., Osman Okyar - Halil İnalcık, (Ankara: 1980), s.117.

[9] Huri İslamoğlu - Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", **Review** I/I (1977), s.31-55; Şevket Pamuk, **Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripherilization of the Ottoman Empire, 1830-1913**. PhD. diss., University of California, Berkeley, 1978; I.Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy", Türkiye Üzerine Çalışmalar Konulu Uluslarası Konferans için hazırlanan makale, Madison, Wisc., 25-27 Mayıs 1979; I.Wallerstein-Reşat Kasaba, "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839", Economie et societe dans l'empire ottoman. Actes ru colloque de Strasbourg 1980 içinde, derl., J.L. Bacque-Grammont ve Paul Dumont, (Paris: 1983), s.335-354; İlkay Sunar, "Anthropologie politique et economique: l'Empire ottoman et sa transformation", **Annales ESC** 35 (1980), s.551-579. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", **Review** I/3-4 (1978), s.69-96.

[10] Halil İnalcık, **The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600**, (London-New York: 1973).

[11] Ticarileşme modeli olarak adlandırılan modelin eleştirisi için Robert Brenner'ın makalesine bkz: "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", **Past and Present** 70 (Febr. 1976), s.30-75, "The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism", **New Left Review** 104 (July-Aug. 1977), s.25-92 ve "The Agrarian Roots of European Capitalism", **Past and Present**, 97 (Nov. 1982), s.16-113. Osmanlı tarihine ilişkin olarak da bkz. Ahmet İnsel, "Tanrı'nın Hıkmetinden Sermayenin Hikmetine: Wallerstein Tarihi'nin Bir Eleştirisi", **Toplum ve Bilim**, 25/26, (Bahar-Yaz 1984), s.133-148.

[12] Örneğin, Wallerstein'in Doğu Avrupa'yı değerlendirmesi Hans-Heinrich Nolte tarafından bu sebepten ötürü eleştirilmiştir: "Zur Stellung Osteuropos im internationalen System der frühen Neuzeit. Aussenhandel und Sozialgeschichte bei der Bestimmung der Regionen" **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas** 28 (1980), s.161-197. Ayrıca bkz. Holm Sundhaussen , "Zur Wechselbeziehung zwischen frühneutezeitlichem Aussenhandel und ökonomischer Rückstandigkeit in Osteuropa: Eine Auseinandersetzung mit der 'Kolonialthese'", **Geschichte und Gesellschaft** 9 (1983), s.544-563. Farklı değerlendirmeler üzerine geniş bilgi için bkz. derl., Dieter Senghaas, **Kapitalistische Weltökonomie. Kontroversen über ihren Ursprung und ihre Entwicklungsdynamik**, (Frankfurt: 1979); der., Jochen Blaschke, **Perspetiven des Weltsystem. Materialien zu Immanuel Wallerstein, "Das moderne Weltsystem"**, (Frankfurt: 1983); derl., T.H. Aston, C.H.E. Philpin, **The Brenner Debate: Class Structure and Economic Develop**

ment in Pre-Industrial Europe. Avrupa'nın çevresindeki ülkelere ilişkin kaynakların sunumu için bkz. Holm Sundhaussen, "Neuere Literatur zu Problemen der Industrialisierung und der nachholenden Entwicklung in den landern der europaischen Peripherie", **Südost-Forschungen** 43 (1984), s.283-303.

[13] Bkz. Roger Owen, **The Middle East in the World Economy 1800-1914**, (London: 1981), s.1-23.

[14] Türk imparatorluğun gerçek çöküşü 19. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşti, bkz.,"L'Empire turc est-il une economie-monde?", **Memorial Ömer Lütfi Barkan** içinde, derl., R.Mantran (Paris: 1980), s.49. Benzeri bir yaklaşım için bkz. Peter F.Sugar, **Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804**, (Seattle: 1977), s.282.

[15] Bu tür bir yargının, çağımızın ideolojik durumunun uzak geçmişteki olaylara yansıtılarak tahrif edilmiş olduğunu görüyoruz. Bu yöntemin son zamanlardaki bir örneği için bkz. **Istorija na Bulgaria, t. IV: Bulgarskijat narod pod ozkarzto vmaoicestvo (oü XV do nacaloto na XVIII v.)**, derl., Christo Gandev, (Sofya: 1983).

[16] Ernst Schulin, **Die weltgeschichthe Erfassung des Orient bei Hegel und Ranke**, (Göttingen: 1958) Hans Heinrich Schaeder, "Die Orientforschung und das abendlandische Geschictsbild", H.H. Schaeder, **Der Mensch in Orient und Okzident. Grundzüge einer euroasiatischen Geschichet** içinde, derl., Grete Schaeder, (München: 1960), s.397-423; Norman Daniel, **Islam and West. The Making of an Image**, (Edinburgh: 1962).

[17] John R.Lampe ve Marvin R.Jackson, **Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations**, (Bloomington: 1982), s.33.

[18] Burada kavramsal açıdan Guy Bois'in görüşlerini izliyorum: Guy Bois, **Crise du feodalisme. Economie rurale et demographie en Normandie orientale du debut du XIVe au milieu du XVIe siecle**, (Paris: 1976).

[19] Bu konu üzerine görüşler için bkz., J.C.Russell, "Population in Europe 500-1500", **The Fontana Economic History of Europe. (1:) The Middle Ages** içinde, derl., C.M.Cipolla, (Glasgow: 1972), s.25-70; David Grigg, **Population Growth and Agrarian Change. An Historical Perspective**, (Cambridge: 1980). Farklı coğrafi bölgeler üzerine yapılan önemli çalışmalar için bkz. M.Postan, "Revisions in Economic History: The Fifteenth Century", **Economic History Review** 9 (1939), s.160-167; Wilhelm Abel, **Die Wüstungen des ausgehenden mittelalters**, (Stuttgart: G. Fischer, 3. neubearb. Aufl. 1976); Maurice Beresford, **The Lost Villages of England**, (London: 1954); Wladyslaw, Rusinski, "Wüstungen Ein Agrarproblem des feudalen Europa", **Acta Poloniae Historica** 5 (1962), s.48-78; **Villages desertes et histoire economique. XIe-XVIIe siecles**, (Paris: 1965); Rodney H. Hilton, "Villages desertes et historire economique: recherches françaises et anglaises", **Etudes Rurales** 32 (1968), s.104-109; Deserted medieval Villages. Ayrıca M.W. Beresford ve J.G. Hurst, (London: 1971); John Day, "Malthus dementi? Sous-peuplement et calamites demographiques en Sardaigne au bas Moyen-age, **Annales ESC** 30 (1975) s.684-702. Balkanlar'daki gelişmeler için bkz. David Jacoby, "Phenomenes de demographie rurale a Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siecles", **Etudes Rurales** 5-6 (1962) s.171-186; Helene Antoniadis-Bibicou, "Villages desertes en Grece. Un bilan provisoire", **Villages desertes et histoire economique** içinde, s.343-417, Angeliki E. Laiou-Thomadakis, **Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study**, (Princeton: 1977).

[20] Alfred Philippson, **Die griechischen Landschaften, I/1: Thessalien und die Spercheios-Senke**, (Frankfurt: 1950), s.225; **Bozidar Ferjancic, Tselija u XIII i XIV veku**, (Belgrad: 1974), s.198-205; P.S. Nasturel, "Les Valaques balkaniques aux Xe-XIIIe siecles (Mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine)", **Byzantinische Forschungen** 7 (1979), s.89-112; Borislav Primov, "Süzdavaneto na vtorata bulgarska durzava i ucastieto na Vlasite" **Bulgaro-rumunskite vruzki i otnosenija prez vekovete. Izsledvanija, t. I (XII-XIX v.)** içinde, derl., D. Angelov vd., (Sofya: 1965).

[21] 14. ve 15. yüzyıllarda önemli bir nüfus azalması yaşayan, Venedik idaresi altındaki Girit ve Euboia adaları bu konuda ilginç örnekler oluşturur. Bkz. Alfred Philippson, **Die griechischen Landschaften, I/2: Das östliche Mittelgriechenland und die Insel Euboea**, (Frankfurt: 1951) s.635; Elijahu Ashtor, "Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century", **Journal of European Economic History** 5 (1976) s.533-586. Johannes Koder, Türk korsanla-

rının saldırıları ile salgın hastalıkların 15. yüzyıl Euboia'sındaki nüfus azalmasının temel nedenleri olduğunu ileri sürer. Öte yandan Koder, Balkan topraklarından Arnavutların göçmesi sayesinde nüfustaki düşüşün kritik boyutlara ulaşmayışına işaret eder. J.Koder, **Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Uubola während der Zeit der Venezianerherrschaft**, (Wien: 1973), s.170-173. Savaşın yol açtığı tahribatların ortaçağın sonlarındaki demografik ve sosyoekonomik gerilemeye yol açtığı şeklindeki yaygın varsayımların eleştirel analizleri için bkz. G.Bois, **Economie rurale et demographie en Normandie orientale**, s.10-11; Svend Gissel vd., **Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries, c.1300-1600. Comparative Report from The Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages**, (Stockholm: 1981), s.135, 206-209, 238.

[22] Terminoloji ve çeviri metinler için bkz. Nicoara Beldiceanu, "La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmet II et de Selim I", **Revue des études roumaines** 3-4 (1957), s.111-129; **Kanuni I kanun-name za bosanski, hercegovacki, zvornicki, kliski, crnogorski I skadarski sandzak**, derl. B. Djurdjev v.d, Sarajevo 1957 (Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium ilustratia, serija I: Zakonski spomenici, sv. 1).

[23] M. Gyóni, "La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Age", **Byzantinoslavica** 12 (1951), s.29-42; Vasil Marinov, "Ethnographische Charakteristik der Transhumanz in den Ländern der Balkanhalbinsel", AIESEE, **Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes**, t. VII içinde, Sofia: Académie Bulgare des Sciences 1971, s.535-548, and Nicolae Dunare, "Typologie des traditionellen Hirtenlebens im karpobalkanischen Raum", **Zeitschrift für Balkanologie** 11 (1975), 2, s.23-28

[24] Halil İnalcık, **Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar**, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1954, s.154-156; Niccora Beldiceanu and Irène Beldiceanu-Steinherr, "Quatre actes de Mehmed II concsernant les Valaques des Balkans slaves", **Südost-Forschungen** 24 (1965), s.116-118; Dusanka Bojanić-Lukac, **Turski zakoni I zokanski popisi iz XV I XVI veka za smederevsku, krusevacku I vidinsku oblast**, Beograd: Istorijski institut 1974, s.112.

[25] Ernst Werner, **Die Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus**, 3., bearb. und erw. Aufl., Berlin: Akademie-Verlag 1978, s.142-148.

[26] Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", **İktisat Fakültesi Mecmuası** 11 (1949-1950), s.524-570, 13 (1953-1954), s.209-237. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", **Studia Islamica** 2 (1954), s.103-129, özellikle s.122-125.

[27] Salahaddin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğunda yürük sınıfı ve hukukî statüleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** 2 (1943), s.107-116; M. Tayyib Gökbilgin, **Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1957; Metodije Sokoloski, "Za jurucite i juruckata organizacija vo Makedonija od XV-XVIII vek", **Istorija** 9 (1973), 1 s.85-99; Enver M. Şerifgil, "Rumeli'de eşkinci yürükler", **Türk Dünyası Araştırmaları** 12 (June 1981), s.65-83.

[28] M: Tayyib Gökbilgin, **XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar — Mülkler — Mukataalar**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1952. Ayrıca bkz. E. Werner, **Die Geburt einer Grossmacht**, s.167 ve devamı.

[29] Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler", **Vakıflar Dergisi** 2 (1942), s.279-365.

[30] Elizabeth A. Zachariadou, "Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)", **Südost-Forschungen** 28 (1969), s.1-12; aynı yazar. "Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520", **Südost-Forschungen** 30 (1971), s.1-35 + 14 plates; Zdenka Veselá-Prenosilová, "Sur l'activité du Monastère de Ste. Catherine de Sinaï en Bosnie", **Prilozi za orijentalnu filologiju** 28-29 (1978-1979), s.257-267; Fehim Dz. Spaho, "Nekoliko turski dokumenata o Monastiru Milesevo", a.g.y., s.363-374; Vanco Boskov, "Pitanje autenticnosti Fojnicke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine.", **Godisnjak drustva istoricara Bosne I Hercegovine** 28-29 (1977-1979), s.87-105; **Idem**, "Dokumenti Bajazita II u Hilandaru (Sveta Gora) - Komentar i regesti", **Prilozi za orijentalnu filologiju** 31 (1981), s.131-154.

[31] Franz Babinger, "Scheijch Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simaw", **Der Islam** 11 (1921), s.1-106; Abdülbâki Gölpınarlı, **Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin**, İstanbul: Eti Ya-

yınevi 1966; Nedim Filipović, **Princ Musa I Sejh Bedreddin**, Sarajevo: Svjetlost 1971; E. Wrner, **Die Geburt einer Grossmacht**, s.217-233; Necdet Kurdakul, **Bütün Yönleriyle Bedreddîn**, İstanbul: Döler Reklam Yayınları 1977.

[32] Mihailo Dinić, "Dubrovacka Srednjovekovna karavanska trgovina", **Jugoslovenski istoriski casopis** 3 (1937), s.119-146; Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", **Journal of Economic History** 20 (1960), s.234-313; Francis W. Carter, **Dubrovnik (Ragusa). A Classic City-State**, London and New York: Seminar Press 1972, s.138, 151vd.; Max Demeter Peyfuss, "Balkan-orthodoxe Kaufleute in Wien. Soziale und nationale Differenzierung im Spiegel der Privilegien für die griechisch-orthodoxe Kirche zur heiligen Dreifaltigkeit", **Österreichische Osthefte** 17 (1975), s.258-268.

[33] Bu bilinç bütün "çiftçi-askerler'de ortak olan bir özelliktir. Yeni çağın başlarındaki Macar haiduk'ları bunun iyi bilinen bir örneğidir. Bkz. István Rácz, **A hajdúk a XVII. szazabdan**, Debrecen 1969 (Acta Universitatis Debreceniensis... Series istorica, 8), ayrıca konuya ilişkin içindeki çeşitli katkılar için bkz. **Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.-17 Jahrhundert**, derl. Gusztav Heckenast, Budapest: Akadémia Kiadó 1977.

[34] Bkz. Fikret Adanır, "Heiduckentum und osmanische herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa", **Südost-Forschungen** 41 (1982), s.43-116.

[35] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi**, cilt. I: **1243-1453**, İstanbul: Cem Yayınevi 1974, s.285-386. Türk aristokrat ailesinin bir örneği için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Çandarlı vezir ailesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1974.

[36] Fetret Devri için bkz. Paul Wittek, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", **Revue des études islamiques** 12 (1938), s.1-34.

[37] Bkz. Franz Babinger, **Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Welten-stürmer einer Zeitenwende**, München: F. Bruckmann 1953, s.266; Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", **A History of the Ottoman Empire to 1730** içinde. Konuya ilişkin ayırdıkları çeşitli bölümler için bkz. The Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History, derl. M. A. Cook, Cambridge: Cambridge University Press 1976, s.40-53; Osman Turan, **Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi**, 3. baskı, İstanbul: Nakışlar Yayınevi 1979, s.363-399; Bistra Cvetkova, "Sur certaines reformes du régime foncier au temps de Mehmet II", **Journal of Economic and Social History of the Orient** 6 (1963), s.104-120; Ernst Werner, **Sultan Mehmed der Eroberer und die Epochenwende im 15. Jahrhundert**, Berlin: Akademie-Verlag 1982.

[38] Ömer L. Barkan, "Timar", **İslâm Ansiklopedisi**, cilt. 12, s.287-333; Aynı yazar, "Feodal düzen ve Osmanlı timarı", Türkiye iktisat tarihi semineri içinde, Ankara, 8-10 Haziran 1973. Metinler/Tartışmalar derl. O. Okyar, Ü. Nalbantoğlu, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını 1975, 1-24; Hamid Hadzibegic, "Rasprava Ali Causa iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljecu", **Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu** 2 (1947), s.139-206. Bu kurumun kökenlerine ilişkin olarak bkz. Nicorai Beldiceanu, **Le timar dans l'Etat ottoman (début XIVe - début XVIe siècle)**, Wiesbaden: Harrassowitz 1980.

[39] F. A. Belin, "Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie", **Journal asiatique** 18 (1861), s.410. Ayrıca bkz. Colin Imber, "The Status of Orchards and Fruit-Tress in Ottoman Law", **Tarih Enstitüsü Dergisi** 12 (1981-1982), s.763-774.

[40] Ayrıca bkz. Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü", **Ülkü** 9 (1937), s.33-48, 101-116, 329-341; 10 (1937), s.147-159, 293-302, 414-422; **Idem**, "Türkiye'de toprak meselesinin tarihi esasları", **Ülkü** 11 (1938), s.51-63, 233-240, 339-346.

[41] Halil İnalcık, "Osmanlılarda raiyyet rüsûmu", **Belleten** 23 (1959), s.575-610; Vera Mutafcieva, "De l'éxloitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque au XVe et XVIe s.", **Etudes historiques** 1 (1960), s.145-170; aynı yazar, **Agrarnite otnosenija v Osmanskata imperija prez XV-XVI v.**, Sofija: Bulgarska akademija na naukite 1962; D. Bojanic-Lukac, "De la nature et de l'origine de l'ispendje", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes** 68 (1976), s.9-30.

[42] B. C. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda cizye (baş vergisi)", **Belleten** 8 (1944), s.599-649; Ömer L. Barkan, "894 (1488-1489) yılı cizyesinin tahsilatına âit muhasebe bilançoları", **Belgeler** 1 (1964), 1, s.1-117; Hamid Hadzibegic, **Glavarina u Osmanskoj drzavi**, Sarajevo: Orijentalni institut 1966.

[43] Bkz. I, Ljuben Berov, **Dvizenieto na cenite na Balkanite Prez XVI-XIX vek I evropejskata revoljucija na cenite**, Sofija: Bulgarska akademija na naukite 1976, s.183-185.

[44] Hamid Hadzibegic, "Dzizja ili harac", **Prilozi za orijentalnu filologiju** 3-4 (1952-53), s.55-136, 5 (1954-55), s.43-102; Gyula Kaldy-Nagy, [derl.], **Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 1971, s.1; Adem Handzic, "O drustvenoj strukturi stanovnistva u Bosni Pocetkom XVII stoljeca", **Prilozi za orijentalnu filologiju** 32-33 (1982-1983), s.129-146.

[45] Örneğin, onaltıncı yüzyılda hayvancılığın önemli olduğu Sirem sancağında bu verginin normal vergi gelirlerinin toplamındaki payı yalnızca yüzde 7'den ibaretti. Bkz. Bruce W. McGowan [derl.], **Sirem sancağı mufassal tahrir defteri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1983, s.1xiv.

[46] Hamid Hadzibegic, "porez na sitnu stoku i koristenje ispasa", **Prilozi za orijentalnu filologiju** 8-9 (1958-1959), s.63-109.

[47] Ömer L. Barkan, "Avarız", İslâm Ansiklopedisi, cilt. 2, s.13-19; Bistra Cvetkova, **Izvünredni danuci I durzavni povinnosti v bulgarskite zemi pod turska vlast**, Sofija: Bulgarska akademija na naukite 1958.

[48] H. İnalcık, "osmanlılarda raiyyet rüsûmu", s.598; Vera P. Mutafcieva, "Kategoriite feodalno zavisimo naselenie v nasite zemi pod turska vlast prez XV-XVI v", **Izvestija na Instituta za istorija pri Bulgarskata akademija na naukite** 9 (1960), s.80.

[49] Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü", **Ülkü** 9 (1937), s.103, 1 no'lu dipnot.

[50] B. W. MacGowan, **Sirem Sancağı**, s.1xxii.

[51] Traian Stoianovich, "Balkan Peasants and Landlords and the Ottoman State: Familial Economy, Market Economy and Modernization", **La révolution industrielle dans le Sud-Est Européen-XIX. s. içinde**, derl. N. Todorov vd. Sofia: Institut d'Etudes Balkaniques 1977, s.174 Lampe ve Jackson'un işaret ettiği gibi, "bu sistem Balkan köylüsüne yaklaşık bir yüzyıl boyunca düzlüklerdeki hububat ekiminde daha iyi koşullar sağladı; hububat üretimi daha modern yöntemlerle ve hatta orta çağın sonlarında bölgenin derebeyleri arasındaki feodal güç dengesinin kaymasının imkân tanıdığından daha fazla ticari teşviklerle sürdürüldü." **Balkan Economic History**, s.33.

[52] B. H. Slicher van Bath, **The Agrarian History of Western Europe. A. D. 500-1850**, London: Arnold 1963, s.195-206; Peter Kriedte, **Spätfeudalismus und Handelskapital. Grundlinien der europäischen Wirtschaftsgeschicte vom 16. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts**, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1980, s.28-78.

[53] Maurice Aymard, **Venise, Raguse et la commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle**, Paris: S. E. V. P. E. N. 1966, s.125-140; Jorjo tadic, "L'unité économique des Balkans et de la région méditerranéenne", AIESEE, **Actes du premier congrés international des études balkaniques et sud-est européennes** içinde, t. III, Sofia: Académie Bulgare des Sciences 1969, s.633-630; Nikolaj Todorov, **Balkanskijat grad XV-XIX vek. Socijalno-ikonomicesko I demografsko razvitie**, Sofija: Nauka i izkustvo 1972; Aleksandar Stojanovski, **Gradovite na Makedonija od krajot na XIV do XVII vek - Demografski proucuvanja**, Skopje: Institut za nacionalna istorija 1981.

[54] Bkz. **Hicrî 835 tarihli suret-I defter-I Sancağ-ı Arvanid**, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1954, s. xxix, ve "The Emergence of Big Farms, **Çiftliks**: State, Landlords and Tenants", **Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman** (Collection Turcica, III) içinde, Louvain: Peeters 1984, s.112.

[55] **Les Institutions ottomanes en Europe**, Wiesbaden: F. Steiner 1978, s.15.

[56] **Bulgarskata narodnost prez 15I vek. Demografsko I etnografsko izsledvane**, Sofija: Nauka i izkustvo 1972, s.20-56.

[57] **Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung**, cilt. I: **Einleitung, Textproben**, Budapest: Akadémiai Kiadó 1955, s.77. "Puszta" teriminin, tarihsel coğrafya bağlamında değişen anlamları için bkz. Péter Gunst, "Das ungarische Wort 'puszta' und seine Bedeutung", **Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag** içinde, derl. Ingomar Bog vd., Hannover: M. & H. Schaper 1974, s.212-216.

[58] "Kum vuprosa za razvitieto na selistnata mreza i na nejnite elementi v sredistnata i iztocnata cast na Balkanite ot VII do XVIII v.", **Izvestija na Instituta za istorija pri Bulgarskata akade-**

mija na naukite 18 (1967), s.89-146, 135.

[59] A.g.e., s.136

[60] Strasimir Dimitrov "Mezrite i demografskijat kolaps na bulgarskata narodnost prez XV v.", **Vekove** 2 (1973), 6, s.50-65.

[61] **Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren**, Göttingen 1968 (Göttinger Geographische Abhandlungen, Heft 46), s.169.

[62] Wolf-Dieter Hütteroth and Kamal Abdulfattah, **Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century**, Erlangen 1977 (Erlanger Geographische Arbeiten, Sonderband 5), s.29. Bu bakış açısı Ehud Toledano tarafından desteklenmektedir: "The **sanjaq** of Jerusalem in the Sixteenth Century. Aspects of Topography and Population", **Archivum Ottomanicum** 9 (1984), s.279-319.

[63] Suraiya Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II", **Turcica** 11 (1979), s.104 Ayrıca bkz., aynı yazar, "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century", **Archivum Ottomanicum** 8 (1983), s.225.

[64] Köylerin terkedilmesi olgusu -yukarıda gösterildiği gibi- Balkanlar'da bilinmiyor değildi tabii ki. Ancak, yayınlanmış tahrir defterlerine kısa bir göz atılırsa, bunların mezrâ olarak değil, hâli ez râya olarak kayıtlı oldukları görülür. Buna ilişkin birçok örnek için bkz. Gy. Kaldy-Nagy, **Kanuni devri Budin tahrir defteri**, s.61, 62, 63, 114, 152, 224, 322, 323, 336; **Opsirni popisni defteri od XVI vek za Kustendilskiot sandzak (Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod**, t. v, kn. II), transl., ed. and commented by Metodi Sokoloski, Skopje: Archiv na Makedonija 1980, s.101, 178, 234, 311, 469, 493, 558, 588; B. McGowan, **Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri**, s.85, 111, 340, 463, 492, 505. Özellikle ilginç bir örnek için bkz. a.g.e., s.37, Burada, ilok nahiyesine bağlı Beleveg köyü hâli ez râya olarak kayıtlıdır. Ancak bu köyün civarında kayıtlı bir mezrâ vardır ve mezrâ-i belevega adıyla kayıtlıdır. Osmanlıların iki terimi birbirinden ayırdıklarını gösteren iyi bir örnektir bu.

[65] "Mezrite i demografskijat kolaps". s.52 Yörüklerin mezrâlara yerleşimine ilişkin birçok örnek için bkz. **Opsirni popisni defteri od XVI vek za Kustendilskiot sandzak.**

[66] Bkz. Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube, 1568-1579", **Archivum Ottomanicum** I (1969), s.139-196.

[67] W. -D. Hütteroth, **Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien**, s.170; Suraiya Faroqhi, "The Peasants of Saideli", s.230.

[68] Yusuf Halaçoğlu, "Tapu-tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılın ilk yarısında Sis (=Kozan) sancağı", **Tarih Dergisi** 32 (1979), s.819-892; Mustafa Soysal, **Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurova. Mit besonderer Berücksichtigung der Yüreğir-Ebene**, Erlangen 1976 (Erlanger Geographische Arbeiten, Sonderband 4).

[69] Ömer L. Barkan, "Mülk topraklar ve sultanların temlik hakkı", **İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası** 7 (1941), s.157-176. Ayrıca bkz. Klaus Schwarz, "Eine Herrscherurkunde Sultan Murad II. für den Wesir Fazlullâh", **Journal of Turkish Studies** 5 (1981), s.45-60.

[70] Halil İnalcık, "Rice Cultivation and the **çeltükci-re'âyâ** System in the Ottoman Empire", **Turcica** 14 (1982), s.69-141. Ayrıca bkz. Nicoara Beldiceanu and I. Beldiceanu-Steinherr, "Riziculture dans l'Empire ottoman (XVe-XVIe siécle)", **Turcia** 9-10 (1978), s.9-28.

[71] "Rice Cultivation", s.83-84.

[72] Halil İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire", **The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern** içinde, derl. A. Ascher, T. Halasi-Kun, B. K. Király, Brooklyn, N. Y.: Brooklyn College Press 1979, s.25-52.

[73] Mustafa Akdağ, "Timar rejiminin bozuluşu", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** 3 (1945), s.419-431; Halil Cin, **Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulması**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1978; Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", **Archivum Ottomanicum** 6 (1980), s.283-337.

[74] Nikolaj Todorov şöyle yazıyordu: "Günlük pratik ve hatta yasalar başka yerlere yerleşen kişilere özgürce başka bir meslek icra etme imkanı veriyordu! Ayrıca, "el emeğinin dolaşımı mevcut tarımsal ilişkiler tarafından ciddi biçimde engellenmişti." Bkz. "sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire Ottoman", **Revue des études sud-est européennes** 1 (1963), s.118, 121. Bistra Cvetkova da, özel bir vergi ödemek koşuluyla, köylünün istediği zaman, "zanaatkâr, nakliyeci veya işçi olmak mak-

sadıyla tarım yapmayı bırakabileceği"ni vurguluyordu. ["l'agriculture pour devenir artisan, transporteur ou ouvrier"] Bkz. "Actes concernant la vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siécles", **Revue d'études islamiques** 4 (1972), s.356. Balkan köylüsünün bu dönemdeki görece özgürlüğü hakkında ayrıca bkz. P.F. Sugar, **Southeastern Europe**, s.212, 218 ve devamı.

[75] **Reaya**'nın toprağa bağlı serfler olduğu tezinden hareket eden Aleksandr Matkovski (bkz. **Kreposnistvoto v Makedonija vo vreme na turskoto vladeenje**, Skopje: Institut za nacionalna istorija 1978), studies phenomena of peasants giving up agriculture primarily in the context of social protest against the Ottoman feudal system. See his **Otporot v Makedonija vo vremeto na turskoto vladeenje**, t. I: **Pasivniot otpor**, Skopje: Misla 1983, çeşitli yerlerde. Osmanlı İmparatorluğu'nda serflik sorununda Ömer L.Barkan'ın "Türkiye'de 'servaj' var mı idi?" yazısı ile temsil edilen karşı görüş konuya katı kuralcı yaklaşımı ile maluldur, **Belleten** 20 (1956), s.237-246, suffers from a strictly juridical approach to the subject.

[76] Bruce McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1660-1800**, Cambridge: Cambridge University Press & Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme 1981, s.53.

[77] Bkz. Ömer L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siécles", **Journal of Economic and Social History of the Orient** I (1957), s.9-36, özellikle s.26-31; Josiah C. Russell, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", **a.g.e.**, 3 (1960), s.265-274; Leila Erder and Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", **Middle Eastern Studies** 15 (1979), s.322-345.

[78] M. Aymard, **Venise, Raguse et la commerce du blé**, s.125 ve sonrası.

[79] Osmanlı İmparatorluğunda 1578-1637 arasındaki kıtlık dönemlerinin listesi için bkz. Lütfi Güçer, **XVI-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1968, s.8-9.

[80] İstanbul'un iaşe sistemi için bkz. Lütfi Güçer, "XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu dahilinde hububat ticaretinin tabi olduğu kayıtlar", **İktisat Fakültesi Mecmuası** 13 (1951-52), s.79-98; Robert Mantran, **İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionelle, économique et sociale**, Paris: A. Maisonneuve 1962, s.181-213; M. M. Alexandrescu-Dersca, "Quelques données sur la ravitaillement de Constantinople au XVIe siécle", AIESEE, **Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes**, t. III içinde, Sofia: Académie Bulgare des Sciences 1969, s.661-673; Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un iaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk limanı (16.-17. yüzyıllar)", **ODTÜ Gelişme Dergisi 1979-80 Özel Sayısı**, s.139-154; B. McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe**, s.10-15.

[81] Buna ilişkin rakamlar için bkz. Suraiya Faroqhi. "The Peasants of Saideli", s.221-223.

[82] **A.g.e.**, s.224 ve devamı.

[83] **A.g.e.**, s.224.

[84] M. A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600**, London: Oxford University Press 1972.

[85] **A.g.e.**, s.25-27.

[86] Bkz. Suraiya Faroqhi, **Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650**, Cambridge: Cambridge University Press 1984, s.267-287.

[87] Ömer L. Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", **International Journal of Middle East Studies** 6 (1975), s.3-28; aynı yazar, "Les mouvement des prix en Turquie entre 1490 et 1655", in: **Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel**, t. I, Toulouse: E. Privat 1973, s.65-79.

[88] Onsekizinci yüzyılın başlarında durum böyleydi. Bkz. Strasimir Dimitrov, "Politikata na upravljavastata vurchuska v Turcija sprjamo spachijstvoto prez vtorata polovina na XVIII v.", **Istoriceski pregled** 18 (1962), 5, s.32-60, özellikle 37-39.

[89] Vera Mutafcieva, Strasimir Dimitrov, **Sur l'état du système des timars des XVIIe-XVIIIe ss.**, Sofia: Académie Bulgare des Sciences 1968, s.21 ve devamı.

[90] H. İnalcık, **The Ottoman Empire**, s.49 ve devamı.

[91] Bkz. Bistra Cvetkova, "Recherches sur le système d'affermage **(iltizam)** dans l'Empire ottomane au cours du XVIe siècle par rapport aux contrées bulgares", **Rocznik orientalistyczny** 27 (1964), 2, s.111-132.

[92] Levent sınıfının ortaya çıkışı için bkz. Mustafa Cezar, **Osmanlı tarihinde levendler**, İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları 1965, s.30-40.

[93] Bkz. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s.287 ve devamı.; aynı yazar, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", **War, Technology and Society in the Middle East** içinde, derl. J. Parry and M. E. Yapp, London: Oxford University Press 1975, s.195-217. Buna karşılık, Niels Steensgaard, Osmanlı İmparatorluğunda paralı askerlik sisteminin zeminini, Avusturya ordusunun askeri üstünlüğüne teknolojik karşılık vermenin değil, fiyat hareketleri döneminde enflasyonun sonucu olarak hükümetin artan likiditesinin hazırladığını ileri sürer. Bkz. **The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade**, Chicago and London: The University of Chicago Press 1974, s.80.

[94] Bu konu üzerinde yapılmış en klasik çalışma Akdağ'ın çalışmasıdır. Bkz. Mustafa Akdağ, **Celâlî İsyanları (1550-1603)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 1963. Ayrıca bkz. William J. Griswold, **The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611**, Berlin: K. Schwarz 1983.

[95] **Economic Life in Ottoman Europe**, s.86 f., 131-134.

[96] Bkz. Wilhelm Abel, **Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschicte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter**, 3. Aufl., Hamburg-Berlin: P. Parey 1978, s.129-135; aynı yazar **Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis**, Hamburg-Berlin: P. Parey 1974, s.17-32. Ayrıca, iklimin tarımsal verimlilik üzerindeki etkisine ilişkin eleştirel yaklaşımlar için bkz **Climate and History. Studies in Past Climates and Their Impact on Man**, derl. T. M. L. Wigles v.d., Cambridge: Cambridge University Press 1981.

[97] "Belgrad'dan buraya (Aleksinac) pek çoğumuz ya alışamadığımız havanın, yemeklerin, içeceklerin veya aşırı sıcağın etkisiyle hastalandı, türlü belalı hastalıklara yakalandı." bkz. Nehring, **Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)**, München: R. Oldenbourg 1983, s.114. Balkanlarda onyedinci yüzyıldaki salgın hastalıklar için bkz. Vladimir Bazala, "Calendarium pestis (II)", **Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae** 2 (Belgrad 1957), s.72-87.

[98] B. McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe**, s.108-110., Cf. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s.313-317. Hububattan alınan önemli bir olağandışı vergi türü olan **nüzül** hakkında bkz. L. Güçer, **XVI.-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi**, s.69-92.

[99] 1691 cizye reformu hakkında bkz. B. McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe** s.80-85.

[100] Avdo Suceska, "Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avâriz-i dîvâniye und die Tekâlîf-i örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts", **Südost-Forschungen** 27 (1986), s.89-130, özellikle 97.

[101] Bistra Cvetkova, **Chajdutstvoto v bulgarskite zemi prez 15/18 vek**, Sofija: Nauka i izkustvo 1971; John K. Vasdravellis, **Klephts, Armatoles and Pirates in Macedonia during the Rule of the Turks (1627-1821)**, Thessalonike 1975 (Makedonike bibliotheke 43); Aleksandar Matkovski, **Otporot vo Makedonija vo vremeto na turskoto vladeenje**, t. III: **Ajdutstvoto**, Skopje: Misla 1983. Ayrıca bkz. F. Adanır, "Heiduckentum und osmanische herrschaft".

[102] Bkz. **Crisis in Europe, 1560-1660. Essays from Past and Present**, derl. T. Aston, London: Routledge & Kegan Paul 1965; Jean de Vries, **Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750**, Cambridge: Cambridge University Press 1976; **The General Crisis of the Seventeenth Century**, derl. Geoffrey Parker and Lesley M. Smith, London: Routledge & Kegan Paul 1978; Miroslav Hroch and Josef Petrán, Das **17. Jahrhundert - Krise der Feudalgesellschaft?**, Hamburg: Hoffmann & Campe 1981.

[103] Bkz. Slicher van Bath, **The Agrarian History**, s.206-221; Henry Kamen, **The Iron Century. Social Change in Europe 1550-1660**, London: Weidenfeld & Nicolson 1971, s.223-228; P. Kriedte, **Spätfeudalismus und Handelskapital**, s.83-89.

[104] Bkz. J. Topolski, A. Wyczanski, "Les fluctuations de la production agricole en Pologne XVIe-XVIIIe siècles", **Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la pro-**

duction agricole à l'époque préindustrielle içinde, derl. J. Goy ve E. Le Roy Ladurie, Paris 1983 (Cahiers des Etudes rurales, IV), s.129-134.

105 M. Soysal, **Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung Çukurovas**, s.38.

106 W.-D. Hütteroth, **Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien**, s.163-208.

107 "Dümdüz güzel topraklar, bol pirinç yetişiyor [...] çok sayıda köy var, tarlalara pirinç ekmişler", K. Nehring, **Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel**, s.118.

108 "İki dağ arasında geniş bir çayır", **a.g.e.**, s.116.

109 Seyahatname'de sık sık şu gözlemler yer alıyor: "Bugün buraya kadar da, ekili olmayan, ormanlık yerlerden geçit ve gün boyu herhangi bir köy veya haneye rastgelmedik." **a.g.e.**, s.113.

110 **A.g.e.**, s.103.

111 "Bulgar kadınları dağlardan bol bol ve çok çeşitli meyve getirdiler, bize satmaya..." **a.g.e.**, s.115.

112 "Güzel, mamur bir vadi, tepelerde köyler." **a.g.e.**, s.116.

113 "Konumu güzel, ama pek az imar edilmiş bir vadi... burada birçok bağlar..." **a.g.e.**, s.116.

114 Constantin J. Jirecek, **Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie**, Prag 1877; Olga Zirojevic, **Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459-1683)**, Beograd 1970 (Zbornik Instituta muzeja Srbije, t. 7); aynı yazar, **Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI I XVII veku**, Novi Sad: Institut za izucavanje istorije Vojvodine 1976.

115 "Agricultural Activities in a Bektashi Center: the tekke of Kızıl Deli 1750-1830", **Südost-Forschungen** 35 (1976), s.69-96.

116 **A.g.e.**, s.72.

117 **A.g.e.**, s.71 f.

118 **A.g.e.**, s.72.

119 **A.g.e.**, s.75.

120 "Documents turcs concernant le statut de certaines localités dans la région de Veliko-Tarnovo au XVIIe siécle", **Mémorial Ömer Lûtfi Barkan** içinde, s.70.

121 L. Makkai, V. Zimányi, "Aşar kütükleri, Macaristan'da 1500-1848 arası tarım üretimi tarihi kaynaklar" içinde: **Prestations paysannes**, s.105.

122 **Economic Life in Ottoman Europe**, s.39.

123 **A.g.e.**, s.39 ff. Ayrıca bkz. F. W. Carter, **Dubrovnik (Ragusa)**, s.361-371, ve Snezka Panova, **Bulgarskite turgovci prez XVII vek**, Sofia: Nauka i izkustvo 1980, s.95-136.

124 Hububat fiyatları, onyedinci yüzyılın ilk dönemlerinde hızla düştü, daha sonra yüzyılın geri kalan bölümü boyunca düşük bir düzeyde kaldı. Bkz. L. Berov, **Dvizenieto na cenite na Balkanite prez XVI-XIX v.**, s.289-291.

125 Bkz. B. Cvetkova, **Les Institutions ottomanes**, s.90.

126 Bu yoruma yakın zamanlarda bir örnek için bkz. Richard J. Crampton, **Bulgaria 1878-1918. A History**, Boulder, Colorado: East European Monographs 1983, s.2.

127 Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy", Türkiye üzerine çalışmalar konulu uluslararası konferans için hazırlanan makale, Madison, Wisc., May 25-27, 1979, s.5.

128 "Çiftlikler serfleşmiş köylülerin ya da ortakçıların çalıştığı ticarî işletmelerdi." H. İslamoğlu, Ç. Keyder, "Agenda for Ottoman History", s.52.

129 Bu tür yaklaşımların bir değerlendirmesi için bkz. H. İnalcık, "Impact of the **Annales** School on Ottoman Studies", s.69-96. Ayrıca bkz. Lampe and Jackson, **Balkan Economic History**, s.33 ff.

130 Almost all the **çiftliks** mentioned in the survey of the **sancak** of Srem are shown located on a **mezraa**. For example, see **Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri**, s.208.

131 **A.g.e.**, s.26, 34, 90.

132 **A.g.e.**, s.27 f., 91, 192, 283,

133 **A.g.e.**, s.28, 34, 59, 75 f.

134 Bkz. H. İnalcık, "The Emergence of Big Farms", s.108-111.

135 Bu dönemdeki pamuk üretimi için bkz. "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in XVIth and XVIIth Century Anatolia", **Journal of European Economic History** 8 (1979), s.405-

417; Halil İnalcık, "Osmanlı pamuklu pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar rekabetinde emek maliyetinin rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-80 Özel Sayısı**, s.1-65, özellikle 4-7; Maureen F. Mazzaoui, **The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600**, Cambridge: Cambridge University Press 1981, s.44-55.

136 Bkz. H. İnalcık, "Rice Cultivation"; aynı yazar, "Servile Labor".

137 M. Aymard, **Venise, Raguse et le commerce du blé**, s.127.

138 M. Akdağ, **Celâlî İsyanları**, s.37-44.

139 Bu yaklaşımın önde gelen savunucusu Christo Christov'dur. Bkz. **Agrarnite otnosenija v Makedonija prez XIX I nacaloto na XX vek**, Sofija 1964, and **Agrarnijat vupros v bulgarskata nacionalna revolucija**, Sofija 1976. Konuya ilişkin daha fazla kaynağın tartışıldığı bir metin için bkz. Fikret Adanır, "Zum Verhältnis von Agrarstruktur und nationaler Bewegung in Makedonien 1878-1908", **Der Berliner Kongress von 1878** içinde, **Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts**, derl. R. Melville, H.-J. Schröder, Wiesbaden: F. Steiner 1982, s.445-461.

140 Bkz. Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques", s.27; R. Mantran, **İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle**, s.47; Fernand Braudel, **La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II**, Paris: A. Colin, 2. ed. 1966, t. I, s.318. Ancak Traian Stoianovich'e göre, 17. yüzyıl ortalarında İstanbul nüfusunun 400 binden daha az olması gerekiyor. Bkz. "Model and Mirror of the Premodern Balkan City", **La ville balkanique XVe-XIXe ss.** içinde, N. Todorov, Sofia: Académie Bulgare des Sciences 1970, s.91.

141 B. McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe**, s.136.

142 Osmanlı iktisadi sistemi hakkında bkz. Lampe and Jackson, **Balkan Economic History**, s.23-32.

143 Tevfik Güran, "The State Role in the Grain Supply of İstanbul: The Grain Administration, 1793-1839", **International Journal of Turkish Studies** III/1 (Winter 1984-1985), s.27-41, özellikle s.32.

144 **Economic Life in Ottoman Europe**, s.14 ve devamı.

145 Âyan hakkında bkz. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda âyânlık**, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 1977; Kemal H. Karpat, "Some Historical and Methodological Considerations Concerning Social Stratification in the Middle East", **Commoners, Climbers and Notables. A Sampler of Studies on Social Ranking in the Middle East** içinde, derl. C. A. O. Nieuwenhuijze, Leiden: Brill 1977, s.83-101; Avdo Suceska, **Ajani. Prilog izucavanju lokalne vlasti u nasim zemljama za vrijeme turaka**, Sarajevo: Naucno drustvo SR Bosne i Hercegovine 1965; aynı yazar, "Bedeutung und Entwicklung des Begriffes A'yân im Osmanischen Reich", **Südost-Forschungen** 25 (1966), s.3-26; D. R. Sadat, **Urban Notables in the Ottoman Empire: the Ayan**, PhD. diss., Rutgers University, 1969.

146 Âyanın malî rolüne ilişkin bir tartışma için bkz. Michael Ursinus, **Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat. Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II., 1808-1839**, Berlin: K. Schwarz 1982, s.8-100.

147 Bkz. Avdo Suceska, "Malikana", **Prilozi za orijentalnu filologiju** 8-9 (1958-1959), s.111-141; Mehmet Genç, "Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi", **Türkiye iktisat tarihi semineri** içinde, s.231-291.

148 Mehmet Genç, "XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve savaş", **Yapıt** 49 (1984), 4, s.52-61.

149 Charles Issawi, "Population and Resources in Ottoman Empire and Iran", **Studies in Eighteenth Century Islamic History içinde**, Thomas Naff and Richard Owen, Carbondale: Southern Illionis University Press 1977, s.160.

150 B. McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe**, s.42-44. Fransızca kaynaklara dayalı daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Nicolas Svoronos, **Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle**, Paris: PUF 1956; Robert Paris, **Histoire du commerce de Marseille**, t. V: **De 1660 à 1789. Le Levant**, Paris: Plon 1957; J.-P. Flippini **et al., Dossiers sur le commerce français en Méditerranée orientale au XVIIIe siècle**, Paris: PUF 1976, Ayrıca bkz. A. E. Vacalopoulos, **History of Macedonia, 1354-1833**, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies 1973, s.387-425.

151 Jean-Jacques Hemardinquer, "Les débuts du maïs en Méditerranée (Premier aperçu)" **Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650. Mélanges en l'honneur de Fer-**

nand Braudel, t. I içinde, Toulouse: E. Privat 1973, s.227-233; Traian Stoianovich, "Le maïs dans les Balkans", **Annales ESC** 21 (1966), s.1026-1040.

[152] Hands-Joachim Kissling, "Zur Geschicte der Rausch- und Genussgifte im Osmanischen Reiche", **Südost-Forschungen** 16 (1975), s.342-355; Aleksandar Matkovski, "Auftreten und Ausbreitung des Tabaks auf der Balkanhalbinsel", **Südost-Forschungen** 28 (1969) s.48-93.

[153] M. Genç, "XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve savaş", s.54.

[154] Spyros I. Asdrachas, "Marchés et prix du blé en Grèce au XVIIIe siècle", **Südost-Forschungen** 31 (1972), s.178-209, özellikle 201 ve devamı.

[155] Aktaran Ch. Issawi, "Population and Resources", s.158.

[156] Şevket Pamuk, **Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi (1820-1913)**, Ankara: Yurt Yayınevi 1984, s.16. 1763-1766 arasındaki büyüme döneminde Makedonya'dan Fransa ve İtalya'ya yapılan buğday ihracatı yılda ortalama 2000 ton civarında idi. Ancak yüzyılın sonlarına doğru hububat ihracatı kârlı bir iş olmaktan çıktı. Bkz. S. I. Asdrachas, "Marchés et prix du blé", s.202, 209.

[157] Dusanka Bojanić, "Edno Ohridsko kanunname", **Glasnik na Institutot za nacionalna istorija** 3 (1959), s.295 (İngilizce çevirisi için bkz. McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe**, s.137).

[158] "The Emergence of Big Farms", s.118.

[159] "Ayan de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", **Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée** 20 (1957), s.131-147. Bu yazı ayrıca başka bir dergide de yayımlandı Bkz. **Etudes balqaniques** 12 (1976), 3, s.71-83.

[160] "The Emergence of Big Farms", s.124.

[161] 19. yüzyılın ilk yarısında Sarajevo'nun önde gelen ailelerinin bıraktıkları mal ve mülk içinde çiftlikler ikincil bir konumda kalıyorlar. Bkz. Yuzo Nagata, **Materials on the Bosnian Notables**, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa 1979. Aynı sonuç bir Anadolu âyan hanedanının yakınlarda yayımlanan monografisinden de çıkarsanabilir: Necdet Sakaoğlu, **Anadolu derebeyi ocaklarından Köse Paşa hanedanı**, Ankara: Yurt Yayınevi 1984.

[162] Bu yüzden, âyanı bu eğilim içinde merkezkaç unsur olarak değerlendiremeyeceğim. Âyan, esas itibarıyla merkezî otoritenin hizmetinde tamamlayıcı bir güçtür. Âyan ve âyanın hıristiyan eşdeğeri olan çorbacılar olmaksızın Osmanlı komuta ekonomisi işleyemezdi. Âyanın sosyopolitik yükselişine ilişkin olarak İslamoğlu ve Keyder de, "iktidarın mahalliileşmesi feodalizme geçiş dinamiği taşımaz" şeklinde benzeri bir yorumda bulunuyor. Bkz. "Agenda for Ottoman History", s.46.

[163] 19. yüzyılda Osmanlı iktisadî tarihinin dönemlere ayrılması meselesi hakkında bkz. Şevket Pamuk, "Kapitalist dünya ekonomisi ve Osmanlı dış ticaretinde uzun dönemli dalgalanmalar", **ODTÜ Gelişme Dergisi 1979-80 Özel Sayısı**, s.161-204; aynı yazar, "World Economic Crises and the Periphery: The Case of Turkey", **Ascent and Decline in the World-System** içinde, derl. Edward Friedman, Beverly Hills: Sage Publ. 1982, s.147-161.

[164] Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz iktisadî münâsebetleri, II (1838-1850)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 1976. Serbest ticaretin olumsuz etkileri hakkında bkz. Salgur Kançal, "La conquête du marché interne ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel (1838-1881)", **Economie et société dans l'Empire ottoman**, s.355-409. 1838 anlaşmasının kötü etkileri hakkındaki görüşler Orhan Kurmuş tarafından eleştirel bir gözle değerlendirildi. Bkz. "The 1838 Treaty of Commerce Re-Examined", **a.g.e.**, s.411-417.

[165] Tevfik Güran, "Tanzimat döeminde tarım politikası (1839-1876)", **Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi/Social and Economic History of Turkey (1071-1920)** içinde, s.271-277. Tanzimat hareketlerine ilişkin olarak R. H. Davison'un (**Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton, N. J., 1963) klasik eserinin dışında iki yeni ilginç çalışma için bkz. Marija Todorova, **Anglija, Rusija i Tanzimatut**, Sofija: Nauka i izkustvo 1980, ve Irma L'vovna Fadeeva, **Osmanskaja imperija i anglo-tureckie otnosenija v seredine XIX v.**, Moskva: Nauka 1982.

[166] Şevket Pamuk, **Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi**, s.42, 46 ve devamı.

[167] Text in F. A. Belin, "Etude sur la propriété foncière", s.291-358. Yeni toprak yasasının analizi için bkz. Ömer L. Barkan, "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli

arazi kanunnamesi", Maarif Vekâleti, **Tanzimat, I. Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle** içinde, İstanbul: Maarif Basınevi 1940, s.321-421. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Tanzimatın uygulanması ve sosyal tepkileri", **Belleten** 28 (1964), s.623-690; Fani Ganeva Milkova, "Razvitie i charakter na osmanskoto pozemleno zakonodatelstvo ot 1839 do 1878 g.", **Istoriceski pregled** 21 (1965), 5, s.31-55; Louba Belarbi, "Les mutations dans les structures foncières dans l'Empire ottoman à l'époque du Tanzimat", **Economie et société dans l'Empire ottoman** içinde, s.251-259.

168 T. Güran, "Tanzimat döneminde tarım politikası", s.74 ve devamı

169 I. L. Fadeeva, **Osmanskaja Imperija**, s.75 ve devamı.; Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye girişi**, İstanbul: Bilim Yayınları 1974, s.76 ve devamı.

170 T. Güran, "Tanzimat döneminde tarım politikası", s.276.

171 Ş. Pamuk, **Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi**, s.80.

172 **A.g.e.**, s.18-36.

173 Christo Gandev, **Zarazdane na kapitalisticeski otnosenija v cifliskoto stopanstvo na Severozapadna Bulgarija prez XVIII vek**, Sofija: Bulgarska akademija na naukite 1962; K. Irecek, M. K. Sarafov, **Raport na komisijata, izpratena v Kjustendilskija okrug da izuci polozenieto na bezzemlenite seljani**, Sofija: J. S. Kovacev 1880.

174 Strasimir Dimitrov, "Kum vuprosa za otmenjavaneto na spachijskata sistema v nasite zemi", **Istoriceski pregled** 12 (1956), 6, s.27-58, özellikle 55 ve devamı Gospodarlık hakkında bkz. Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar meselesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1943, s.90 ve devamı. gospodarlık ilişkilerinin hukukî yönü hakkında bkz. Fani G. Milkova, **Pozemlenata sobstvenost v bulgarskite zemi prez XIX vek**, Sofija: Nauka i izkustvo 1970, s.214-226.

175 Bkz. Strasimir Dimitrov, "Cifliskoto stopanstvo prez 50-70te godini na XX v.", **Istkoiceski pregled** 11 (1955), 2 s.3-34; Aynı yazar, "Za klasovoto razsloenie sred seljanite v severoiztocna Bulgarija prez 70-te godini na XIX v.", **Izvestija na Instituta za istorija pri Bulgarskata akademija na naukite** 8 (1960), s.225-271; N. G. Levintov, "Agrarnye otnosenija v Bolgarii nakanune osvobozdenija i agrarnyj perevorot 1877-1879 godov", **Osvobozdenie Bolgarii ot tureckogo iga. Sbornik statej** içinde, moskva 1953, s.139-221; S. A. Nikitin, "Materialy russkoj agrarnoj perepisi 1879 g. v Bolgarii i ich naucnoe znacenie", **Ezegodnik po agrarnoj istorii vostocnoj Evropy 1964 god**. içinde, Kisinev 1966, s.769-779; R. J. Crampton, "Bulgarian Society in the Early 19th Century", **Balkan Society in the Age of Greek Independence** içinde, derl. Richard Clogg, London: Macmillan 1981, s.157-204; Lampe and Jackson, **Balkan Economic History**, s.134 ve devamı.

176 Bkz. Fikret Adanır, **Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908**, Wiesbaden: F. Steiner 1979, s.24-42; aynı yazar, "Zum Verhältnis von Agrarstruktur und nationaler Bewegung in Makedonien 1878-1908"; aynı yazar, "The Macedonian Question: The Socio-economic reality and Problems of Its Historiographic Interpretation", **International Journal of Turkish Studies** III/1 (Winter 1984-1985), s.43-64.

177 James Lewis Farley, **The Resources of Turkey, considered with especial reference to the profitable investment of capital in the Ottoman Empire**..., London: Longman 1863, s.149.

178 **Economic Life in Ottoman Europe**, s.121-170.

179 Bkz. Donald Quataert, "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", **International Journal of Turkish Studies** I/2 (Autumn 1980), s.38-55.

180 B. McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe**, s.165.

181 Selanik ovası yıllık ortalama 45 cm. yağış alır. Bu rakam Seres için 55, Üsküp için 45 cm.dir. Bkz. **Makedonija kako prirodna i ekonomska celina**, Skopje: Institut za nacionalna istorija 1978, s.60, 108, 172.

182 Edwin Fels, **Landgewinnung in Griechenland**, Gotha: J. Perthes 1944, s.25. 1180 kilometre kare yüzölçümü olan Seres ovası için bu rakam 1933'de 437 kilometre karedir. Bkz. **a.g.e.**, s.40.

183 Selanik ve Seres'de kıyı düzlüklerinin tuz içeriğinin deniz suyundan bile fazla olması şaşırtıcı değildi. Bkz. D. S. Catacousinos, "Les sols de Grèce", **Science du Sol** I (mai 1963), s.4. Tuzluluk meselesi hakkında ayrıca bkz. Gj. Filipovski, "Resultati od pedoloskite ispituvanja vo Gevgelisko pole", **Godisen zbornik na Zemjodelsko-sumarskiot fakultet na Universitetot Skopje. Zemjodelstvo** 8-9 (1954/55-1955/56), s.209-284; I. M. Kalovoulos ve S. A. Paxinos, "Parateresеis epi allouviakon tipon ed-fon tes Voreiou Ellados", **Aristotelelon Panepistemion Thes-**

salonikes. Epeteris tes geoponikes kai dasologikes scholes içinde, (1962), s.123-137.

184 George Bouyoucos, "A Study of the Fertility of the Soils of Greece", **Soil Science** 13 (1922), s.63-79.

185 Bkz. Gj. Filipovski, "Pocvite na Strumickoto pole. (Uslovi za pocvoobrazuvanje, pocvi i melioracija na Strumickoto pole)", **Godisen zbornik na Zemjodelsko-sumarskiot fakultet na Universitetot Skopje. Zemjodelstvo** 2 (1948-49), s.57-326; Miladin Mickovski, "Azotofiksaciona mosna nekoi pocveni tipovi vo Skopsko", **a.g.e**, 5 (1951-52), s.207-232; Angelina Stojkovska, "Agrochemiska karakteristika na skelediodniot deluvium vo Polog (Zemjodelsko uciliste)", **a.g.e.**, 12 (1958-59), s.201-225.

186 Bu durum köylülerin "kayalık dağlarda tarım yapmak için güzel vadi ve ovaları" terketmelerinin nedenini açıklıyor. as Bouyoucos expressed it. Bkz. "A Study of the Fertility of the Soils of Greece", s.64.

187 20. yüzyılın ilk dönemlerinde bulgar hükümetinin Selanik resmî temsilcisi olarak görev yapan A. Sopov, Makedonya köylerindeki toplumsal ilişkilere dair bir istatistik yayınlayarak bu köyleri, bağımsız, kısmî çiftlik ve çiftlik olarak üç grupta topladı. Bu istatistikler köylerin yaklaşık yarısının bağımsız olduğunu gösteriyor. Bkz. A. Sopov, "Bulgarskoto kulturno delo v Makedonija v cifri", **Bulgarska sbirka** 18 (1911), 5, s.307. Sopov'nun makalesi Ch. Christov ve Danco Zografski tarafından kullanıldı: Ch. Christov, **Agrarnite otnosenija v Makedonija**, s.121, ve Danco Zografski, **Razvitokot na kapitalistickite elementi vo Makedonija za vreme na turskoto vladeenje**, Skopje: Kultura 1967, s.129-130.

188 **Balkan Economic History**, s.136. Yazarlar Ch. Christov'u (Agrarnite otnosenija v Makedonija, s.86 vd.) kaynak olarak gösteriyorlar.

189 Ch. Christov, **Agrarnite otnosenija v Makedonija**, s.90. Ne bu farklı kaynaklardaki hesaplara temel teşkil eden coğrafi alanlar, ne de dönemler birbirine uymuyor. Yine de, Makedonya Sosyalist Cumhuriyeti sınırlarının Selanik'in 40 mil kuzeyine taşmış olduğu ve söz konusu dönemlerin yalnızca on ya da yirmi yılla ayrılmış olduğu düşünüldüğünde, bu iki istatistik kümesi arasındaki büyük farklılık bana akla yatkın gelmiyor.

190 Makedonya'da 1780 yılında 9000 ton civarında pamuk üretiliyor; bu rakamın üçte ikisi de ihraç ediliyordu. Bkz. Ch. Issawi, **The Economic History of Turkey**, s.233.

191 Bkz. Traian Stoianovich, "Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar, 1500-1800", **AIESEE Bulletin** XII/2 (1974), s.61-120, özellikle 106-109; Michel Palairet, "Désindustrialisation à la périphérie: études sur la région des Balkans au XIXe siècle", **Histoire, Economie et Société** 4 (1985), s.253-274, özellikle 257 ve devamı

192 Douglas E. Farnie, **The English Cotton Industry and the World Market 1815-1896**, Oxford: Clarendon Press 1979, s.83.

193 1812'den sonraki on yıl boyunca, Teselya'nın tekstil imalat merkezleri de bir gerileme içine girdi. Bkz. M. Palairet, "Désindustrialisation à la périphérie", s.259.

194 "Pamuk kıtlığı" hakkında bkz. D. E. Farnie, **The English Cotton Industry**, s.135-170. Osmanlıların dünya pazarlarına bağımlılığı D. Quataert tarafından vurgulandı. Bkz. "The Commercialization of Agriculture", s.42 ve devamı.

195 Ch. Issawi, **The Economic History of Turkey**, s.234.

196 Bkz. **Levante-Handbuch**, derl. D. Trietsch, Berlin 1914, s.271 ve devamı.; Leonhard Schultze, **Makedonien. Landschafts- und kulturbilder,** Jena; 6. Fischer 1927, s.202; D.Iaranoff, **La Macedonie economique,** Sofia: P. Glouchoff 1931, s.69; D. Zografski, **Razvitokot na kapitalistickite elementi**, s.148-156, 164 ve devamı.

197 "Tabakanbau und Tabakausfuhr der eurapäischen Türkei", **Österreichische Monatsschrift für den Orient** 33 (1907), s.43, f. Ayrıca bkz. Ch. Issawi, **The Economic History of Turkey**, s.249-257.

198 Jovan Hadzi-Vasiljevic, **Skoplje I njegova okolina. Istorlska, ethografska I kulturno-politicka izlaganja**, Beograd 1930, s.214 f.

199 "Wages in Turkey", **Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi** içinde, s.263-270.

200 M. Palairet, ücretlerin yüksek, toprağın ucuz olmasını Teselya'daki imalat merkezlerinin gerileme nedeni olarak gösteriyor. Bkz. "Désindustrialisation à la périphérie', s.263 f.

201 "Wages in Turkey", s.265.

202 Aktaran Ch. Issawi, **The Economic History of Turkey**, s.225. Ayrıca, Draganoff'un yirminci

yüzyılın başlarına ait, küçük toprak işletmeciliğinin ekonomik açıdan çiftliklerden daha uygun olduğunu destekleyen hesaplarına bkz. **La Macédoine et les réformes**, Paris: Plon-Nourrit 1906, s.48-53.

[203] Ch. Issawi, **The Economic History of Turkey**, s.24.

[204] Bkz. Jacques Ancel, **La Macédoine. Son évolution contemporaine**, Paris: Delagrave 1930; Dimitri Pentzopoulos, **The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece**, Paris-The Hague: Mouton 1962.

[205] "Önemli olan nokta, bir sistemi tanımlayan 'üretim ilişkileri'nin bütün sistemin 'üretim ilişkileri' olduğudur ve zamanın bu noktasında sistem, Avrupa dünya-ekonomisidir."

[206] "17. yüzyıl krizi üretim değil, bölüşüm krizidir." Niels Steensgaard, "The Seventeenth-Century Crisis", **The General Crisis of the Seventeenth Century** içinde, s.42.

[207] Demografik faktöre belirleyici bir rol atfetmemekle beraber, tarihsel araştırmalarda kıyaslamalı yaklaşımı mümkün kılan güvenilir bilimsel çalışmaların sonuçlarını dikkate almak gerektiğini düşünüyorum. Cf. Guy Bois, "Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", **Past and Present** 79 (May 1978), s.60-69.

[208] Robert Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism", **Past and Present** 97 (November 1982), s.16.

[209] Bkz. Ş. Pamuk, **Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi**, s.126 ff.

[210] Bununla, birinin doğrudan böyle bir tez ileri sürmüş olduğunu ima etmek istemiyorum. Fakat, 1750-1815 arasında "Osmanlı devleti de kapitalist dünya-ekonomisinin diğer önemli bir boyutu olan devletler-arası sisteme dahil olmaktaydı" şeklinde bir ifadenin başka nasıl yorumlanacağını bilemiyorum. Bkz. I. Wallerstein, R. Kasaba, "Incorporation into the World-Economy", s.352.

Tanzimat ve Çağdaş Türkiye

*Zafer Toprak**

Çağdaş Türkiye'nin oluşumu semantik bir kargaşayı da birlikte getiriyor. İhtilâl, inkılâp, devrim, darbe vb. bir dizi sözcük Türkiye tarihinin kırılma noktalarında sık sık kullanılıyor. Keza, "asrileşme", "muasırlaşma", Avrupalılaşma, Batılılaşma ve nihayet çağdaşlaşma Tanzimat sonrası gelişim süreçlerine farklı perspektiflerden açılımları simgeliyor.

İHTİLÂL-İNKILÂP

Devrim sözcüğü bir kenara bırakılırsa, ihtilâl ve inkılâp sözcükleri bugünkü bağlamda büyük ölçüde 1908 ertesinde kullanılmaya başlıyor. 10 Temmuz 1324, miladi tarihle 23 Temmuz 1908 kimine göre ihtilâl oluyor, kimine göre inkılâp. Keza 11 Nisan 1325 ya da 31 Mart ertesi Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi benzer bir kargaşayı beraberinde getiriyor. Tüm İkinci Meşrutiyet yılları boyunca Fransız Devrimi kimi kez ihtilâl, kimi kez inkılâp olarak yorumlanıyor.

1919'la başlatılan Türk Devrimi'ne de kimi kez "Anadolu İhtilâli" deniyor; "Anadolu İnkılâbı" diyen oluyor; tarih yazınımız bu iki sözcük arasında kararsız kalıyor.

İhtilâl ve inkılâp sözcüklerinin semantik gelişimi, geçirdikleri anlam değişmeleri ayrı bir araştırma konusu. Bu alanda yakın zamanda yitirdiğimiz ünlü toplumbilimcimiz Niyazi Berkes'in ilginç bir yazısı var: Türkçesi "İhtilâl, İnkılâp ve Devrim" başlığını taşıyor. ABD'de Toplumbilim Derneği'nin Milwaukee'deki toplantısına, Cumhuriyet'imizin ellinci yıldönümüne ayrılan özel oturumuna sunmuş bu tebliği yazar. Daha sonra kısaltılmış olarak **The Muslim World** dergisinde yayınlanıyor. Türkçe tam metni ise Adam Yayınları'nın Niyazi Berkes'in toplu eserleri arasında yer alıyor.

II. Meşrutiyet yıllarında ihtilâl sözcüğü salt siyasal iktidara yönelik bir başkal-

dırıyı simgeliyor. Kurulu bir hükümeti güç kullanarak yıkıp yerine başka bir hükümet kurma girişimi ihtilâl oluyor. İnkılâp ise çok farklı bir bağlamda gündeme geliyor: Yönetimin toplum yapısında gerçekleştireceği dönüşümler, değişmeler. Bu nedenle tüm meşrutiyet yılları "siyasi inkılâp", "ictimai inkılâp" ile çalkalanıyor.

Türkçedeki "inkilâb"ın Batı'nın "revolution" sözcüğünden farkı burada yatıyor. Batı'da devrim tabandan gelen ivmeyle gerçekleşirken, bizde bu tavandan yönlendirilen bir girişim olarak yazınımıza giriyor. Bu nedenle iktidarı ele geçirenler sürekli "inkılâp"tan söz ediyorlar; "ictimai inkılâb"ı vurguluyorlar.

Kısaca tüm Meşrutiyet boyunca inkılâp sözcüğü bugünkü kullanımından farklı olarak iktidara, siyasal erke karşı bir tavır, bir başkaldırıyı değil, bilakis siyasal erkin bilfiil gerçekleştireceği dönüşümleri içeriyor. Kurulu bir hükümet ya da devlet biçimine karşı onu değiştirmek, onu kaldırmak anlamında değil, tersine onun aracılığıyla yürütülecek, belki de bizim bugün "reform" dediğimiz bir dizi dönüşümlere açılımı simgeliyor.

Tüm bu semantik tartışmalar ışığında Türk Devrimi nereye oturuyor. Türk Devrimi hangi bağlamda anlam kazanıyor. Gerek günümüz Türkiyesi yazınında, özellikle 1980'lerde ivme kazanan Atatürkçülük ışığında, gerekse yurt dışındaki söylem biçimiyle Türk Devrimi'nin anlamı, dönemi, süreci farklı yorumlara neden oluyor.

Devrim sözcüğü tarihsel anlamıyla bir çözümleyici araç; analitik bir işlevi var. 1789, 1917, 1919 özünde simgesel boyutu güçlü ifade biçimleri. Çoğu kez bir kırılma noktası. Tarihçi hızlı dönüşümlerin oluştuğu bir süreçte bir kilit taşı, bir kesinti arıyor. Belleklerde yer edecek bir tarih, ya da olay bütünü ifade ediyor. Kesinti noktası tümü simgeler bir nitelik kazanıyor.

14 Temmuz 1789 devrimin yüzüncü yıldönümünde anlam kazanıyor. Keza 19 Mayıs 1919 Mustafa Kemal'in ünlü **Nutuk**'u ile berraklaşıyor.

SÜREKLİLİK VE KESİNTİ

Diğer bir deyişle her devrim kendi tarihini yazıyor. Türk Devrimi için de bu geçerli. Tarih sıfırlanarak başlatılıyor. Geçmiş karalanıyor; yargılanıyor. Devrime gelecek nesiller için meşru bir zemin hazırlanıyor.

Devrime yeni bir dönem, ya da çağ görünümü kazandırılıyor. Oysa zaman akıcı, saydam. Kendiliğinden sürekliliği akılcı kılıyor. Zamanla devrim romantizmi aşılıyor. Kesinti süreklilik bağlamında irdeleniyor. Yapısal bütünlerin dönüşümü söz konusu oluyor. Yapılara bakıldıkça, olaylar geri plana çekiliyor; süreklilik çok daha belirgin bir görünüm kazanıyor.

Türk Tarih Kurumu Yusuf Hikmet Bayur'a yazdırdığı Türk devriminin öyküsünü haklı olarak geniş bir zamana yayıyor. Bu öykü II. Meşrutiyet'i kapsıyor; hatta Jön Türk hareketinin II. Abdülhamit dönemindeki uzantılarını içeriyor.

Bizce Türk Devrimi yukarda belirtilen iki sözcüğü de kapsayacak biçimde, "ihtilâl" ve "inkılâb"ı da içerecek bağlamda dar bir dönemden çok geniş bir sürece yayıldığı oranda anlam kazanıyor. Siyasal ve toplumsal iki ana ekseni kapsayan bu süreç öz bir biçimde iki terimde ifadesini buluyor: "hakimiyet-i milliye" ve "içtimai inkılâp".

Bunlardan ilki, ulusal egemenlik, ulus-devlet'e giden yolu katediyor. "Egemenlik kayıtsız, şartsız ulusundur"da özümleniyor. Anayasal gelişmeler, meclis yaşamı, siyasi partiler, oy hakkı vb. siyasal özgürlükler Batı'da izlenen ulusal-liberal-demokratik gelişmelerin bir uzantısını oluşturuyor.

"İçtimai inkılâp" olarak yazınımızı giren, ve Atatürk döneminin "inkılâp"larını da kapsayan diğer gelişmeler ise toplumsal yapının, toplumsal örgütleniş biçiminin, yaşam normlarının, zihniyetin, dünyaya bakışın bir dönüşümü anlamına geliyor. İktidardan çok, toplumun sorunsalı olarak karşımıza çıkıyor.

İşte tüm bu verilerin ışığında gelişmelerin izi sürüldüğünde iki ana dönemlendirme gereği ortaya çıkıyor. Türk Devrimi bu iki dönem ışığında işlevsellik kazanıyor:

Atatürk'ün 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkışıyla başlayan ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşuyla sona eren bir "ihtilâl" dönemi. Bu süreçte siyasal iktidarın kesinkez el değiştirdiği görülüyor. Her ne kadar II. Meşrutiyet yıllarında Sultan simgesel bir yapı kazanıyorsa da saltanat "hakimiyet-i milliye"ye gölge düşürüyor. 29 Ekim'le birlikte saltanat'ın yerini Cumhuriyet yönetimi alıyor ve egemenlik sorunu bundan böyle köklü bir çözüm buluyor. 1908'den beri gündemde olan "hakimiyet-i milliye" hedefine ulaşmış oluyor.

Diğer dönemlendirme 1908 ile başlayan ve 1938'e değin süren yirmi yıllık bir süreç; bir "içtimai inkılâp", bir toplumsal dönüşüm süreci. Bu aşamada ise toplumsal örgütleniş, hiç olmazsa kent, kasaba ölçeğinde, bambaşka bir görünüm kazanıyor. Popülist söylemle bütünleşen bu süreç ana hatlarıyla çağdaş olarak özümlenen Batı normlarını benimsiyor. Seküler bir tabana oturuyor. Kadın-erkek tüm insanların özgürce gelişimine ortam sağlanmak isteniyor.

UZUN DÖNEMLENDİRME

Türk Devrimi bu iki eksen ışığında değerlendirildiği oranda anlam kazanıyor. Ve II. Meşrutiyet, ak kara tüm yazgısıyla Türk Devrimi'yle bütünleştiği sürece, milliyetçilikten halkçılığa, laiklikten cumhuriyetçiliğe, devrimin ana ilkeleri saydam bir ifade gücü buluyor.

Ancak, Türk Devrimi'nden bir adım daha ileri gidilirse, çağdaş ulus-toplum kıstaslarıyla ülkenin gelişimi gündeme alınırsa Türkiye'nin çağdaşlaşması daha da uzun bir dönemlendirmeyi gerekli kılıyor. Uzun zamanlama, yapısal dönüşümlere bakmayı gerektiriyor. Batı'nın ulus-devlet normunu Osmanlı-Türkiye gerçeğine uyarlamak gerekiyor.

Osmanlı'da ulus-devlet normlarının ilk belirtilerini, ilk örgütsel filizlenişini Tanzimat'la başlatmak gerekiyor.

Çağdaş devletin ana manivelası bürokrasi büyük ölçüde Tanzimat'ın katkısı. Tüm ikiliklere, çarpıklıklara karşın Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunda köklü dönüşümlerin yer aldığı bir evre. Bugünün idari, mali, adli kurumlarının kaynağı Tanzimat. Çağdaş hukuk normlarının benimsendiği dönem Tanzimat. Geçimlik ekonomi normlarının aşılıp pazar göstergeleri doğrultusunda "sivil toplum"a yönelik bir yapının kristalleştiği dönem yine Tanzimat.

Banka Tanzimat'ta kuruluyor; modern anlamda bütçe Tanzimat'ta hazırlanıyor; üniter, türdeş para düzenine geçiş Tanzimat'ta başlıyor; ilk demiryolu Tanzimat'ta döşeniyor; ilk telgraf hatları Tanzimat'ta çekiliyor; kentleşme Tanzimat'la başlıyor...

Böylece üç ayrı dönemleriyle tarihe uzanabiliyoruz: 1839'dan günümüze değin 150 yıllık uzun bir dönemi kapsayan Çağdaş Türkiye'nin oluşum süreci. 1908-1938 arası otuz yıllık dönemi içeren bir toplumsal dönüşüm, eskilerin deyimiyle "içtimai inkılâp" aşaması. Ve 1919-1923 anlam kazanan bir "ihtilâl" aşaması. İşte Türk Devriminin değişik zaman perspektifleriyle dönemlendirmesi.

Bu nedenle 19 Mayıs 1919, 23 Temmuz 1908 ve daha gerilerde 3 Kasım 1839 ile bütünleştiği oranda anlam kazanıyor; Atatürk'ün Samsun'a çıkışı, "Tanzimat-ı Hayriyye"yi ve "İlan-ı Hürriyet"i izlediği oranda anlamını yüceltiyor.

Tüm bu gelişmeler bir gelişim çizgisinin farklı tarih kesitlerince görünümünden ibaret. Tarihte sürekliliği görmezlikten gelerek kesintileri, dönüşümleri vurgulamak tarihin mantığına ters düşüyor. Tarih yapısal dönüşümlere bakıldığı oranda anlam kazanıyor. Süreklilikle kesintilerin bütünlüğü algılandığı oranda tarih çözümleyici oluyor. Türk Devrimi'nin gündeminde 150 yıllık bir geçmiş bulunuyor. 150 yıllık birikim Türk Devrimi'ni yörüngesine oturtuyor.

ÇAĞ ATLAMAK

Çağ sözcüğü ve türevleri toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası. Özellikle son yıllarda çağ atlamanın gereği bir başka vurgulanıyor. Çağdaşlık son yüz elli yıldır Türk insanının temel sorunsalını oluşturuyor. "Asrileşen", "muasırlaşan", çağdaşlaşan bir Türkiye özlemi basınımızın ve bilim dünyamızın sürekli sorunu.

Çağdaş olma özlemi kuşkusuz "geri kalmışlık" yazınının bir uzantısı. Çağdaşlık sorunsalı gecikmenin göstergesi olsa gerek. Batı ülkelerinin çağdaşlaşmadan yana sorunu yok. Çağdaşlığı sorun edinen ülkeler ileri Batı ülkelerinden farklı bir konumda olduklarının bilinciyle gündemlerine bu sözcüğü alıyorlar.

Çoğumuz için çağdaşlaşma günü yakalama, geleceğe uzanma. Hızlı bir büyüme, gelişme, başkalaşım çağdaşlaşmanın ön koşulu. Çağdaşlığa soyunmak dönüşümü göze almayı gerektiriyor. Fark ancak toplumsal dengelerin art pla-

na itildiği bu tür dönüşümlerle gerçekleşebiliyor.

Oysa toplumsal dönüşüm sorunları birlikte getiriyor. Sorunsuz değişim doğaya aykırı. Sorunlar ise değişimin kanıtları.

Türkiye'de çağdaşlaşma uzun bir serüven. Bizleri 19. yüzyılın başlarına kadar götürüyor.

Siyasal bağlamda çağdaşlaşma devlet-toplum-birey ilişkilerinin demokratik ve çoğulcu özlemler doğrultusunda biçimlenmesi ve toplumda bireyin güç kazanması. Ya da diğer bir deyişle çağdaş insanın oluşması, insanoğlunun kendini beden ve ruh bütünlüğüyle algılaması, birey hak ve özgürlüklerinin somutlaşması, birey-toplum dengesinin kurulması.

Çağdaşlaşmanın ekonomik ve toplumsal alanda ana ekseni ise kapalı, geçimlik, durağan, geleneksel yapıdan dinamik, çevreye açık, pazara dönük bir toplum yapısına geçiş.

Batı'nın çağdaşlaşması ya da "Çağdaş Avrupa" genellikle Geç Orta Çağ ertesi, Rönesans ve Reform hareketlerinin bir ürünü. Yeni kıt'aların keşfi, gelişen dış pazar ilişkileri, para-fiyat devrimleri, bilim ve teknolojide gelişmeler ve mutlak krallıklar yönetiminde ulus-devletlerin ortaya çıkışı.

İşte bu çağdaşlaşma süreci kapitalizmle birlikte dünyanın dört bir yanını sarıyor. Osmanlı da gelişiminin belirli bir aşamasında bu kervana katılıyor. Bu aşama Tanzimat diye nitelediğimiz bir kırılma noktası.

OSMANLI-BATI DİYALOĞU

Aslında Osmanlı'nın öyküsü Avrupa'dan daha gerilere gidiyor. Avrupa'nın kimlik kazanması ancak 15. yüzyıl sonlarından itibaren başlıyor. Osmanlı daha beylik döneminden itibaren Batı ile çatışmış, Batı'ya meydan okumuş. Ancak, farklı geleneklerden de kaynaklansa iki güç odağı savaş alanlarında birbirini etkilemekten, biçimlemekten geri kalmıyor. Diğer bir deyişle bugün Batı diye bildiğimiz bir ölçüde Osmanlı'dan etkileniyor. Osmanlı da Batı'dan.

Birçok Oriantalist'in ileri sürdükleri gibi bir Doğu-Batı olgusu, bu kişilerin uslarındaki bir imgenin izdüşümü. Bir senaryo ya da gerçek olmaktan çok bir düş.

Sürekli etkileşen iki dokunun tek taraflı etken-edilgen olması olanaksız. Başkalaşma sürekli ve her iki yönde. İşte Osmanlı-Batı diyalağu belki de beylik dönemine kadar uzanıyor.

Tanzimat Osmanlı-Batı diyaloğunda yeni bir evreyi simgeliyor. Bundan böyle payitaht bir Batı başkenti görünümünde. Yarım yüzyılda yüz bine yakın yabancı Osmanlı başkentini mesken ediniyor.

Kırım Savaşı Osmanlı'nın geleceğini belirliyor. Osmanlı Batı'ya açılıyor. 1856 Paris Kongresi ile Osmanlı resmen bir Avrupa devleti oluyor. Bundan böyle Os-

manlı Avrupa'yla bütünleşiyor; Avrupa'nın bir parçası; uzantısı oluyor.

TANZİMAT VE ÇAĞDAŞ TOPLUM

Çağdaş toplum ve ulus devlet diye nitelenen yeni bir toplumsal dokunun Osmanlı topraklarında hızlı bir oluşum sürecine girmesi son 150 yılın gündemini oluşturuyor.

Diğer bir deyişle Tanzimat çağdaş toplum ve ulus devlet temellerinin atıldığı yeni bir dönemin eşiği.

Bireyin özgürleştiği, temel hak ve özgürlüklerin pekiştiği, toplumsal kaygıların belirdiği, yönetimin akılcı temellere oturtulduğu yeni bir toplum arayışı Tanzimat ricalinin belki de bilinçsizce gündemini oluşturuyor.

Bu arayış sürecinde Tanzimat iki önemli açılımı gerekli kılıyor: Hukuk devleti ve "sivil toplum".

Klasik Osmanlı'nın gelişkin hukuk normları var: Şer'i ve örfi hukuk yüzyılların birikimiyle toplumda düzeni korumuş, yönetime süreklilik sağlamış. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi bu normlar geleneksel, durağan bir yapıyı yansıtıyor. 18. yüzyıl ertesi hızla dönüşen bir dünyanın gerekleri şer'i ve örfi hukukun sınırlarını zorluyor.

Kuldan bireye, reayadan ahaliye geçiş hukuk açısından yeni düzenlemeleri zorunlu kılıyor. Doğu'suyla Batı'sıyla Avrupa'nın birçok ülkesinde, ve özellikle Latin Amerika'da izlenen "kodifikasyon" girişimleri kısa sürede Osmanlı'da da benimseniyor.

Osmanlı'da hukuk devletinin temelleri atılıyor: ilk ağızda Napolyon kodları Osmanlıcaya çevrilerek kamu hukukunun ana eksenleri oluşturuluyor.

Tüm çabalar, bir yandan devlet aygıtını akılcı temeller üzerine oturtuyor, öte yandan birey-devlet ilişkisini düzenliyor. Çağdaş hukuk normlarımızın temellerini Tanzimat'la birlikte benimseniyor.

Tanzimat sonrası "kodifikasyon"un, yasal düzenlemelerin ne denli kapsamlı olduklarını görmek için birinci ve ikinci tertip düsturlara şöyle üstünkörü bir göz atmak yeterli. Ciltler dolusu mevzuat Osmanlı'nın güçlü bir hukuk devleti oluşturduğunun somut kanıtları. Keza Mecelle Çalışmaları hukukun ne denli uzun bir yol kat'ettiğini belgeliyor.

Bu ciltlerin sayfaları arasında Osmanlı bireyinin şekillendiği görülüyor. Toplum şekilleniyor; ses veriyor. Devlet-birey ilişkisi sağlam temeller üzerine oturuyor.

BÜROKRASİ

Hukuk devleti kuşkusuz bürokrasi diye bilinegelen bir yapılanmayı gerektiri-

yor. Tanzimat'ın belki de en güçlü yönü çağdaş devletin ayrılmaz parçası liyakat ilkeli bürokrasiyi Osmanlı topraklarında yerleştirmesi. Tanzimat bürokrasisi Klasik Osmanlı'nın "kalemiye"sinden farklı bir yapı.

Weber'in çağdaş yönetimler için çizdiği patrimonial yapıdan bürokratik yapıya geçiş tipolojisi Osmanlı için de geçerliliğini koruyor. Liyakat ilkeleri ışığında işe alınan, hiyerarşik yapılı, kayıt tutan profesyonel unsurlardan oluşan tam zamanlı devlet ricali Tanzimat'la birlikte gündeme geliyor.

Çağdaş bürokrasi etkin iletişim ve ulaşım olanaklarıyla donanımı gerekli kılıyor. Merkezi bütçeyi zorunlu kılıyor. Etkin bir bürokrasi olmaksızın hukuk devleti anlamını yitiriyor. Hukuk devleti olmadan da birey oluşamıyor.

DEVLET-TOPLUM İKİLEMİ

Toplumsal bilimlerde sürekli irdelenen ikilemlerden biri devlet-toplum ilişkisi. Sanki toplum ile devlet karşıt kutuplarda yer almış güç odakları. Oysa çağdaş toplumun oluşmasında devlet ile toplum aynı olgunun farklı ifade biçimlerinden kaynaklanıyor. "Devletten bağımsız toplum"dan yanan gözükenler aslında devleti fetişleştirme görevini üstleniyorlar. Devleti toplumdan farklı bir konuma oturtarak savaşacakları yeldeğirmenlerini oluşturuyorlar.

Oysa ulus devlet denilen çağdaş toplumsal yapılanmada devletle toplum örtüşüyor. Osmanlı'da Tanzimat'la başlayan hukuk devleti kulları reayalıktan kurtarıyor. "Hakk-ı tasarruf" mülkiyeti güvence altına alıyor. "Hakk-ı musavat" Müslüman gayr-ı Müslim tüm Osmanlıları eşit kılıyor. "Hürriyet-i şahsiyye" kişinin mal ve canını güvence altına alıyor.

Kamu özgürlükleri Tanzimat fermanının gündeme getirdiği ilkeler ışığında anlam kazanıyor. Bundan böyle bir "efkâr-ı umumiyye'den söz ediliyor. "Hürriyet-i ictima", "hürriyet-i iştirak" Osmanlı "ahali"sinin Kanun-ı Esasi'ye olan özlemini simgeliyor. "Hürriyet-i efkâr" ve "hürriyet-i matbuat" basının temel kaygıları oluyor. Tanzimat'ın eğitim alanındaki düzenlemeleri "hürriyet-i tedris" için esas alınıyor.

Diğer bir deyişle yeni bir devlet yapısı toplumsal yapılanmayı, toplumbilimsel anlamda "toplum"u belirliyor. "Reaya", "ahali"ye, "ahali" "halk"a dönüşüyor. Kul vatandaş oluyor.

Tanzimat'la gündeme gelen Klasik Osmanlı'nınkinden özde farklı bir yapılanma. Bir başka toplumsal yapı Tanzimat çevresinde oluşan. Devletin ortam hazırladığı devletten bağımsız, belki de "sivil" denebilecek bir alan.

Bir yandan devlet güçleniyor, öte yandan toplum. Toplum devletten güç alıyor; devlet toplumdan. Devletten bağımsız odaklar toplumda yer etmeye başlıyor. Hukuk devleti temel güvencelerini oluşturuyor. Osmanlı orta sınıfı Havyar Han'da kendi borsasını kuruyor, "hava oyunları"na girişiyor. Osmanlı orta sınıfı şirket kuruyor; yatırım yapıyor.

Devlet Osmanlı maliyesine sahip çıkarken, toplum ekonomiyi biçimliyor. Osmanlı parasallaşıyor, pazar ilişkileri ışığında çevresini algılamaya başlıyor. Ürün metalaşıyor, piyasa göstergeleri fiyatı belirliyor.

Kâr, kazanç güdüsü geleneksel lonca ahlâkının yerini alıyor. "Bir lokma, bir hırka" yerini birikim ve mülkiyet özlemine bırakıyor.

Kimilerinin "yasakçı", ya da "ceberrut" veya "kerim" devlet diye niteledikleri yapı Tanzimat'la "uzlaşmacı", "tavizkâr" bir yapıya dönüşüyor. "Komuta" ekonomisi "piyasa" ekonomisine yer açıyor. Devlet toplum ikilemi giderek ortadan kalkıyor. Devletle toplum arasında akışkanlık sağlanıyor.

Devlet-birey-ekonomi ağı son derece güncel bir sorun. Bu nedenle Tanzimat güncelleşiyor; tarih güncelleşiyor. Zaman önemini yitiriyor; dün bugünle örtüşüyor. Güncel sorunların faturası şu ya da bu şekilde geçmişe kesiliyor.

Bundan böyle kişi tüm açmazlarının nedenini geçmişte arıyor. Diğer bir deyişle tarih bir kaçamak noktası oluyor. Tüm hikmetlerin ve müsibetlerin nedeni katı bir nedensellik zinciriyle tarihle açıklanıyor.

Tarihi maddi temellere oturtma girişimi psiko-tarihle sonuçlanıyor. Maddi uygarlık aranırken kişi kendini tanımlıyor. Düne bakarken kendini görüyor.

Kısacası güncel kaygılarla Tanzimat bir türlü eskitilemiyor: Gelenekçi Tanzimat'ı yeriyor; seçkinci Tanzimat'ı övüyor.

ÜÇ FARKLI AÇILIM

Tanzimat, günümüz Türkiyesi'nde üç farklı açılımı gündeme getiriyor. Bu açılımlar Genç Osmanlılar'dan günümüze sürekli tartışılıyor.

Kimisi Tanzimat'a "Batı taklitçiliği" yaftasıyla toptan karşı çıkıyor; Tanzimat'ı Batı'ya özenti olarak yorumluyor. Bu görüşleri benimseyen gelenekçi kesim Osmanlı'nın "altın Çağı"nı Klasik Dönem'de görüyor. Tanzimat'la birlikte Osmanlı toplumunun çözüldüğünü ileri sürüyor.

Kimisi çağdaş Türk toplumunun temellerinin Tanzimat'la atıldığını teslim ederken, dış ekonomik ilişkiler sonucu ülkenin ekonomik ablukaya alındığını bu nedenle "yarı-sömürge" mertebesine sokulduğunu vurgulayarak uzlaşmacı ancak eklektik bir tavır ortaya koyuyor.

Kimisi ise yapısalcı bir bakış açısıyla Tanzimat'ın olumlu ve olumsuz haneleri olmasına karşın son kertede toplumu çağdaş ulus devlet yörüngesine soktuğunu, çağdaş toplumsal dokunun Tanzimat'la geldiğini savunuyor.

TANZİMAT EKONOMİSİ

Son onyılların gündeminde Tanzimat'ın ayrıcalıklı bir konumu var. Dış borç-

lar, yabancı sermaye, Düyun-ı Umumiyye, güncelliğini sürekli koruyor. Bağımlılık yazının güç kazandığı bu onyıllarda tarihten ders alınması gerektiği vurgulanıyor; IMF ile Düyun-ı Umumiyye arasında bağ kuruluyor, Osmanlı borçlarının akıbeti ile günümüz dış borçları benzer yorumlara tabi tutuluyor. Tarih bir "tekerrür" olarak algılanıyor.

Oysa Tanzimat'ın ekonomik ve mali bunalımları, geçiş dönemine özgü sancılar. Yüzyıllardır durağan bir yapının hareketlenmesi, ekonomik kıpırdanma, belki de büyümenin neden olduğu darboğazlar, sıkıntılar.

Tüm ekonomik ve mali sorunlar parasal verilerle anlam kazanıyor. Satınalma gücünü içerdiği değerli madenden alan klasik para düzeni Osmanlı'nın dolaşım araçlarını kısa sürede arttırmasını engelleyen bir düzen. Devletin genişleyen bir pazarın para talebini karşılayacak olanakları yok.

Bu nedenle Tanzimat ekonomisi parasallaşmanın gündeme getirdiği para talebinin karşılanamayışından kaynaklanan sıkıntılarla yüklü. Tanzimat ricali bu para darlığının üstesinden gelebilmek için değişik yöntemlere başvuruyor.

Banka kurma girişiminde bulunuyor; kaime ya da kağıt para çıkarıyor; iç borçlanmaya gidiyor. Son çare olarak dışardan borç para alıyor.

Tarih ve iktisat tarihinde Tanzimat'ın menfi hanesine kaydedilen dış borçlar bu parasal darlığı aşmaya yönelik girişimler.

KLASİK YAPI VE TANZİMAT

Tanzimat ekonomisi bir anlamda Klasik Osmanlı iktisadi yapısından çağdaş iktisadi yapıya geçiş öyküsü. Yüzyıllardan süregelen durağan, içe dönük, provizyonist, fiskalist bir yapının çözülmesi ve dinamik, dışa açık, pazar güdülerine duyarlı, parasallaşan bir yapının doğuşu.

Klasik Osmanlı toplumu tüm pre-kapitalist toplum dokuları gibi gelenekçi bir toplum. Dengelerin korunması, herhangi bir değişim gündeme geldiğinde eski dengeleri tekrar ihdas edilmesi yönetimlerin ana kaygısı.

Verimliliğin düşük olduğu, insanların geçimlik ekonomi denen bir yapıda yaşamlarını sürdürdüğü bir ortamda yaşam biçimini, tüketim örüntüsünü değiştirmek bir tür "israf" addediliyor. Bu Batı'da da böyle. Saray ve yakın çevresi dışında gösterişe yönelik her türlü girişim bastırılıyor.

Üretim faktörlerin son derece kıt olduğu böyle bir ortamda var olan hassas dengelerin gözetilmesi zorunlu. Diğer bir deyişle toplum durağan yapısını yeniden ürettiği sürece varlığını koruyabiliyor; kendini yeniden üretebiliyor.

Bu tür yapılar, Batı'da 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çözülmeye başlıyor. Kapitalizm, manifaktür, denizaşırı yeni mekanlar, merkantil ilişkiler toplumdaki kıt kaynak dengelerini alt üst ediyor. İktisadi gelişme tüketim örüntülerini değiştiriyor. Zanaattan manifaktüre, manifaktürden fabrikaya geçiliyor.

18. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşme süreciyle kitlesel üretim gündeme geliyor. Kıt kanaat geçinmeyi, var olanla yetinmeyi öneren püriten görüş giderek zayıflıyor. Fakirlik fazilet olmaktan çıkıyor. Artan üretim ile birlikte yaşam düzeyi yükseliyor. İnsanların maddi istekleri artıyor.

Düşünürler, iktisatçılar münzevi, riyazetçi özlemleri bırakıp hedonistic, haza, zevke düşkün beklentileri vurguluyorlar.

Tüm bu gelişmeler kapitalizmin üretim alanında gerçekleştirdiği devrimle, kitlesel üretimle bağlantılı. Diğer bir deyişle kapitalizmin kendi maddi kültürünü oluşturuyor.

"ORTA SINIF"

Batı'daki bu tür dönüşümler uzun süre "orta sınıf" diye bilinen katmanlara özgü kalıyor. Ancak, sanayileşme süreciyle birlikte, bazı ara dönemler dışlanırsa, toplumun hemen tüm katmanlarında maddi yaşam düzeyinde bir başkalaşım, bir dönüşüm izleniyor.

Osmanlı'da hedonistik beklentiler 18. yüzyılın başlarına değin geriye çekilebiliyor. Yahya Kemal'in isim babalığını yaptığı Lale Devri belki de bu tür özlemlerin Osmanlı'da yeşerdiğinin habercisi. Ancak, Lale Devri saray ve yakın çevresinin değer ve tüketim normlarını etkiliyor. Osmanlı'da, hiç olmazsa belirli merkezlerde yaşam düzeyini geleneksel yapıdan koparacak, başkalaştıracak, toplumsal refahı arttıracak ve yayacak gelişmeler 19. yüzyıldan itibaren Tanzimat'la birlikte izleniyor.

İÇ FAKTÖR - DIŞ FAKTÖR

Burda hemen akla gelen Osmanlı'da klasik yapıyı çözen, onu başkalaştıran etmen akla geliyor. Yüzyıllardır süre gelen geçimlik, içe dönük, provizyonist, fiscalist yapıyı artık geçersiz kılan faktör nedir? Osmanlı'nın geleneksel yapısında çözülmelere yol açan, ve onu kabaca "kapitalizm" diye nitelediğimiz yeni yörüngesine sokan etmen hangisidir?

Gelenekçi, kendini yeniden üreten bir toplum modeli benimsendiği takdirde gelişimin içerden dürtülmesi ancak var olan toplumsal dokuda gayr-ı iradi, nesnel dönüşümlerin oluşmasına bağlı. Söz gelimi, nedenleri belirsiz bir nüfus patlaması ve Malthusien sınırın, tavanın aşılması. Ya da ekonolojik dengelerde bir değişim.

Bu tür değişimler uzun zaman dilimleri gerektireceğinden gözlenmesi de görece kolay. Bugüne kadar biriken veriler 17. ve 18. yüzyıllarda böyle bir denge bozukluğunu kanıtlayamıyor.

Kavramsal düzeyde durağanlık, gelenek, somut toplumunun olduğu gibi kaldığı, dönüşüm geçirmediği anlamına gelmiyor. Yaşayan, nefes alan her canlı, ve bu birimlerden oluşan topluluk sürekli bir dönüşüm geçiriyor. Ancak, bütün

algılandığında, ve yapıların değişimine öncelik tanındığında, Osmanlı toplum yapısının, tüm inişli çıkışlı serüvenine karşın, 19. yüzyıla kadar ana özelliklerini koruduğu görülüyor. Hiç olmazsa, maddi üretimin örgütlenişi açısından durağanlık ve denge önemini yitirmiyor.

PARASALLAŞMA

Bazı tarihçiler Osmanlı'da klasik dönem diye nitelenen yüz yıllarda Osmanlı manifaktürü, hatta Osmanlı ön-sanayiini gündeme getiriyorlar. İpekli üretimi bunlardan biri. Ancak, bunlar bütünü belirlemiyor; tekil olay olmanın ötesine geçemiyor.

Bu tür gelişmelerin ana kıstası, ölçeği toplumdaki parasallaşma. Para ve para benzeri dolaşım araçlarının miktarı ve dolaşım hızı ticari ilişkilerin kapsamını çiziyor.

Osmanlı ekonomisinde gerçek anlamda parasallaşma ve ticarileşme Tanzimat yıllarında yaşanıyor. Tanzimat ekonomisinin tüm kaosu da aslında bu dönüşüm sürecinden kaynaklanıyor.

Geleneksel, durağan bir toplumsal dokuya para ve dolayısıyla satın alma gücü enjekte ettiğiniz an tüm dengeler bozuluyor. Bütçe açığı büyüyor. Devlet çözümü yukarıda belirtildiği gibi borçlanmada buluyor.

Yapısal dönüşümlere yol açabilecek güçte iç etmenin olmadığı bir ortamda kaçınılmaz olarak dış etmen devreye giriyor. Osmanlı toplum dokusunu değiştirecek ana güdüm dışardan geliyor. Birçok Osmanlı tarihçisi, biraz da Braudel'den esinlenerek daha 16 yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı için çözülme senaryoları yazıyor. Batı'da gözlenen fiyat devriminin Osmanlı'yı olumsuz etkilediği vurgulanıyor.

Kuşkusuz Osmanlı Batı'da doğmakta olan ticari kapitalizmden etkileniyor. Ama bu Osmanlı'yı başkalaştırmıyor. Sınırlı bir alanda merkantil ilişkilerin varlığı Osmanlı'yı kapitalizm denilen yeni dünyanın yörüngesine sokamıyor.

OSMANLI KABUK DEĞİŞTİRİYOR

Osmanlı toplumu Napolyon Harpleri ertesi 19. yüzyılda, sınai kapitalizmin etkisiyle başkalaşıyor; yapı değişikliğine uğruyor.

Osmanlı kabuk değiştiriyor. Sanayi devrimiyle birlikte Batı'nın bariz teknolojik üstünlüğü Klasik Osmanlı'yı çözüyor. Dengelerini bozuyor; Osmanlı'ya yepyeni bir veche kazandırıyor. Osmanlı'yı kendine benzetiyor.

Düşün yazınımızda, fikir tarihimizde muasırlaşma, Avrupalılaşma, Batılılaşma, asrileşme, modernleşme, çağdaşlaşma, ne ad verilirse verilsin, dönüşümü simgeleyen tüm bu gelişmeler iradi tavırlar olarak yorumlanıyor. Oysa, Osmanlı'nın Batı ile bütünleşmesi, Batı'ya entegrasyonu tüm kişisel tavırların öte-

sinde çağdaş dünyayı saran ve sarsan bir dönüşümün parçası. Osmanlı'nın bu dönüşümde iradi gücü son derece sınırlı. Çağdaş toplum dokusunun oluşumu karşısında, Batı için geçerli olduğu gibi, Osmanlı özne olmaktan çok bir nesne. İrade ancak nüansları belirleyebiliyor.

Osmanlı değişiyor, başkalaşıyor; belki de kendine rağmen. Yeni bir dünya, Osmanlı'nın konumunu da saptıyor. Yeni bir Osmanlı insanı doğuyor. İnsanlar giderek benzeşiyorlar.

Osmanlı'yı başkalaştıran, 19. yüzyılla birlikte farklı bir görünüm kazandıran dönüşümlerin özünde yatan temel güdüler neler?

Bunlar bir yandan dış ekonomik güdüler ışığında para ekonomisi ve ticaretin gelişimi. Diğer bir deyişle yörüngesini uluslararası ticaretin çizdiği parasallaşma ve ticarileşme. Sanayileşen dünyanın uzantıları.

Öte yandan Fransız Devrimi ile gündeme gelen ulusal ve liberal çağ. Bireyi güvence altına alan, toplum-birey ilişkisini düzenleyen, devleti hukuk temelleri üzerine oturtan yeni bir dönem.

İşte Tanzimat'ın geri planında yer alan, ancak tüm Tanzimat sürecini belirleyen iki faktör. Ve bu iki faktörün maddi yaşama yansıyışı: değişen tüketim örüntüleri.

ÜNİTER PARA DÜZENİ

Tanzimat ekonomisi dendiğinde ilk akla gelen Osmanlı para düzeninin geçirdiği dönüşüm. Tanzimat arifesi ve ertesi Batı'nın da temel kaygısı Osmanlı'da istikrarlı bir para düzeninin oluşması. Ticaretin gelişmesi üniter bir para düzenini zorunlu kılıyor. Batılıların banka kurma girişimleri ve para reformu önerilerinin kaynağında Osmanlı'nın son derece karmaşık ve çeşnili para türleri yatmakta.

Batı, üniter para düzenini kapitalizmin gelişmesi için ön koşul olarak görmüş. İngiltere 17. yüzyılda parasını üniterleştirmiş. Fransa devrimle birlikte sayım parasını, livre tournois'yı bırakmış, ondalık para düzenine geçmiş.

Paranın üniterleşmesi uzun bir süreç. Kanunlar ve kararnamelerle bu işin ancak çerçevesi çizilebiliyor.

Türkiye iktisat tarihinde paranın üniter bir yapıya kavuşması Tanzimat ertesi 1844 Tashih-i Ayar girişimiyle başlayan 1931 Merkez Bankası kuruluşuna değin süren uzun bir dönemi içeriyor. 1844 ile ondalık orantılara geçiliyor ve kuruş temel para birimi oluyor. Her ne kadar, beşlik, altılık, noktalı beşlik misali zayıf akçeler, sayım parası diye bilinen kambiyo kuruşu, miri kuruş, gümüş kuruş, altın kuruş ve benzeri kuruş türleri, kaime türü evrak-ı nakdiyyeler, Osmanlı banknotları, yabancı paralar Osmanlı para sistemine Tanzimat sonrası karmaşık bir görünüm kazandırmışsa da Osmanlı kuruşu Tanzimat sonrası Batı üniter para birimleri arasında görece istikrarını koruyan bir para birimi.

1844 Mecidiye para reformuna karşın, piyasada bu denli değişik para birimlerinin aynı anda tedavül görmesi Osmanlı ekonomisinin kabuk değiştirdiğinin kanıtı. Piyasada artan para talebi ayarı düşük zayıf akçelerin piyasadan çekilmesini engelliyor; devlet yeni tüketim örüntüleri nedeniyle artan giderlerini kimi kez kaime diye nitelenen kağıt paralarla karşılamayı, kimi kez dışarı borçlanarak yeni kaynak yaratmayı deniyor.

Keza Osmanlı Bankası almış olduğu banknot çıkarma yetkisiyle ticaret sektöründe belirli oranda para sıkıntısına çözüm arıyor. Ancak, tüm bu parasal genişlemelere rağmen yabancı paralar eskiden olduğu gibi, özellikle payitahta uzak yörelerde kambiyo işlemine tabi tutulmaksızın satın alma gücüne sahip oluyor.

Tanzimat'ta tedavüldeki para ve para benzeri araçların kesin miktarını ve bunların dolaşım hızını belirlemek güç. Özellikle ülkedeki yabancı paraların miktarını bilmek olanaksız. Ancak, darphane, dış borçlarla giren değerli maden ve Osmanlı Bankası banknotları, kaimeler ve benzeri dolaşım araçlarının gelişim trendi Tanzimat döneminde para ve benzeri dolaşım araçlarının üç hatta dört kat arttığı intibaını veriyor.

OSMANLI "BURJUVAZİSİ"

Geçen yüzyıllara oranla ülke ekonomisinin bu denli parasallaşması geleneksel dengeleri bozmakta gecikmiyor. Osmanlı Devleti'nde, geleneksel esnaf ve tacirden farklı bir orta katmanın doğuşu görülüyor. Diğer bir deyişle parayla haşır neşir Osmanlı "burjuvazisi" oluşuyor. Tanzimat'la birlikte Osmanlı ithal örüntüsü bir bakıma bu orta katmanın gereklerini karşılıyor.

İstanbul, İzmir, Beyrut, Selanik, Trabzon, Bursa gibi kentlere özgü yeni tüketim örüntüsün dönemin piyasa ve ticaret erbabını tanıtıcı yayınlardan, **L'Indicateur constantinopolitain: Guide commercial, Annuaire-Almanach du commerce, Annuaire oriental du commerce** gibi yıllıklardan izlemek mümkün. Bu tür yayınlar Osmanlı "burjuvazisi" ve tüketim örüntüleri üzerine zengin bilgi aktarıyor.

Özellikle İstanbul, yeni toplumsal katmanın güçlendiği bir mekan. Louvre, Au Lion, Bon Marche, Au Camelia, Bazar Allemand, Carlmann et Blumberg, Orosdi Back İstanbul'daki belli başlı büyük mağazalar.

Osmanlı burjuvası Paris ve Londra'nın giyim kuşamını, modanın her türlü yeniliklerini Mir et Cottereau'dan temin ediyor; Christofle mücevherlerini MM. Bortoli Biraderler'den alıyor; halı ve mobilyalarını Jean Psalty'den seçiyor; Kaps ya da Bechstein piyanosunu A. Commendinger'den beğeniyor.

Bir örnek vermek gerekirse 1889'un İstanbul müzik enstrümanları piyasası yüz yıl sonraki günümüz piyasasından çok daha canlı. E.Kaps, Bechstein, F. Neumeyer, Gütschow, Rosenkranz, Erard, Pleyel, Elcke, Schwander, Rodolphe et Fils marka piyanoları A. Commendinger getirtiyor. Ünlü Amerikan orgları Mason and Hamlin'in İstanbul'daki temsilcisi de yine A. Commendinger. Stra-

divarius, Guarnerius, Ruggeri, Amati, Steiner taklidi kemanlar, envai çeşit gitar, Sarasat enstrüman telleri, her türlü nota A. Commendinger'den alınıyor.

Haçapulu pasajında F. Adam ünlü müzik evlerinden bir diğeri. Konisch, Apollo, P. Schmidt, P. Scharff, S. Adam, Lipp et Sohn Stolle, Nagel gibi konsol piyanolar; J. Blüthner konser piyanoları, Peters, Shubert, Litolff, Schott, Cranz, Breitkopf, Ricordi, Choudens, Hengel, Bornemam başta olmak üzere seçkin müzik yayınları, her türlü keman, gitar, viyolonsel F. Adam'da bulunuyor.

Cite d'Alep'te P. Balatti Biraderler İstanbul'un üçüncü ünlü müzik evi. Leipzig'in ünlü Julius Feurich piyanolarının Osmanlı'da tek temsilcisi. J. Quandt, Dhibaut, Thibout, Boisselot, Hupfer, Rosengranz et Cie'nin tüm piyano çeşitleri P. Balatti Fils'den alınabiliyor. Yine Stradivarius, Guarnerius, Ruggeri, Amati, Steiner taklidi kemanlar F. Balatti Biraderler'in stokları arasında bulunuyor.

19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti sekiz, on kez katlanıyor; Osmanlı ekonomisi Batı ile bütünleşiyor. Klasik döneme özgü geleneksel riyazi yaşam son buluyor, parasal göstergeler giderek toplumda ana ekseni oluşturuyor.

19. yüzyılla birlikte Osmanlı ekonomisi büyüyor; serpiliyor. Pazara yönelik manifaktür girişimleri Tanzimat'la birlikte gündeme geliyor. Bir yandan geleneksel Osmanlı loncası çözülürken, öte yandan ön-sanayi diye nitelenebilecek üretim alanları açılıyor. Dericilikten dokumaya, besinden inşaata pazara dönük, inorganik enerji kullanan fabrikalar kurulmaya başlanıyor.

Tanzimat, tarımsal ürünleri metalaştırıyor. Osmanlı reayası, bireyselleştikçe pazar için üretiyor, pazara duyarlılık kazanıyor. Kentlerden, kasabalara, kasabalardan köylere yepyeni bir iletişim ağı oluşuyor. Bu ağın mimarı para ekonomisi ve ticaret.

TANZİMAT, TEKNOLOJİ VE KENT

Ulaşım ve iletişim Tanzimat yıllarında Osmanlı mekanını bütünleştiren diğer etmenler. Bilgi ve beceriye akışkanlık kazandıran ulaşım ve iletişim. Yüzyılın ortalarından itibaren telgraf ve demiryolu, elektrik ve buharın gücünü bir kez daha kanıtlamasına olanak sağlıyor.

Osmanlı yönetimi, bürokrasisi telgrafla güç kazanıyor; telgraf piyasası, borsayı belirliyor; fiyatı evrenselleştiriyor. Demiryolu bir yandan ticaret hacmini katlarken öte yandan yönetime yepyeni olanaklar sağlıyor. Orduya geniş bir lojistik yaratıyor.

Ve nihayet kentleşme süreci Tanzimat'la başlıyor. İki yüz yılda ancak 200.000'lerden 300.000'lere ulaşan İstanbul'un nüfusu Tanzimat yıllarında üçe katlanıyor; yüzyıl sonunda bir milyona dayanıyor. İhtisab nazırlığından şehreminliğine geçiş çağdaş anlamda kent hizmetlerini de beraberinde getiriyor.

Çağdaş kent düzeni Tanzimat'la birlikte ele alınıyor. Şirket-i Hayriye'den Dersaadet Tramvay Şirketi'ne ilk kentiçi toplu taşımacılık örnekleri Tanzimat'la bir-

likte gündeme geliyor.

Osmanlı Tanzimat'la birlikte okuyor. Kentli gazete okuyor, dergi okuyor, risale okuyor. Osmanlı şakirdanı iptidaide okuyor, rüştiyede okuyor, idadide okuyor. Katibi Galatasaray Sultanisi'nde okuyor, kaymakamı Mekteb-i Mülkiyesi'nde okuyor, zabiti Harbiyesi'nde okuyor, tabibi Mekteb-i Tıbbiyesi'nde okuyor. Darülfünun Tanzimat'la birlikte kuruluyor.

Osmanlı toplumu Tanzimat'la çağdaş bir görünüm kazanıyor. Güncel bir deyişle Osmanlı "çağ atlıyor"; bir anlamda çağı yakalıyor.

19. yüzyılla birlikte Osmanlı bir dünya yitiriyor; geleneği dışlıyor. Tanzimat'la yepyeni bir dünya kazanıyor. Cumhuriyet Türkiyesi'nin kapısı Tanzimat'la aralanıyor.

Son 150 yılda Tanzimat ricalinden Jön Türkler'e, İttihatçılar'dan Kemalistler'e yeni bir Türkiye'nin temelleri atılıyor.

Tanzimat ve onu izleyen Osmanlı onyılları bağrında çağdaş Türkiye'nin özlemini yaşatıyor. Tanzimat'tan günümüze yeni bir insan tipi; ulus-devlet'in yurttaşı oluşuyor. Tanzimat'tan günümüze çoğulcu demokrat bir toplumun; parlamenter bir yaşamın temelleri atılıyor.

Cumhuriyet Türkiyesi Tanzimat'ın çizdiği yörüngede çağı yakalıyor.

1979-1983 Türk Yapısal Uyum Programının Bir Genel Denge Modelinde Sınanması*

*A. Erinç Yeldan***

I. GİRİŞ

1973-1983 yılları, Türk ekonomisi için ağır dış şokların yaşandığı, ödemeler dengesi krizleri ve makro dengesizliklerle dolu bir dönem oldu. Kabaca özetlenecek olursa, bu tür dış şoklar ilk olarak 1973-74 birinci petrol fiyat artışlarıyla kendini hissettirdi. 1978-80 döneminde de ulusal ekonomilerin durgunluğa sürüklenmesi ve dünya ticaret hacminin daralması; faiz oranlarının hızla yükselmesi; döviz kurlarında istikrarsızlık ve nihayet döviz kaynaklarının kuruması şeklinde gelişti.

İktisat yazınında bu tür dış şokların ulusal ekonomilere olan etkilerini hesaplamak için, genel olarak, şokların hiç yaşanmamış addedildiği ve trend büyüme hızlarının korunduğu bir gerçek üstü dünya ile gerçekleşmiş büyüme hızlarının karşılaştırılması yöntemi kullanıldı (Balassa, 1981; Dünya Bankası, 1982; Akat, 1983). Örneğin, bir ilk yaklaşım olarak bu tür hesaplamalardan çıkartılan bir sonuç, Türk ekonomisi için 1974-78 döneminde dış ticaret hadlerinin bozulmasının getirdiği yükün ulusal gelirin ortalama olarak yüzde 5.1'ine denk düştüğü yönündedir (Dünya Bankası, 1982, Tablo 1.2). Ancak bu rakam dış ticarette yaşanan göreli fiyatlar şokunun sadece doğrudan, birincil etkilerini göstermekte, bu şokun ekonominin genel denge bağıntıları sayesinde yaratacağı ikinci, dolaylı etkileri hususunda bir fikir vermemektedir.

Bu söylenene ek olarak, iktisat yazınında sözü geçen bu türden araştırmala-

---

* Yazının İngilizce aslı, Applied Econometrics Association, Montreal, 27. Yıllık Toplantısında (28-30 Eylül) tebliğ olarak sunulmuştur.

** Bilkent Üniversitesi, Ekonomi Bölümü öğretim üyesi. "Bu yazının hazırlanmasında esin kaynağım olan Irma Adelman'a; verilerin toplanması için yardımlarını esirgemeyen Jeffrey Lewis'e ve çok değerli önerileri ve yorumları için Bilkent Üniversitesi ekonomi çalışma grubu üyelerine teşekkürü borç biliyorum. Yazının daktilosunu büyük bir titizlikle sürdüren bölüm sekreteri Ayşegül Alpargut'a ayrıca teşekkür borçluyum.

rın en azından Türk ekonomisi açısından bir diğer eksikliği de, ekonomiyi etkileyen şokların niteliğinin ayrıntılı bir çözümlemesini yapmalarına karşın, inceledikleri bu tür dış etkenlerin zararlarını en aza indirgeyecek, sektörel bazda detaylı bir en iyi (optimal) uyum paketinin analizi konusunda yetersiz kalmalarıdır. İktisadi uyum paketi konusundaki öneriler, genel olarak klasik ticaret kuramının dış ticarette serbestliği savunan önermelerine ve içeriğinden ne olduğu pek anlaşılmadan sloganlaştırılan bir "ihracata yönelik sanayileşme" stratejisi etrafında toplanmaktadır. Ancak, değişik ekonomiler üzerinde bu güne değin yapılan çalışmalar göstermektedir ki, dış şokların etkileri her ulusal ekonomide hem nicel, hem de nitel olarak değişik boyutta yaşanmış, bu ülkelerin başvurdukları uyum politikalarının niteliği de birbirinden çok büyük farklılıklar göstermiştir (Helleiner, 1986; Cline & Weintraub, 1981). Böylelikle, ulusal ekonomilerin deneyimlerinden çıkartılan dersler, en iyi yapısal uyum politikalarını çıkarsamaya yönelik analizlerin ekonomilerin ve yaşanan dışsal şokların özgün koşullarını temel almak gerektiğini göstermektedir.

Bu yazıda yapılmak istenen işte bu türden bir çalışmanın kuramsal ilk adımlarını atmak ve ilk-el sonuçlarını sergilemek yönündedir. Yazının kuramsal temelleri Türk ekonomisi için hazırlanan bir **hesaplanabilir genel denge** (HGD) modeline ve bu model etrafında çözümlenecek olasılıksal en iyi kontrol (stochastic optimal control) yöntemlerine dayanmaktadır: Önce HGD modeli bir planlama aracı olarak "1979" dışsal şoklarının benzetimlenmesinde (simulation) kullanılmış, daha sonra dinamik programlama teknikleri yardımıyla da dışsal şokların etkilerini en aza indirgiyecek, en iyi iktisadi politika araçları kümesi elde edilmiştir. Böylesi bir küme tanımlandıktan sonra da, Türk yapısal uyum programı çerçevesinde 1979-1983 döneminde (4. Beş Yıllık Plan dönemi) gerçekleştirilen iktisat politikalarıyla karşılaştırılmış ve bu politikaların en iyiliği konusunda çıkarsamalar yoluna gidilmiştir.

Genel hatlarıyla yazının planı şöyledir: bundan sonraki bölümde en iyi kontrol kuramının teknikleri kısaca tanıtılmaktadır. Üçüncü bölümde sırasıyla, 1979-1983 yıllarını kapsayan 4. Plan'ın temel hedefleri, Türk ekonomisinin bu dönemde uğradığı dış şoklar, bunalım koşulları ve uygulanan yapısal uyum programı aktarılmaktadır. "En iyi" uyum paketinin unsurları dördüncü bölümde türetilmekte ve, gene aynı bölümde, resmî uyum politikalarıyla karşılaştırılmaktadır. Son olarak, beşinci bölüm, sonuçların genel değerlendirilmesine ayrılmıştır. Hesaplanabilir genel denge modelinin özellikleri yazının Ek bölümünde ayrıca tartışılmaktadır.

II-1. ENİYİ UYUM (OPTIMAL ADJUSTMENT) PROBLEMİ[1]

Bu bölümde kullanılan en iyi kontrol metodolojisinin temelleri Adelman ve Sarris'in (1982) çözümlemesine ve Adelman, Sarris ve Roland-Holst (1987) ile

---

[1] Yazının bu bölümünde kullanılan matematiksel tekniklerin okuyucuya oldukça kuru ve uzak olacağını biliyoruz. Ne var ki, bilim dünyasında artık gelenekleşmiş olan bu tür teknikler bize politik sloganların sis perdesinden uzak bir sosyal-laboratuvar ortamı sunmaktadır. Kanımızca, öznel

Adelman vd.nin (1989) uygulamalarına dayandırılmıştır.

Başlangıç noktamızı ekonominin genel denge yapısını sürekli-türevlenebilir bir cebirsel fonksiyonlar sistemi olarak betimleyen (1) nolu ifade oluşturmaktadır:

$$S_t = f(S_t, S_{t-1}, I_t, Z_t) \quad (1)$$

Burada, S_t ekonominin t- zamanında aldığı durumu belirten içsel (endogenous) değişkenlerin $n \times 1$ vektörünü; S_{t-1} aynı vektörün bir önceki yıla ait değerlerini; I_t otoritenin iktisadi kontrol araçlarının $m \times 1$ vektörünü; Z_t ise planlama otoritelerinin dışsal (exogenous) olarak kabul ettikleri değişkenlerin $k \times 1$ boyutlu vektörünü göstermektedir. Zaman endeksi t, (1, ..., T) kümesinin bir elemanıdır. Yazımızın kapsamı içinde bu küme 1979-1983 yılları olarak alınmalıdır.

Ekonominin yapısı F vektör - fonksiyonlarıyla betimlenmişken, varsayalım ki planlama otoritesi ekonominin durum değişkenleri üzerine bir hedef saptamış olsun,

$$\overline{S}_t = f(\overline{S}_t, \overline{S}_{t-1}, \overline{I}_t, \overline{Z}_t) \quad (2)$$

öyle ki (2) nolu denklemde değişkenlerin alacağı değerler planın hedeflenmiş değerleridir.

Ancak, belirttiğimiz gibi Z_t değişkenleri iktisadi otoritenin kontrolü dışında kalan unsurları ifade etmektedir ve bu halleriyle "dışsal şoklara" açık konumdadır. Dolayısıyla Z_t vektörünün elemanları rastsal değişkenler (random variables) olarak nitelenebilir.

$$Z_t = \overline{Z}_t + \quad _t \quad (3)$$

Burada $_t$ dışsal etkenleri (şokları) göstermektedir. $_t$ değişkenlerini istatistiksel ortalamaları sıfır olan serisel ve zamansal ilişkisiz (contemporaneously uncorrelated) rastsal değerler olarak düşünmekteyiz.

Bu tasarım altında, planın uygulanmaya konduğu andan itibaren Z_t değerlerinin, hedeflenen/öngörülen $\overline{Z}_t$ hedeflerinden sapacağı beklenebilir. Bu "sapmaların" belli bir tabul edilebilirlik düzeyini aşması halinde, iktisadi kontrol araçlarının (I_t) yeniden gözden geçirilerek, durum değişkenlerinin (S_t) hedeflenen değerlerine ($\overline{S}_t$) geri oturtulması gerekebilir. Böylelikle, elimizdeki "en iyi uyum problemi", beklenmedik dışsal şokların varolduğu bir ortamda ekonominin durum değişkenlerinin hedef yolaklarından sapmasını engellemek (ya da en aza indirgemek) için kontrol araçlarında yapılması gerekli düzeltmelerin araştırılması şeklinde formüle edilebilir.

Cebirsel olarak yazarsak, problem, durum değişkenlerindeki beklenen sap-

---

tercihlerden ve olası saplantılardan arınmış bu türden bir sosyal-laboratuvar ortamı, okuyucuya maliyeti oldukça yüksek olmakla birlikte, çalışmanın sonuçlarının tarafsızlık ve güvenilirliği açısından büyük avantajlar sağlamaktadır. Eniyileme metodları konusuna özel ilgi duyan okuyucuya Intriligator (1971); Sargent (1987) ve/veya Ersel (1981) yapıtları önerilebilir.

maların, ΔS_t ekonominin (1) no'lu denklemde gösterilen yapısal ilişikleri kısıtı altında, en azlaşması şeklini alır. Veya:

$$\underset{\{I_t\}}{\text{Min}}\ E\ \Sigma\ \Delta\ S_t\ Q_T\ \ S_t \qquad (4)$$

kısıtı: $S_t = f(S_t, S_{t-1}, I_t, Z_t)$

(4) no'lu denklemde Q_t, planlama otoritesinin durum değişkenlerindeki sapmalara (ΔS_t) karşı kabul edilebilirlik derecesini gösteren köşegensel (diagonal) n x n bir matrisdir. Q_t üzerinde alınan değerler yükseldikçe ekonomik değişkenlerdeki sapmalara otoritenin duyarlılığı da artmaktadır. Düşük bir değer söz konusu ise otorite daha kayıtsız bir konumdadır. (Bu matrisin değerlerinin seçimi konusu bir sonraki bölümde ayrıca ele alınacaktır.) Matematiksel bir not olarak, Q_t matrisini, en azlama probleminin uyumluluğunu sağlamak açısından, yarı-kesinlikle artı (positive semi-definite) olarak varsaydığımızı belirtelim.

Okuyucuyu (4) no'lu denklemin çözümü ile ilgili detaylara boğup daha fazla sıkmak istemiyoruz. Burada sadece problemin dinamik programlama kuramının dönüşümlü (recursive) metodlarıyla çözüldüğünü ve genel çözümün, plan evresinin s- döneminde oluşan şoklar (ΔZ_s) cinsinden şu şekilde yazılabileceğini belirtelim:[2]

$$\Delta I^* = N_t\ \Delta Z_s\ t \geq s,\ldots,T \qquad (5)$$

$$\Delta S^* = P_t\ \Delta Z_s\ t \geq s,\ldots,T \qquad (6)$$

Burada N_t ve P_t matrisleri, sırasıyla eniyi uyumu sağlayan politika araçlarını ve bunların uygulanması halinde ekonominin durum-değişkenlerinin alacağı eniyi uyum değerlerini göstermektedir. N_t matrisi m x k ölçeğindedir ve s-dönemindeki bir birimlik dışsal şoka (ΔZ_s) karşın politika araçlarında yapılması gereken değişiklikleri (ΔI_t) göstermektedir. P_t matrisinin ölçeği ise n x k'dır ve bu matris de 1 birimlik şoka karşın ekonominin hedef yolağından eniyileştirilmiş (enaza indirgenmiş) sapmalarını (ΔS_t) vermektedir.

O halde yazımızın amacını bir kez daha özetlersek, yapılması istenen, Türk ekonomisinin "1979" döneminde yaşadığı dışsal şokları (ΔZ_s, s = 1979) bir HGD modelinde benzetimleyerek, eniyi kontrol metodlarıyla 1979-1983 dönemi için elde edilen N_t ve P_t türünden matrisleri, söz konusu dönemde gerçekleştirilen tarihsel politika ve durum matrisleriyle karşılaştırmaktır. Bu karşılaştırmadan elde edilen çıkarsamalar 1979-83 dönemi Türk yapısal uyum programının eniyiliği konusunda fikir verebilecektir.

---

[2] (5) ve (6) no'lu denklemlerin türetilmesi oldukça yoğun bir matematiksel çalışmayı gerektirmektedir. İlgili okuyucuya, istek üzerine, bu işlemlerin detaylı bir çözümlemesi yazar tarafından sağlanabilir.

III. DÖRDÜNCÜ 5-YILLIK PLAN VE TÜRK YAPISAL UYUM PROGRAMI, 1979-1983

Türkiye'nin 1973/74 döneminde yaşadığı dışsal şokları, dışa borçlanarak ve büyüme hızını artırarak karşılama yoluna gittiğini biliyoruz. Nitekim, fert başına milli gelir 1960-73 arasında sadece yüzde 3.2 artmışken, 1978-76 döneminde yüzde 5.2 yükselmiş; gene aynı dönemde sabit sermaye yatırımlarının milli gelir içindeki payı da 1963-73 ortalaması olan yüzde 17.5'tan, yüzde 22.7'ye çıkartılmıştır. Bu hızlı büyüme sürecinin gerektirdiği kaynaklar dış borçlanmayla sağlanmış, bunun sonucu olarak da Türkiye'nin dış borçları 1972-1977 arasında 8.9 milyar dolar artış göstermiştir (Dünya Bankası, 1980). Dışarıdan kaynak gereksiniminin kolaylıkla karşılanması sonuçu döviz kurunda hiç bir ayarlama yoluna gidilmemiş, böylece Balassa'nın (1981) çalışmasına göre Türk Lirası yabancı paralar karşılığında reel olarak yüzde 13 oranında aşırı değerli duruma gelmiştir. 1977 itibariyle, ihracatın, 1974'ten itibaren reel olarak sabit kaldığı izlenirken, ithalat harcamalarının da 3 misli arttığı görülmekteydi.

Birinci petrol şokuna uyum politikaları böylelikle ertelenirken, güçlenen kriz koşulları da 1977'den itibaren kendini hissettirdi. Nitekim, 1977'nin ilk tehlike sinyalleri Dördüncü 5-Yıllık Kalkınma Planı'nın bir sene ertelenip, ancak 1979'dan itibaren uygulamaya konulmasına neden oldu. Plan, aslında 1978 yılında, IMF ile Nisan ayında imzalanan bir "stand-by" anlaşmasından sonra hazırlanmıştı. Dolayısıyla, bu dönemde planlama çevrelerinde döviz krizinin çok yakında sona ereceği konusunda bir iyimserlik havasının estiği ve planda öngörülen büyüme hızlarının bir önceki dönemlerdeki oldukça yüksek sayılabilecek hedefleri, ticarete ilişkin iktisadi politikalarda temel birtakım değişiklikler yapılması halinde rahatlıkla tutturabileceği inancının yaygın olduğu söylenebilir.

III- 1. DÖRDÜNCÜ 5-YILLIK KALKINMA PLANI

Dördüncü Kalkınma Planı'nın hızlı büyüme hedefleri ve sanayi yatırımlarına verdiği önem açılarından geleneksel Türk planlamacılığının izlerini taşıdığı söylenebilir. Bu bölüme başlarken öncelikle belirtmek isteriz ki, yazımızın buradaki amacı Plan hedeflerinin iktisadi ve sosyal gelişme perspektifi açısından uygunluğunun ve geçerliliğinin tartışmasını yapmak değildir. Bunun yerine yapılmak istenen, iktisadi otorite açısından 1979-1983 döneminde Türk ekonomisinin hedef yolağını tespit etmeye çalışmaktır. Burada, Plan hedeflerinin uygunluğu tartışmasına girmeden bu hedefleri yukarıda (2) no'lu denklemler sistemini yansıtan resmi hedef-yolağını işlevsel olarak çizmek için kullanacağız.[3] Eniyi kontrol metodları da bu hedeften sapmaları en aza indirgemek için uygulanmış olacaktır.

Plan, 1979-1983 dönemi boyunca yıllık ortalama yüzde 8.2 büyümeyi esas almıştır. Buna göre, tarım sektörünün yıllık ortalama yüzde 5.3 hızla, imalat sa-

---

[3] Dördüncü Plan'ın geniş bir değerlendirmesi için, bkz. Dünya Bankası, 1980, Kısım II.

nayiinin de yüzde 9.9 hızla büyümesi hedeflenmiştir. Geçmiş Plan döneminde (1973-77) elde edilen yüzde 7.2'lik büyüme hızı ve 4.Plan'ın hazırlık devresinde oluşan iyimser hava gözönüne alınırsa, yüzde 8.2'lik hedefin mantıksal çerçevesi daha iyi anlaşılabilir. Nitekim Dünya Bankası 1980 (sf.43) Türkiye raporu da "Plan hedeflerine ulaşılması güç görülmekle birlikte, Türkiye, ekonomisini ihracat öncelikli bir kalkınma stratejisine yönlendirdiği takdirde tarihsel büyüme hızlarını tutturabilir" görüşünü savunmaktadır.

Plan'da dış satımın reel dolar cinsinden yılda ortalama yüzde 18 hızla artması hedeflenmiştir. Üçüncü Plan'da bu hedefin yüzde 9'da tutulduğu düşünürse, planlama otoritelerince, "sanayinin dövizi artık kendisi kazanması" gerektiği olgusunun yaygın olarak kabul gördüğü şeklinde yorumlanabilir. Bunun ötesinde, dışsatımın sektörel dağılımında da yapısal değişiklikler öngörülmüş ve imalat sanayii dış satımının yılda ortalama yüzde 36 hızla artması hedeflenerek toplam dışsatım içindeki payının yüzde 61.4'e çıkması programlanmıştır. Bu oran 1978 yılında yüzde 31 civarında idi.

Sabit sermaye yatırımlarına ilişkin olarak yıllık ortalama yüzde 12.4'lük bir artış hedeflenmiş ve yatırımların, yurtiçi gayrı safi hasıla içindeki payının 1979 ortalaması olan yüzde 20.8'den, 1983'e gelindiğinde yüzde 24.4'e çıkartılması öngörülmüştür. Yatırım projelerinin dış finansmanı için de plan döneminde sabit fiyatlarla toplam 8 milyar dolar dış kaynağa gerek duyulduğu programlanmıştır. Plan'ın dünya fiyatları enflasyonunun yüzde 7.8 oranında olacağı varsayımı altında, bu rakam nominal değer olarak yıllık ortalama 2 milyar dolar civarında dış döviz kaynağı gereksinimine işaret etmektedir. Bu kaynağa ek olarak, yurtiçi marjinal tasarruf haddinin yüzde 34 oranında olacağı öngörülmektedir. Nihayet, dış ticarete ilişkin olarak, plan dış ticaret hadlerinde göreceli olarak bir değişme olmayacağı varsayımından hareket etmekte ve dışalım hacminin yılda ortalama yüzde 10.5 hızında büyüyeceğini hedeflemektedir.

III- 2. EKONOMİK KRİZ VE 1980 TÜRK YAPISAL UYUM TEDBİRLERİ

İthal petrol fiyatlarının 1979'da yüzde 50, 1980'de yüzde 75 artması şeklinde yaşanan ikinci petrol şoku, Türk Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma deneyiminin başlamasına fırsat vermedi. Ekonomide başgösteren kriz üzerine hükümet 1979 yılında bir dizi istikrar tedbirlerine başvurdu. Bu tedbirlerin sonucunda aynı yıl içinde cari işlemler açığı 1977 düzeyi olan 3.6 milyar dolardan, 1.8 milyar dolara indirilebildi. Ancak, bu olgu yurtiçi ekonomik faaliyetlerde yaygın bir durgunluk ve giderek bunalım ortamıyla birlikte yaşandı. Nitekim cari işlemler dengesindeki göreli iyileşme, dışsatım gelirlerinin artmasından ziyade borç kaynaklarının kurumasına koşut olarak, dışalım hacminin olağanüstü daralmasından kaynaklanmaktaydı.

Bu daralmada en önemli pay petrol ve ara malı dışalımında görüldü. Bunun sonucu olarak sanayide atıl kapasiteler arttı ve imalat sanayi üretimi 1979-80 döneminde yüzde 2.7 geriledi. Gayrı safi yurtiçi hasılanın büyüme hızı da yavaşladı ve 1978'in yüzde 2.9 oranından 1979'da yüzde -0.4'e, 1980'de de yüz-

de -1.1'e geriledi.

Nihayet, 1980 Ocak'ında yeni bir hükümet, geniş kapsamlı bir dizi tedbirler paketini uygulamaya koydu. Bu tedbirlerin uzantısı olarak da, uzun dönemli kalkınma stratejisi özel sektöre ve serbest piyasa güçlerine dayalı dışsatım öncelikli bir sanayileşme çizgisine yöneltilmiş oluyordu. Yeni strateji uyarınca, sektörel önceliklerde de bir değişiklik gözlendi. Buna göre dışsatıma yönelik gıda imalatı, tekstil, giyim ve hafif aramalı üreten sanayiler ile ticari hizmetler öncelik kazanan sektörler oldu.

Bu ilkeler eşanlı olarak yeni iktisadi politikalara dönüştü:[4] Türk Lirası, Amerikan Doları karşısında yüzde 50 oranında devalue edildi ve yurtiçi ve yurtdışı enflasyon farkının döviz kuru üzerindeki etkilerinin gelecekteki etkilerinin hafifletilmesi amacıyla bir mini-devalüasyonlar sistemi kuruldu. Devalüasyon politikasına ek olarak, dışsatım teşvikleri sistemi yaygınlaştırıldı. Bu sisteme göre, dış satımcılara kazandıkları dövizi ellerinde tutma yetkisi verildi ve yaptıkları aramalı dışalımlarında gümrük vergisi ayrıcalığı tanındı. Bunlara ek olarak, dışsatıma yönelik bir teşvikli kredi sistemi kuruldu ve dışsatım gelirleri üzerinde hesaplanan vergi iadesi oranları arttırıldı ve kapsamları genişletildi.

Dışalım rejimi yeniden düzenlendi ve dış alıma söz konusu mallar, Serbest Liste I (dışalımı tamamıyla serbest olan mallar) ve Serbest Liste II (dışalımında kısmi kısıtlamalar getirilen mallar) olmak üzere iki listede toplandı. Gümrük vergisi oranlarında serbestleştirmeye ise ancak Aralık 1983'te gidildi. Bu tarihe gelinceye değin dışalımı tümüyle serbest olan malların tümü içindeki payı yüzde 18 civarında kaldı. Böylelikle, dışsatım teşvik sistemiyle karşılaştırıldığında, dışalım rejiminin serbestleştirilmesinin daha yavaş ve gecikmeli olarak uygulandığı söylenilebilir.[5] 1983 yılı sonunda ise, yapılan ek düzenlemelerle dışalımda geniş çaplı serbestleştirilmeye gidildi ve gümrük vergisi oranları düşürüldü (söz konusu dönemin gümrük vergisi oranlarının sektör bazındaki tahminleri için bkz. Tablo 1).

Bu tedbirlere ek olarak yurtiçi fiyat sisteminde de geniş çaplı reformlar yapıldı. KİT fiyatlarının serbest bırakılmasının ardından, tarım sektörüne ve tüketiciye yönelik teşvikler azaltıldı veya tümüyle kaldırıldı.

Reform kararları, etkisini 1981 yılında göstermeye başladı. Aynı yıl, dışsatım gelirlerindeki yüzde 62 oranlı artmaya koşut olarak, gayrı safi milli hasıla büyüme hızı yüzde 4.1'e ulaştı. Sınai katma değer yüzde 7.2 oranında büyüdü. Cari işlemler dengesi açığı da 1980'deki 3.7 milyar dolarlık rekor düzeyinden, 2.3 milyar dolara geriledi.

Ancak, dış ticaret alanındaki bu başarılı göstergelere karşın, iş dünyasının sıkı para politikasından ve yükselen faiz hadlerinden olumsuz olarak etkilendiği

---

[4] 1980 sonrası Türk yapısal uyum tedbirlerinin detaylı anlatımı için bkz. Milanovic (1986), Yağcı (1984) veya Şenses (1983).

[5] Nitekim, Celasun (1986) kurduğu HGD modelindeki benzetimlere dayanarak Türk dışalımlarında miktar tayınlaması sisteminin 1983'e değin sürdüğünü belirtmektedir.

sıkı para politikasından ve yükselen faiz hadlerinden olumsuz olarak etkilendiği görüldü. Yurtiçi özel sabit sermaye yatırımlarının, 1980'deki yüzde 20 dolayındaki gerilemenin ardından, durağan kaldığı gözlemlendi.

Yatırımlardaki duraksama işsizliğin büyümesinde de önemli rol oynadı ve reel ücretlerdeki yıllık ortalama yüzde 7.7'lik gerilemeye karşın işsizlik haddi 1980'de yüzde 14.8'den, 1983'te yüzde 16.1'e çıktı.

Tablo 1: Seçilmiş İktisat Politikası Araçlarının Tarihsel ve IV. Plan-Benzetim Değerleri.

	1978	1979		1981		1983	
	Yüzde	Tarihsel Yüzde	Planlanan Yüzde	Tarihsel Yüzde	Planlanan Yüzde	Tarihsel Yüzde	Planlanan Yüzde
Döviz Kuru Tarifeleri:*	24.3	36.4	28.6	108.6	87.2	212.0	126.6
Tarım	20.3	26.4	20.3	26.4	20.3	26.4	20.3
Gıda İmalatı	23.5	53.8	23.5	53.8	23.5	42.9	23.5
Tekstil, giyim	48.8	65.2	48.8	65.2	48,8	52.0	48.8
Aramalları	35.2	44.5	35.2	44.5	35.2	35.5	35.2
Sermaye Mal.	35.0	38.5	35.0	38.5	35.0	30.7	35.0
İhracat Özendirmeleri:							
Tarım	0.2	0.2	0.2	0.6	0.2	0.6	0.2
Gıda İmalatı	0.9	4.4	4.4	11.7	4.4	10.6	4.4
Tekstil, Giyim	1.8	10.6	10.6	18.9	10.6	22.1	10.6
Aramalları	4.3	6.8	6.8	20.3	6.8	27.1	6.8
Sermaye Mal.	4.9	18.9	18.9	54.8	18.9	46.1	18.9
Kamu Yatırımları:							
Tarım	10.1	7.2	12.2	9.5	12.2	11.4	12.2
Gıda İmalatı	3.4	3.1	3.0	4.7	3.0	3.6	3.0
Tekstil, Giyim	2.3	5.9	3.4	1.7	3.4	1.3	3.4
Aramalları	18.4	21.7	21.0	24.0	21.0	18.4	21.0
Sermaye Mal.	3.5	5.8	6.0	3.5	6.0	2.7	6.0
Hizmetler	62.3	56.3	54.4	56.6	54.4	62.6	54.4
Sabit Ser.Yat.**	279.6	263.1	292.9	246.8	362.4	275.7	403.8
(GSMH yüzde olarak)	(21.9)	(20.8)	(21.0)	(19.3)	(24.0)	(19.2)	(24.4)

Kaynaklar: Döviz kuru için, OECD Economic Surveys. Tarifeler için, 1978, 1979 ve 1981 - Tarım; Lewis (1986); 1979 ve 1981 - İmalat Sanayi: Dünya Bankası (1982, Tb. 2.24a); 1983: Celasun (1986), İhracat Özendirmeleri için, 1978: Lewis (1986); 1979: Dünya Bankası (1982, Tb. Apdx. b.1, p.111); 1981 ve 1983: Milanovic (1986). Kamu yatırımları için, Tarım: Kepenek (1984); İmalat Sanayi: Yağcı (1984, sf.12). Toplam sabit yatırımlar için, DPT Yıllık Raporları.

* TL/US $. Plan-benzetim değerleri sütunu, 4.Plan öngörü ve hedefleri altında ödemeler dengesini sağlamak için model tarafından içsel olarak çözülen döviz kurunu vermektedir.

** Milyar TL. 1978 fiyatları ile.

Tablo 2: Temel İktisadi Göstergelerin Tarihsel, 4. Plan ve 4. Plan-Benzetim Değerleri (1978-1983)

	1983				1978-1983 Yıllık Büyüme Hızları (Yüzde)		
	1978*	Tarihsel	4.Plan	4.Plan HDG Benzetimi	Tarihsel	4.Plan	4.Plan HDG Benzetimi
Harcamalar (Milyar, 1978 TL.)							
GSYİH (p.f.)	1140.2	1277.5	1693.3	1655.1	2.3	8.2	7.7
Toplam Yatırımlar	228.1	222.2	410.5	403.8	-0.6	12.5	12.1
Özel	106.6	82.9	176.7	183.7	-5.9	10.6	11.5
Kamu	121.5	139.3	233.8	220.1	2.8	13.9	12.6
Tüketim	957.1	979.7	1305.8	1299.1	0.5	6.4	6.3
Özel	788.2	792.1	1039.6	1075.1	0.1	5.7	6.4
Kamu	168.8	196.1	266.2	224.0	3.0	9.5	5.8
Sektörel Katma Değer (Milyar, 1978 TL.)							
Tarım	253.1	281.5	328.0	319.9	2.2	5.3	4.8
Sanayi	336.4	363.9	538.1	510.7	1.6	9.9	8.7
Hizmetler	550.7	625.9	827.2	824.5	2.6	8.5	8.4
Sermaye Stoku** (Milyar, 1978 TL.)							
Tarım	680.7	v.y.	v.y.	795.7	v.y.	v.y.	3.2
Tüketim Mal.İmal.	203.8	v.y.	v.y.	288.1	v.y.	v.y.	7.2
Üretim Mal.İmal.	634.2	v.y.	v.y.	954.0	v.y.	v.y.	8.5
Hizmetler	2108.4	v.y.	v.y.	2716.0	v.y.	v.y.	5.2
İmal.San.Ort.Ücr.***	100.0	68.4	v.y.	109.6	-7.3	v.y.	2.0
Dış Ticaret (Milyar, 1978 TL.)							
İhracat	57.5	121.3	135.0	129.4	16.3	18.6	17.6
Tarım****	22.0	40.0	31.2	30.1	12.7	7.2	6.5
İmalat Sanayii	35.5	81.3	103.8	99.3	19.2	25.6	22.8
İthalat	114.4	143.5	187.4	189.0	5.4	10.4	10.6
Tüketim Mal.	2.6	4.2	4.4	4.5	10.3	11.1	11.6
Üretim Mal.****	110.7	139.3	181.2	182.1	4.7	10.4	10.5

Kaynaklar: 4.Plan, 5.Plan Ek Çalışmaları, DİE Aylık Göstergeler, Dünya Bankası Türkiye Tabloları.

v.y. veri yok.

* 4. Plan 1878 yılı tahminleri.

** Sermaye Stoku verileri HGD modelinde kullanılmak üzere Lewis & Urata (1983) çalışmasından derlenmiştir.

*** İstanbul Tüketici Fiy. Endeksine dayalı gerçek ücretler.

**** Madencilik ve petrolü de kapsar.

Tablo 2, söz konusu dönemin diğer iktisadi verilerini sunmaktadır. Görüldüğü gibi planlanan dönemde GSYİH'nin büyümesi, tarihsel değerlerle karşılaştırıldığında "yavaş" sayılabilecek bir hızda, yüzde 2.3 olarak gerçekleşmiş ve yurtiçi tüketim ve yatırım harcamaları da, sırasıyla yüzde 0.5 ve yüzde -0.6'lık hızlarla, durgun kalmışlardır. Bu gözlem de, söz konusu dönemde milli gelirdeki büyümenin, yurtiçi talepten değil, yurtdışından, yükselen dışalım gelirlerinin ivmesinden kaynaklandığını göstermektedir.

Gerçekten, 1980'ler başındaki Türk dışsatım hamlesinin son derece başarılı olduğu söylenmelidir. Dışsatım gelirleri 1980'de 2.9 milyar dolar iken, 1985'e gelindiğinde 7.9 milyar dolara ulaşmış, 4. Plan dönemi (1979-83) artış hızı bakımından yüzde 18'lik hedefe yaklaşmıştır. Dış satımın toplam hacmindeki büyümeye koşut olarak bileşiminde de önemil değişiklikler olmuş ve imalat sanayii ürünlerinin tüm dışsatım içindeki payı 1980'de yüzde 36'dan, 1985'te yüzde 72'ye çıkmıştır. Tarım sektörü dışsatımının ise reel olarak gerilemesi sonucu, toplam içindeki payı yüzde 16'ya düşmüştür.

Ancak, dışsatım göstergelerindeki bu başarıların genelde çok özel dış konjonktüre bağlı olduğu, devam eden Irak-İran savaşının ve genişleyen Orta Doğu Pazarının Türk ekonomisine sunduğu bir "tarihsel fırsat" olarak değerlendirilmesi gerektiği de gözden kaçmamalıdır (bu konuda bkz. Beksoy, 1985; Kepenek, 1984).[6] Bu pazarın değerlendirilebilmiş olmasını sağlayan en önemli etkenin ise yüksek oranlı dışsatım teşvikleri sistemi olduğu bilinmektedir. İmalat sanayiinde bu tür teşviklerin, toplam imalat sanayii dışsatımlarının 1981'de yüzde 21'ine, 1983'te de yüzde 23'üne ulaştığı hesaplanmıştır (Milanovic, 1986. Ayrıca bkz. Tablo 1).

1 ve 2 nolu Tablo'lar plan döneminin diğer verilerini ve iktisadi tedbirlerini sergilemektedir. Yazının bundan sonraki bölümü ise 4.Plan'ın ve 1979 dışsal şokunun HGD modelinde benzetimlemesini amaçlamaktadır.

IV. ENİYİLEŞTİRİLMİŞ YAPISAL UYUM YOLAĞI

Ekonominin eniyi uyum yolağının betimlenmesinde, yukarıda kısaca özetlenen HGD modeli bir planlama aygıtı olarak 1979-83 dönemi boyunca kullanılmıştır. Burada, eniyi uyum araçlarının irdelenmesinde birbirinden farklı iki ayrı amaç -büyüme veya istikrar- hedeflenmiştir. Buna göre, eniyi kontrol metodolojisi araçları bu iki farklı amacın gereklerine uygun olarak ayrı ayrı elde edilmiştir. **Büyüme** hedefi altında amaçlanan, öncelikle sektörel üretim değerlerinin ve sektörel sermaye birikiminin 4. Plan yolağı değerlerinden sapmalarını engellemektir.

Bu hedeften bağımsız düşünülebilecek **Istikrar** paketinde ise, amaç, dış ti-

---

[6] Örneğin Berksoy (1985, sf. 145), Türk dışsatımında 1983'te görülen duraksamanın Orta Doğu pazarının talebinin birden bire azalması (yüzde 4 oranında) sonucu olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir.

caret dengesi, tüketim ve üretim malı imalat sanayii dışsatımları, özel tüketim ve imalat sanayii ücret göstergelerinin birincil olarak ele alınıp 4. Plan hedeflerinden sapmalarının en aza indirgenmesidir. Dolayısıyla "büyüme" ve "istikrar"a yönelik en iyi uyum politikaları ayrı ayrı elde edilmiştir.

Bu türden bir ayırım, hem iktisadi gerçeklik açısından, hem de değişik kuruluşların değişik düşüngüsel (ideolojik) hedefleri olabileceği düşüncesiyle yapılmıştır. Büyük boyutlu dışsal şoklara karşı, sadece bir 5- yıllık plan dönemi ekonominin bütün değişkenlerinde birden kararlılık sağlanmasına yetmeyebilir. Bu yüzden değişkenler arasında öncelikli olanlarının saptanması gerekebilir. Bu işlem ise düşüngüsel yaklaşımlara bağlı olacaktır. Örneğin, bir IMF veya Dünya Bankası'nın "istikrar" paketinde bulunan göstergelere büyüme hedeflerine görece daha fazla öncelik tanıyacağı düşünülebilir.

Bu ayırımdan hareketle, (4) no'lu denklemde kullanılmak üzere iki ayrı Q matrisi elde edilmiştir. Hatırlanacağı üzere, bu matris, şokların sonucu olarak ekonominin durum değişkenlerindeki sapmalara karşı iktisadi otoritenin duyarlılığını yansıtmaktadır. Q matrisinin diagonal elemanları 3 ve 4 no'lu Tablo'larda verilmiştir.[7]

Eniyi uyum iktisadi politika paketinin unsurları genellikle yapısal uyum programlarında kullanılan türdeki araçlar gözönünde bulundurularak saptanmıştır: döviz kuru, sektörel gümrük vergileri (tarifeler), sektörel dışsatım özendirme hadleri, kamu yatırımlarının sektörel dağılımı ve toplam sabit sermaye yatırımları.

IV- 1. DÖRDÜNCÜ PLAN VE 1979 DIŞSAL ŞOKLARININ HGD BENZETİMLERİ

Dördüncü plan hedeflerinin ve 1979/80 dışsal şoklarının benzetimlenmesinde HGD modeli bir iktisadi labovatuvar olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan dışsal değişkenlerin büyük bir bölümü DPT'nin 4. Plan öngörülerinden elde edilmiştir. Dışalıma ilişkin politikalar, sektörel bazda sayısal değer olarak gözükmediğinden 1978 yılı verilerinin bütün Plan dönemini kapsayacağı düşüncesiyle hareket edilmiştir. Dışsatım teşvik sisteminin ancak 1980/81'den sonra büyük çaplı değişikliğe uğradığı gözönünde bulundurularak, Plan-benzetiminde 1979'un dışsatım özendirme oranlarının kullanılması uygun görülmüştür. Döviz kuru ise, yapılan bu varsayımlar ve 4. Plan'ın dış ticarete ve sermaye akımlarına ilişkin orta-dönemli öngörüleri altında ödemeler dengesi kalemlerinde dengeyi sağlamak üzere HGD modeli tarafından içsel olarak çözümlenmiştir.

---

[7] Q matrislerinin saptanmasında "büyüme" paketi değişkenleri için sektörel üretimin toplam içindeki payları ve sermaye-hasıla oranları, "istikrar" paketi değişkenleri için de bunların GSYİH'ya göreli Jakobinleri kullanılmıştır. Her bir pakette önceliği olmayan değişkenler için iktisadi otoritenin duyarsızlığını yansıtmak amacıyla çok küçük bir sayı, 0.001, kullanılmıştır. İki ayrı hedefin göreli karşılaştırmasını sağlamak amacıyla da, bu şekilde elde edilen sayılar toplamları 1.00 kılınarak normalleştirilmiştir.

Dördüncü Plan hedeflerinin HGD benzetimlenmesi 2 no'lu Tablo'da sergilenmektedir. Görüldüğü gibi önemli değişkenlerin çoğunda HGD model çözümleri Plan'da öngörülen yolağı yakından izlemektedir. Değişkenler arasında en büyük sapma, kamu tüketiminin düzeyinde görülmektedir. Kanımızca bunun nedeni, Plan'ın yüksek yatırım hedeflerini tutturabilmek için modelin kamu tasarrufu miktarını arttırmasından ve tüketim olanaklarını sıkıştırmasından ileri gelmektedir. Ayrıca, dış ticaret göstergeleri bakımından benzetimlenen dışsatım değerlerinin plan hedefinin altında seyrettiği gözlenmektedir. Bu saptamanın genel bir sonucu olarak, modelde plan için içsel olarak çözülen denge döviz kurunun değerinin aslında dış ticaret verilerinin hiç hatasız izlenebildiği konuma göre biraz daha yüksek değerde olması gerektiği söylenebilir.

Model'de 1979-80 dışsal şokları, ulusal ekonomiye ayrı ayrı etkileyen 3-tip şok olarak düşünülmüştür: İlk olarak aramalı dış alım fiyatları yüzde 60 oranında arttırılmıştır. İkinci olarak, dış döviz kaynaklarındaki beklenmedik azalmayı yansıtmak amacıyla kamu yabancı döviz gelirleri 1 milyar dolar azaltılmıştır. Son olarak da, dışsal şokların ekonomiye dolaylı olarak verdikleri negatif etkileri ve 1970'li yılların sonuna gelindiğinde Türk imalat sanayiinde gözlenen verimsiz üretim biçimlerini benzetimlemek için, üretim malları üreten sanayilerdeki teknolojik gelişme hızı 1979-80 dönemi için sıfırlanmıştır.

Türk ekonomisinin 1970'lerin sonunda içinde bulunduğu bunalımın derinliği ve dışsal şokların negatif etkilerinin 1979 sonrasında da süreceği gerçeğinden hareketle, şokların yükü 1979 yılı için oldukça ağır tutulmuştur. Nitekim, benzetim sonrasında dış şokların ulusal ekonomiyi uğrattığı kayıplar, 1979 yılı için planda hedeflenen GSYİH değerinin yüzde 8.2'sine ulaşmaktadır.[8]

IV- 2. ENİYİLEŞTİRİLMİŞ YAPISAL UYUM POLİTİKALARI

Ulusal ekonominin 1979/80 döneminde uğradığı dışsal şoklara karşıt olarak uygulanması önerilen "eniyi" politikalar Tablo 3 ve 4'te verilmiştir. Buradaki veriler, şokların daha ayrıntılı bir dökümünü veren A1 ve A2 ek tablolarının satır toplamlarından türetilerek, esneklik katsayıları cinsinden sergilenmektedir. Dolayısıyla tablolarda sunulan değerler, bir birimlik dış etkene karşın, söz konusu değişkendeki toplam değişme miktarını vermektedir. Eniyi uyum politikaları "büyüme" ve "istikrar" hedefleri açısından ayrı ayrı çözümlenmiştir.

Genel bir değerlendirme açısından ilk farkedilebilecek olgu, eniyi yapısal uyum reform paketinin gerek nicelik, gerek de nitelik olarak karmaşık ve **çok**-yönlü bir yapıya sahip olduğudur. Buna ek olarak, eniyi uyum tedbirleri sadece 1979 yılı için sınırlı kalmamakta ve zaman içinde yayılmaktadır. Bu nitelikleri bakı-

---

[8] Helleiner (1986) 1979 daki şokların Türk ekonomisine etkisini **potansiyel** GSMH'nın yüzde 4.7'si olarak hesaplamıştır. Balassa'nın Dünya bankası (1982) çalışması ise 1974-78 yılları arasında Türk ekonomisinin dışsal şoklar sonucunda, tarihsel GSMH değerinden ortalama yüzde 5.4 oranında kayba uğradığını rapor etmektedir. Üst üste biriken kayıpların 1980'ler başında Türk ekonomisine uğrattığı yükün büyüklüğü tartışılmaz bir gerçektir.

mından, söz konusu dönemdeki dışsal etkenlere karşı geliştirilecek politika tedbirlerinin, gerçekten de, sektörel detayları ve genel bakış açısıyla bir "yapısal uyum" paketi olması gerektiği; kısa dönemli, tek menzilli "stand-by" türü istikrar tedbirlerinin ise ekonomiyi kararlığa kavuşturamayacağı savunulabilir.

Tablo 3: "1979" Şoklarına Karşı Toplam Enlyi Uyum Politikaları, Büyüme Hedefi (Esneklik Katsayıları)

	1979	1981	1983
Döviz Kuru	2.842	0.839	0.387
Tarifeler:*			
Tarım	3.983	3.752	-0.913
Gıda İmalatı	-5.385	-0.762	-0.043
Tekstil, Giyim	0.869	-0.205	0.238
Ara malları	0.077	-0.071	-0.007
Yatırım malları	-0.135	0.173	0.032
Dışsatım Özendirmeleri*			
Tarım	-98.152	-38.380	7.186
Gıda İmalatı	3.454	0.398	-0.253
Tekstil, Giyim	-2.189	0.108	0.032
Aramalları	0.512	0.631	0.007
Yatırım malları	0.532	-2.276	-0.107
Kamu Yatırımları:*			
Tarım	-0.036	0.869	0.307
Gıda İmalatı	2.056	12.773	0.886
Tekstil Giyim	15.551	-39.650	8.374
Aramalları	1.181	32.382	-3.678
Yatırım malları	-0.231	15.162	-8.005
Hizmetler	-9.722	60.672	3.342
Toplam sabit yatırımlar	-3.264	15.850	0.385

* Söz konusu değişkenler 1978 Milyar TL. cinsinden hesaplanmıştır.

Tablo 4: "1979" Şoklarına Karşı Toplam Eniyi Uyum Politikaları, İstikrar Hedefi (Esneklik Katsayıları)

	1979	1981	1983
Döviz Kuru	6.307	1.357	3.386
Tarifeler*			
Tarım	13.458	-2.559	-1.300
Gıda İmalatı	-21.051	-0.753	1.472
Tekstil, Giyim	1.882	-1.770	2.618
Aramalları	0.032	0.129	-0.030
Yatırım malları	-0.184	0.183	-0.246
Dışsatım özendirmeleri*			
Tarım	-315.779	30.789	1.081
Gıda imalatı	8.232	0.600	-1.136
Tekstil, Giyim	-0.322	0.452	-0.276
Aramalları	0.881	-1.247	-0.346
Yatırım malları	3.272	9.678	-2.008
Kamu yatırımları*			
Tarım	0.581	-1.704	3.419
Gıda imalatı	4.946	-21.280	13.346
Tekstil, Giyim	19.119	-34.697	3.294
Aramalları	1.955	54.385	12.606
Yatırım malları	4.161	24.051	-16.254
Hizmetler	-11.429	-91.045	27.464
Toplam sabit yatırımlar	-3.050	-0.072	8.876

* Söz konusu değerler 1978 Milyar TL. cinsinden hesaplanmıştır.

Hedefler arasında bir karşılaştırma yaparsak, eniyi uyum politikalarının istikrar amacı sözkonusu iken daha yoğun olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bunun tek istisnası, 1979 ve 1981 yıllarındaki toplam sabit yatırımlarının büyüme hedefine görece daha az kullanılmasıdır. Ancak dönem sonunda istikrar hedefi altında da sabit yatırımların oldukça önemli bir kontrol aracı haline dönüştüğünü saptayabiliyoruz.

3 ve 4 no'lu Tabloların daha yakından incelenmesi, TL'nin süreğen devalüasyonunun her iki hedef altında da eniyi politika unsurları arasında olduğunu göstermektedir. Ancak, sayısal düzeyi her iki hedef açısından da tarihsel olarak gerçekleştirilen devalüasyonun altında kalmaktadır. Şekil 1, döviz kurunun

planda hedeflenen, gerçekleştirilen ve eniyi kontrol yöntemleriyle hesaplanan değerlerini çizmektedir. Şekilden çıkartılabileceği üzere, istikrara yönelik hedefler bakımından devalüasyon oranı, büyüme hedeflerinin sağlanması için gerekli görülen devalüasyonunun yaklaşık yüzde 20 üstündedir. Bu olgunun Türk imalat sanayiinin dışalıma bağlı yapısından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ara malı dışalım fiyatlarında devalüasyon sonucu gerçekleştirilen artışlar, ekonominin diğer sektörlerinde maliyetleri arttırıcı bir etki yaparak, üretim faaliyetlerinde durgunluğa neden olmaktadır. Devalüasyonist politikaların bu tür "daraltıcı" etkileri savı iktisadi kalkınma yazınında Krugman & Taylor (1978) ve van wijnbergen (1986), Türk ekonomisi için de Conway (1988) tarafından tartışılmıştır. Conway'in ekonometrik benzetimleri, örneğin 1980'lerin başlarındaki Türk devalüasyon politikalarının tüketim talebini gerilettiğini ve ulusal ekonomiye olan etkilerinin, ortodoks beklentilerin tersine, "harcamaların yönünün değişmesi" şeklinde değil "yatırımların kısılması" şeklinde geliştiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, 1979-1983 dönemi döviz kuru politikalarının sektörel büyüme ve sermaye birikimi gerekleri açısından eniyileştirilmiş yolaktan uzak olduğu söylenmelidir.

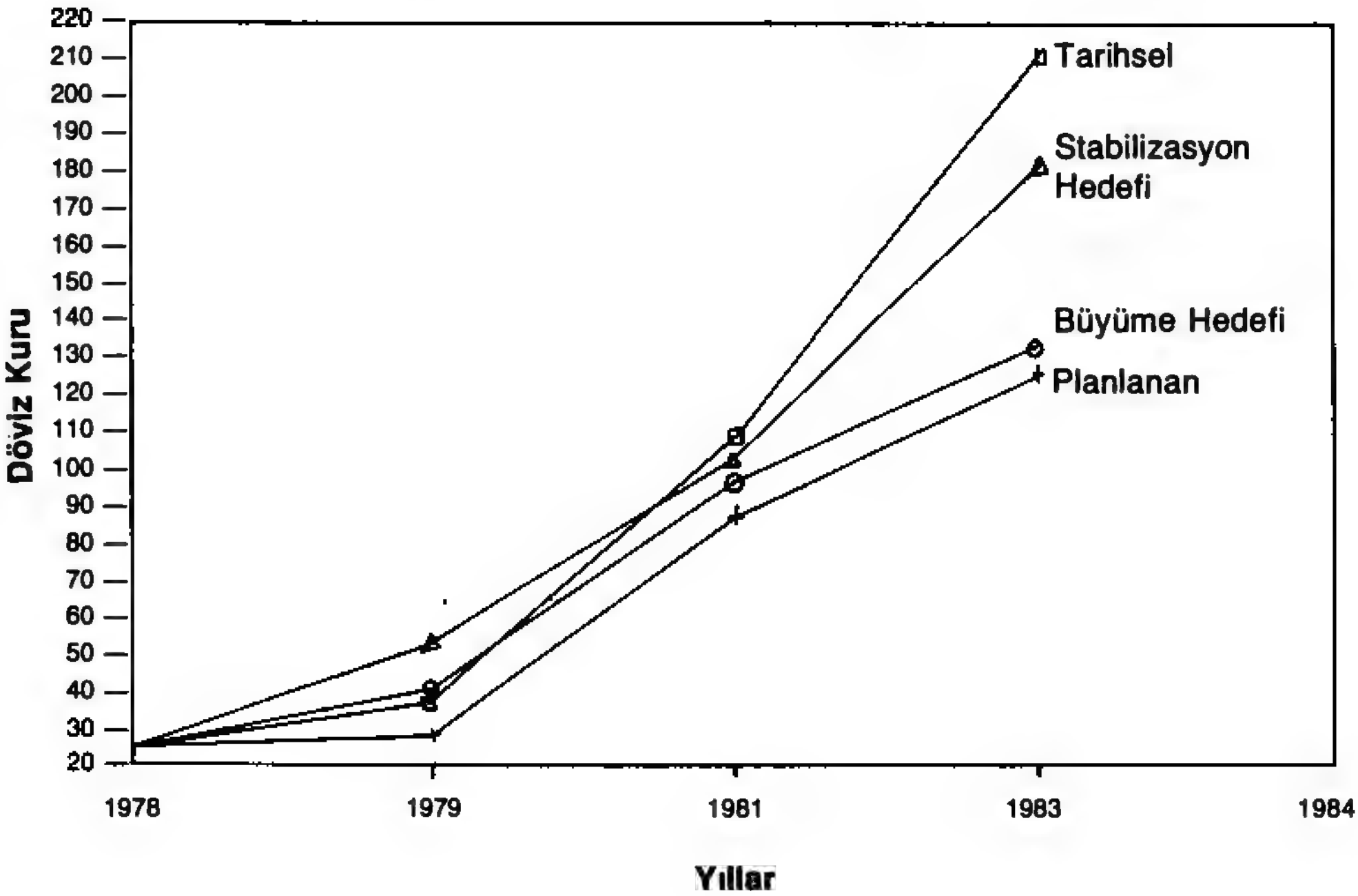

Şekil 1: Döviz Kurunun Tarihsel, Plan Benzetim ve Eniyileştirilmiş Değerleri.

İstikrar hedefi açısından bakıldığında, döviz kurunun gerçekleşmiş tarihsel yolağı daha yakından izlediği görülmektedir. Ancak, 1983 yılı eniyileştirilmiş devalüasyon düzeyi, tarihsel düzeyin gene de yüzde 15 oranında altında kalmaktadır. Böylelikle, 4. Plan dönemi boyunca izlenen döviz kuru politikalarının, nitel yönünün belki de doğru olmasına karşın, nicelik bakımından eniyileştirilmiş değerlerden uzak kaldığı savunulabilir.

Gümrük tarife-koruma sistemine ilişkin olarak, eniyi uyum paketi sektör ve hedef-özgül-ayrılıklar göstermektedir. Ayrıca, tüm sektörlerde eş-yönlü değişimleri savunan ortodoks istikrar önerilerine karşın, eniyileştirilmiş dışalım koruma sistemi sektörler ve dönemler boyunca çok-yönlülüğü savunan bir yapıdadır. Buradaki bir başka ilginç gözlem de, şok-yılı olan 1979 döneminde, sektörel tarifelerdeki değişikliklerin hedefler arası bir karşılaştırma açısından aynı yönde hareket ettiğidir. Ancak, bu genelleştirme daha ileriki dönemler için geçerliliğini yitirmektedir. Örneğin, aramalları sektörünün dışalımlarında tarifeler büyüme hedefi altında hızla azaltılırken, istikrar hedefi düşünüldüğünde önce arttırılmakta ve ancak dönem sonunda azaltılmaktadır.

Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, sözkonusu dönemde Türk dışalım koruma sistemindeki değişiklikler, dışsatım özendirme sistemindeki uygulamalara görece daha yavaş kalmıştır. Tarife oranları ancak 1983'te temel bir revizyona uğramış, ancak hemen aynı yılda düşürülen tarife oranlarının yerine artan fon uygulamalarına dayalı bir korumacılık sistemi getirilmiştir.

Dolayısıyla Türk dışalım rejimi 1980 sonrasında miktar kısıtlamalarına dayalı kota sisteminden, fon uygulamalarına dayalı tarife-benzeri vergilendirme sistemine dönüşmüştür.[9] Bu haliyle, dışalım politikalarının eniyiliği konusunda daha derin bir genelleştirme yapmak olası gözükmemektedir.

Dışsatım özendirmelerine gelince, ilk olarak gözlemlenebilecek olgu, şoklara karşın alınacak ilk tedbirin, her iki hedef altında da, tarım sektörü dışsatımındaki özendirmelerin hızla azaltılması ve özendiricilerin imalat sanayii sektörlerine kaydırılması olduğudur. Hatta, tarım sektörü dışsatım özendirmelerindeki çok büyük negatif değerli esneklik katsayıları, tarım dışsatımının **vergilendirilmesi** gerektiği şeklinde de yorumlanabilir. Bu sonuç, Türk dışsatım bileşiminin hızla imalat sanayii lehine çevrilmesi gerekliliği görüşüne de dayanak sağlar niteliktedir.

Dışsatım özendirmelerinin imalat sanayiine yönlendirilmesine ilişkin bu ilk genellemeye karşın, şok-sonrası yıllarda eniyi özendirme sisteminde sektörel farklılıkların, gerek nitelik gerekse nicel değer olarak, arttığını gözleyebiliyoruz. Örneğin dönem sonuna geldiğimizde, istikrar amacı açısından özendirmelerin hemen tümünün negatif esneklik katsayısına sahip olduğu (azaltılmaları gerektiği), büyüme amacı açısından ise karmaşık bir yapıda kaldığı görülmektedir. 1981 ve 1983 dönemlerinde bütün sektörlerde büyük çaplı artışlara yönelen Türk dışsatım özendirme sistemi, (bk Tablo 1) bu gözlemler ışığında, eniyileştirilmiş dış-

---

[9] 1980 sonrası Türk dışalım korumacılığının gelişimi üzerine bkz. Şenses (1988) ve Turhan (1986)

satım özendirme politikalarına görece aşırı uzatılmış ve aşırı düzeyde uygulanmış bir sistem olarak değerlendirilmelidir.

Eniyi uyum kuralları, şok yılı olan 1979 için sabit yatırımların her iki hedef altında da azaltılması gereğini ortaya koymaktadır. Ancak, şok sonrası dönemler gözetildiğinde yatırımların hızla arttırıldığı gözlemlenmektedir. Eniyileştirilmiş yatırım stratejisine ilişkin bu genelleme, Türk yapısal uyum sisteminin sabit sermaye yatırımlarında büyük çaplı daralmalara dayalı mantığını tümüyle yadsımaktadır. Bunun ötesinde, Türk ekonomisinde bu dönemde tarihsel olarak gözlenen özel sektör yatırımlarının imalat sanayiinden hizmetler sektörüne yönelmesi olgusu da eniyi uyum paketiyle bağdaşmaz niteliktedir. Türk yatırım öncelikleri sisteminin iç çelişkileri iktisat yazınında ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Örneğin, Türel (1982) ve Yeldan (1987) 1980 sonrası yatırım tercihlerinin imalat sanayiinden hizmetler sektörlerine yönelmesi olgusunu uzun dönemli dinamik gelişme perspektif bakımından son derece çelişkili olduğunu belirtmektedirler. Büyüme ve dış ticaret stratejisinin imalat sanayii dışsatımlarına dayandırıldığı bir dönemde, söz konusu sektörlerde yatırımların geriletilmiş olmasının verdiği uyumsuzluk kanımızca Türk ekonomisinin uzun dönemde sağlıklı büyüme yolağına girişinde en önemli sorunlarından birini oluşturmaktadır.

Son olarak, eğer şoklar arası bir genelleme yapma yoluna gidersek, eniyi uyum paketinin gene büyüme ve istikrar hedeflerine özgü farklılıklar gösterdiğini izleyebiliriz. Yazının ekler bölümünde yer alan A1 ve A2 tabloları, eniyi uyum kurallarını şoklara bağlı olarak ayrıştırmakta ve bu türden bir analize olanak tanımaktadır. Genellersek, eniyi uyum paketine görece en yoğun olarak kullanan şok biçimi aramalı dışalım fiyatlarına uygulanan şok olmaktadır. Yabancı döviz kaynaklarının azalmasını benzetimleyen şok ise diğerlerine görece daha yumuşak uyum politikaları gerektirmektedir. Ayrıca, şokların çeşitliliğine karşın, eniyi uyum tedbirlerinin de, hedeflere bağlı olarak zaman içinde çeşitlilik gösterdiğini gözlemlemekteyiz. Örnek vermek gerekirse, söz konusu şok aramalı dışalım fiyatlarındaki artış ise, döviz kuru istikrar hedefi altında ilk iki dönemde değer kaybetmiş, büyüme hedefinde ise değer kazanmıştır.

Bu gözlemler ışığında vurgulanması gereken nokta, türettiğimiz eniyi uyum reform paketinin, klasik-ortodoks çevrelerin evrensel saydıkları, tek-yönlü liberalizasyona dayalı önermelerini genelde desteklememesidir. Bulgularımızı dayandırdığımız kuramsal metodoloji, eniyi kararlılık politikalarının sektörlerin ve dışsal şokların özgül niteliklerine, ulusal ekonominin yapısına ve politikaların zaman içinde dağılımına bağlı olarak farklılık göstermesi gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla, ulusal ekonomilerin ve dışsal şokların niteliklerini gözönüne almayan, tek-yönlü doğrusal reçeteler, eniyi yapısal uyum çizgisine yakın sonuçlar üretmeye aday gözükmemektedirler.

IV-3. ENİYİLEŞTİRİLMİŞ YAPISAL UYUM YOLAĞINDA EKONOMİK GELİŞMELER

Eniyileştirilmiş yapısal uyum politikaları altında ekonomik değişkenlerin ala-

cağı dönüşümler 5 ve 6 no'lu Tablolarda sergilenmektedir. Buradaki veriler de esneklik katsayıları cinsinden verilmiştir ve bir birimlik şok cinsinde söz konusu değişkenin uğrayacağı birim değişme haddini belirtmektedir. Böylece, eniyi uyum tedbirleri sonucu, dışsal şokların etkilerinin ulusal ekonomiye nasıl yansıdığı ve bu etkileri enazlayan ekonomik dönüşümlerin neler olduğu, büyüme veya istikrar hedefleri ayırımı altında ayrıntılı olarak hesaplanmış olmaktadır.

Beklendiği üzere, büyüme hedefi altında sektörel üretim ve sermaye yatırımları, 4. Plan yolağına istikrar hedefine görece daha hızla yaklaşmaktadır. Ek olarak, istikrar hedefinde sektörel üretim düzeylerinin esneklik katsayılarının cebirsel olarak eksi yönlü olduğu görülmektedir. Yani, salt istikrar amacına yönelik politikalar ekonomide durgunluk koşulları yaratarak işlemektedir. Nitekim, Tablo 6'nın daha yakından incelenmesi istikrar-amaçlı yolakda gerek reel üc-retlerin, gerekse özel tüketim harcamalarının plan hedeflerinin altında seyrettiğini (esneklik katsayılarının negatif olduğunu) göstermektedir. Halbuki, büyüme amacına dönük eniyi uyum yolağında bu değişkenler pozitif yönlüdür.

Dış ticaret göstergelerine ilişkin olarak, istikrar amacına yönelik politikaların dışsatım ve dış ticaret açığı değişkenlerinde ilk olarak şokların olduğu yılda hızlı bir gelişme gösterdiğini, büyüme hedefi altında ise bu değişkenlerdeki olumlu gelişmelerin ancak plan dönemi sonuna doğru oluştuğunu gözlemekteyiz.

Gene büyüme hedefi altında, tarım ve aramalları sektörlerinin bütün plan dönemi boyunca en hızlı gelişen, lider sektörler konumunda olduğu görülmektedir. Bu gözlem, iktisat yazınında yeni ortaya atılan ve "tarımla eklemlenmiş sanayileşme" şeklinde formüle edilen bir alternatif kalkınma stratejisinin ana unsurlarını desteklemesi açısından çok ilginçtir. Adelman (1984, G. Kore); de Janvry (1984, Latin Amerika); Mellor (1976, Hindistan) ve Yeldan (1989 a,b Türkiye) için ortaya atılan bu teze göre, tarım sektöründe yatırımlar yoluyla sağlanacak üretim artışına koşut olarak artan tarımsal girdi talebinin, yurt içi girdi-çıktı bağlantıları sayesinde sanayie bir talep kütlesi oluşturması planlanabilir. Önerilen bu strateJinin dayanak noktasını, ücret malı üreten tasarım sektörü ile yatırım malı üreten ara sanayilerde oluşacak üretim potansiyelinin birbirlerinin gelişmesini hızlandıracak şekilde yaratılması ve sektörler arası dengeyi gözeten bir "eklemlenmiş" (integrated) sanayileşme tarımının gerçekleştirilmesi oluşturmaktadır. İvmesini, yurtiçi talep ve üretim bağlantılarından alan bu starteji, 1980'lerin "kararan" dış dünya ilişkileri altında "ihracata yönelik sanayileşme" şeklinde sloganlaştırılan ortodoks startejiye de bir alternatif çözüm olarak düşünülmektedir.

V. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu yazıda iki ayrı nesnel hedef (büyüme ya da istikrar) açısından 1979-1983 dönemi Türk yapısal uyum politikalarının enuygunluğu konusunda kuramsal bir değerlendirme yapmaya çalıştık. Bu çalışmadan çıkartabileceğimiz temel sonuç, söz konusu dönemde uygulanan uyum politikalarının, eniyileştirilmiş uyum politikalarına görece, gerek nitel, gerekse nicel yönden çoğunlukla farklılık gös-

terdiği yönündedir. Döviz kuru ve dışsatım özendirme araçlarına yönelik bir değerlendirme, bunların kuramsal olarak elde ettiğimiz enlyileştirilmiş araçlara görece aşırı yoğun ve aşırı uzun süreli kullanıldığını; sabit sermaye yatırımlarına ilişkin politikaların da ulusal ekonominin büyüme, ya da istikrara dayalı eniyi uyum hedefleri açısından tutarlılık göstermediğini sergilemektedir.

Tablo 5: Kontrol Ağırlıkları ve Enlyileştirilmiş Yapısal Uyum Yolağında Ekonomik Dönüşümler, Büyüme Hedefi

(Esneklik Katsayıları)*

	Kontrol Ağırlıkları**	1979	1981	1983
Sektörel Üretim:				
Tarım	0.129	3.395	0.641	0.021
Gıda imalatı	0.049	8.799	4.851	-0.297
Tekstil, giyim	0.030	-22.608	-1.596	2.588
Aramalları	0.083	11.121	0.625	0.012
Sermaye malları	0.042	-1.012	-0.804	-0.021
Hizmetler	0.246	-0.774	0.041	-0.046
Fiziksel sermaye stoku:				
Tarım	0.087	0.009	0.002	0.006
Gıda imalatı	0.094	-7.674	0.017	1.399
Tekstil, giyim	0.028	2.198	-0.514	-2.857
Aramalları	0.046	2.253	0.276	0.238
Sermaye malları	0.064	1.907	0.723	0.004
Hizmetler	0.102	-2.110	-0.022	0.003
Ortalama sınai ücretler	0.001	0.184	0.248	0.004
Özel tüketim harc.	0.001	0.618	0.265	0.021
Sınai tüketim mal. dışsat.	0.001	-10.356	0.619	0.125
Sınai üretim mal. dışsat.	0.001	-13.108	6.643	0.364
Dış ticaret dengesi	0.001	-0.376	1.949	0.075

* Durum değişkenleri sabit 1978 fiyatları cinsinden, milyar TL. olarak hesaplanmıştır.

** Bu sütun, 4 no'lu denklemde geçen Q matrisinin diagonal sayılarıdır. Sayıların saptama yöntemleri için bkz. dipnot (10).

Tablo 6: Kontrol Ağırlıkları ve Enlyileştirilmiş Yapısal Uyum Yolağında Ekonomik Dönüşümler, İstikrar Hedefi

	(Esneklik katsayıları olarak)*			
	Kontrol Ağırlıkları**	1979	1981	1983
Sektörel Üretim:				
Tarım	0.001	-2.234	-6.860	0.400
Gıda imalatı	0.001	-11.036	-4.730	-0.605
Tekstil, giyim	0.001	40.356	-6.195	6.006
Aramalları	0.001	-6.424	0.151	-0.448
Sermaye malları	0.001	2.501	7.400	-0.995
Hizmetler	0.001	0.678	-0.537	-0.084
Fiziksel sermaye stoku:				
Tarım	0.001	-0.013	0.024	-0.113
Gıda imalatı	0.001	0.506	0.075	1.632
Tekstil, giyim	0.001	1.655	0.593	-4.148
Aramalları	0.001	-18.475	-0.557	1.052
Sermaye malları	0.001	-2.196	1.934	1.299
Hizmetler	0.001	4.305	-1.670	0.087
Ortalama sınai ücretler	0.111	-0.781	-0.571	-0.061
Özel tüketim harc.	0.321	-0.825	-1.323	0.016
Sınai tüketim mal. dışsat.	0.167	20.712	1.857	-0.211
Sınai üretim mal. dışsat.	0.201	38.671	4.110	0.070
Dış ticaret dengesi	0.200	2.595	11.886	-0.442

* Durum değişkenleri sabit 1978 fiyatları cinsinden, milyar TL. olarak hesaplanmıştır.

** Bu sütun, 4 no'lu denklemde geçen Q matrisinin diagonal sayılarıdır. Sayıların saptama yöntemleri için bkz. dipnot (10).

Söz konusu dönemde Türk yapısal uyum stratejisinin belirgin özelliği, ortodoks istikrar programlarının kredi kaynaklarının kısılması ve harcama kalemlerinin dünya pazarlarının koşulları gereğince yönlendirilmesi ("yeniden yapılanma") felsefelerine dayanması olgusudur. Bu felsefeye göre, ancak dünya pazarlarıyla bütünleşen ve bu pazarlarda oluşan fiyatları kendi göreceli üstünlüklerini saptayarak "yeniden yapılanan" ulusal ekonomiler en etkin (Pareto optimal) kaynak dağılımına ulaşabilecek, ekonomik potansiyellerini en verimli şekilde değerlendirebileceklerdir.

Bu felsefenin Türkiye'deki pratik uygulaması ise, kısa dönemde reel gelirlerin ve alım gücünün daraltılarak, elde edilen iktisadi artığın yüksek özendirmelere dayalı yapay bir fiyatlama süreciyle dünya pazarlarına ihraç edilmesi şek-

linde gelişmiştir (Kepenek 1984; Boratav & Türel 1988; Yeldan 1989). Bu çalışmada uyguladığımız kuramsal metodoloji ise, bu sürecin gereğinden uzun tutulduğunu ve büyüme hedefinin gereklerini göz ardı ettiğini göstermektedir.

Nitekim, daha geniş bir bakış açısıyla inceleyecek olursak 5 ve 6 no'lu tablolar, Türkiye'nin 1970'lerin sonunda öncelikle dış ticaret değişkenlerinin kararlığını sağlayacak kısa süreli bir "istikrar" programı uygulayabileceğini, uyum araçlarını daha sonra da üretim ve sermaye birikimi değişkenlerinin kararlılığını gözeten bir "büyüme" stratejisine dönüştürebileceğini sergilemektedir.

Örneğin ayrıştırdığımız iki hedefin karşılaştırmalı bir analizi, dışsatım ve ticaret dengesi değişkenlerinin esneklik katsayılarının dönem başında istikrar, dönem sonunda da büyüme hedefi yolaklarında daha büyük değer taşıdığını göstermektedir. Sektörel üretim, reel ücretler ve özel tüketim değişkenlerinin de büyüme yolağında sürekli olarak artı işaretli esneklik katsayılarına sahip bulunması, Türkiye'nin söz konusu dönemde dışsatım ve büyüme hedeflerine reel gelirleri ve ulusal ekonomiye daraltmadan, eşanlı olarak erişebileceğini vurgulamaktadır. Zaman içinde dönüşümlü olarak uygulanabilecek bu türden bir dinamik uyum süreci, kanımızca Türk ekonomisinin hâlâ güncelliğini koruyan bir iktisadi kalkınma alternatifidir.

Son olarak, bu bulgulardan hareketle kalkınma iktisadi yazını açısından diğer gelişmekte olan ülkelere yönelik genelleştirmeler yapmanın çok zor, hatta sakıncalı bir yaklaşım olabileceğini bir kez daha vurgulamak isteriz. Görüldüğü gibi eniyi yapısal uyum yolağı zaman içinde, ulusal ekonominin tarihsel sosyo-ekonomik yapısına, dışsal şokların niteliğine, bu şoklara karşı uygulanacak araçların seçimine ve nihayet stratejik hedeflere bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Soyut bir istikrar hedefi ve bu hedef etrafında toplanmış tek-biçimli (uniform) klasik istikrar araçlarına dayalı genelleştirmeler ise, beklentilerin tersine, en etkinlikten uzak sonuçlar doğurabilecektir. Eniyi iktisat politikası araçlarının sektörel ve amaç-özgü yapısına dayalı "çok yönlülüğü", kanımızca, iktisat yazını açısından bu anlamda çıkartabileceğimiz en önemli derstir.

EK- HESAPLANABİLİR GENEL DENGE MODELİ

Analitik olarak yukarıdaki (1) no'lu denklemi bir hesaplanabilir genel denge modeli yardımıyla karakterize edeceğiz.[10] Genel bir anlatımla, bir HGD modeli, ekonominin sektörler-arası ve yurtdışı genel denge bağlantılarını Walrasgil bir mikro sistem içerisinde saptayan bir eşanlı denklemler bütünüdür. Yurtiçi ekonomideki üretim-gelir bölüşümü -tüketim-yatırım talebi- dış ticaret ilişkileri ve sermaye birikimi süreçleri matematiksel fonksiyonlar yardımıyla betimlenmekte ve bunların indirgendiği artık talep fonksiyonlarının türevlerine dayalı standart sayısal çözüm metodlarıyla da piyasalarda oluşan denge fiyatları ve döviz kuru içsel olarak çözümlenmektedir.

---

[10] HGD modellerinin tanıtımı için bkz. Derviş, de Melo, Robinson (1982). Türkiye için daha önceki uygulamalar konusunda bkz. Derviş & Robinson (1978), Celasun (1978) ve Celasun (1986)

Model, 1978 yılını baz alan bir sosyal muhasebe tablosu çerçevesinde kurulmuştur. Buna göre iktisadi faaliyetler 7 sektöre ayrılmakta ve üretim süreci 4 değişik tip emek kategorisi tarafından gerçekleştirilmektedir. Modelin tüketim-tasarruf kararlarını 3 değişik tipten oluşan hanehalkları vermekte, bütün bunların dışında da bir merkezi devlet vergi ve teşvik politikalarıyla ekonomiye müdahale etmektedir.

Modelin üretim yönü çok düzeyli bir sabit ikame esneklik katsayılı üretim fonksiyonuyla betimlenmiştir. Fiziksel sermaye malı, sektörler arasında farklılaştırılarak her bir sektör için sabit olarak düşünülmüştür. Bu yaklaşım, neoklasik kuramın, piyasalarda sermayenin serbestçe hareket ederek ülke düzeyinde tek bir kâr haddini yaratması ilkesini yadsımasına karşın, kanımızca az gelişmiş ülkelerin sermaye yapılarını daha gerçekçi olarak yansıtmaktadır.

Üretim fonksiyonunda kullanılan emek girdisi, 4 değişik türden emek girdilerinin gene bir Cobb-Douglas fonksiyonunda derneştirilmesinden türetilmiştir: **Tarımsal Emek**, sadece tarım sektöründe çalıştırılmakla ve tarım ile şehir ücret farklılaşmasına bağlı olarak bir "kırsal göç" alt modeliyle imalat sektörlerine göç ettiği varsayılmaktadır. Bu türden bir göç olasılığı tamamen modelin içsel çözümüyle saptanmakta ve kalkınma stratejilerinin nüfusun bileşiminde oynayacağı rol konusunda da bilgi vermektedir.

İmalat sanayiinde **vasıflı** ve **vasıfsız** olmak üzere iki tip işgücü kullanılmaktadır. Vasıflı işgücünün ücreti toplumsal olarak veri kabul edilmiştir. İktisat dışı etkenlerle belirlenen bu ücretin işgücü piyasasında doğuracağı dengesizliğin vasıfsız işgücü piyasasına yansıyacağı ve vasıfsız işçi ücretini düşüreceği şeklinde yorumlanmıştır. Yani sabit ücretle istihdam olanağı bulamayan vasıflı işgücü, vasıfsız emek piyasasına girmekte ve bu piyasadaki ücreti daha da düşürmektedir. Böylece modelde açık işsizlik olgusu vasıfsız emek piyasasındaki çok düşük ücretler ve kentli emek gelirlerinin düşüklüğü şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Son olarak **hizmet** işgücü hizmetler sektörlerinde kullanılmakta ve küçük çaplı aile işletmeciliğini ve küçük serbest meslek çalışanlarını kapsamaktadır.

Modelin dış ticarete ilişkin yönünde de çağdaş neoklasik kuramın, ticarete söz konusu mallar arasında varsaydığı tam ikame ilkesi yadsınarak yurtiçi mallar ile ithal mallar arasında bir farklılaşma olduğunu öngörmüştür. İlk defa P. Armington tarafından kullanılan bu tür bir mallar sisteminde yurtiçi mal ile ithal edilen mal birbirini ancak eksik olarak ikame edebilmekte ve dolayısıyla yurt içi fiyatlar sistemi ile dünya fiyatları arasında bir farklılaşma yaratılmaktadır.

Modelin ihracat yönünde de benzer bir mal sistemi kullanılmış ve Powell ve Gruen'in (1968) kurduğu "sabit dönüşüm esneklik katsayılı" bir ihracat ve yurtiçi talep dönüşüm olanakları eğrisinden yararlanılmıştır.[11]

---

[11] HGD modelinde dış ticaret ilişkilerinin daha geniş bir anlatımı için, bkz. de Melo & Robinson (1986).

Ürün piyasalarında özel tüketim talebi, sektörel tüketim miktarını hane halklarının harcanabilir geliri ve göreli fiyatların birer fonksiyonu olarak gören doğrusal harcama sistemi yardımıyla bulunmaktadır. Kamunun sektörel tüketim talebi ise sabit katsayılarla elde edilmektedir. Modelde yatırımların gayrı-safi yurtiçi hasılaya oranı, 4. Planda belirtilen hedefe uygun olarak, dışsal olarak verilmiştir. Bu yatırım miktarını gerçekleştirmek için gerekli tasarruf miktarı Keynesgil marjinal tasarruf hadleri kullanımıyla modelde içsel olarak yaratılmakta[12] ve sektörler arası kâr farklılaşmasına bağlı olarak sermaye birikimine dönüşmektedir.

Son olarak, modelde geçen göreceli fiyat sistemi üretici fiyatları endeksi etrafında "normalleştirilmiştir". Üretici fiyatı endeksinin yaratılmasında kullanılan ağırlık payları sektörel üretim paylarıdır.

Tablo A1: Eniyileştirilmiş İktisadi Politika Araçları, Büyüme Hedefi (Esneklik Katsayıları)

	1979 Şoklar			1981 Şoklar			1983 Şoklar		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Döviz Kuru									
Tarifeler*:	-0.268	0.229	0.414	-0.089	0.082	0.118	0.024	0.011	0.016
Tarım	3.593	0.289	5.055	2.355	1.060	1.537	-0.574	-0.258	-0.374
Gıda İmalatı	-5.134	-0.441	-6.507	-0.478	-0.215	-0.312	-0.027	-0.012	-0.017
Tekstil, Giyim	0.615	0.095	0.438	-0.128	-0.058	-0.085	0.150	0.067	0.097
Ara Malları	0.039	0.025	0.038	-0.044	-0.020	-0.029	-0.004	-0.002	-0.003
Sermaye Mal.	-0.095	-0.034	-0.049	0.109	0.049	0.071	0.020	0.009	0.013
İhracat Teşvikleri:*									
Tarım	-79.168	-11.843	-129.207	-24.091	-10.845	-15.718	4.513	2.032	2.940
Gıda İmalatı	3.382	0.655	3.713	0.250	0.112	0.163	-0.159	-0.064	-0.010
Tekstil, Giyim	-0.183	-0.061	-0.034	0.063	0.031	0.045	0.020	0.009	0.013
Ara Malları	-0.107	-0.180	0.964	0.396	0.178	0.258	0.005	0.002	0.003
Sermaye Mal.	-0.075	-0.074	2.170	-1.432	-0.645	-0.930	-0.067	-0.030	-0.044
Kamu Yatırımları:									
Tarım	-0.023	-0.010	-0.015	0.055	0.025	0.035	0.019	0.009	0.013
Gıda İmalatı	0.112	0.040	0.119	8.020	3.609	5.224	0.055	0.023	0.038
Tekstil, Giyim	0.264	0.065	1.724	-2.494	-1.121	-1.621	0.525	0.237	0.343
Ara Malları	0.069	0.016	0.070	2.030	0.914	1.329	-0.231	-0.104	-0.150
Sermaye Mal.	0.145	0.047	0.114	0.952	0.427	0.621	-0.503	-0.226	-0.328
Hizmetler	-0.566	-0.218	-0.501	3.810	1.715	2.483	0.210	0.095	0.137
Sab. Serm. Yat.	-0.218	-0.076	-0.137	0.996	0.449	0.649	0.024	0.011	0.016

* Değişkenler reel olarak 1978 fiyatlarıyla değerlendirilmiştir.

Şokların Tanım: I- Aramalları ithalatı dünya fiyatlarının artması.
II- Yabancı döviz kaynaklarının azalması.
III- Üretim Malları İmalatı sanayiinde teknik gelişme haddinin yavaşlaması.

[12] Bu şekilde, model Derviş de Melo & Robinson (1982, Kısım 6) da belirtilen "nötr" kapama kuralını kullanmaktadır.

Tablo A2: Enlylleştirilmiş İktisadi Politika Araçları, İstikrar Hedefi (Esneklik Katsayıları)

	1979 Şoklar			1981 Şoklar			1983 Şoklar		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Döviz Kuru									
Tarifeler:*	0.277	0.162	0.394	0.086	0.039	0.055	0.213	0.096	0.137
Tarım	7.542	1.943	8.276	-1.712	-0.686	-0.979	-2.133	-0.961	-1.373
Gıda İmalatı	-12.243	-3.459	-12.081	-0.475	-0.214	-0.306	0.929	0.419	0.598
Tekstil, Giyim	1.211	0.343	0.931	-1.116	-0.503	-0.719	1.650	0.743	1.062
Ara Malları	0.010	0.012	0.021	0.082	0.037	0.053	-0.019	-0.010	-0.012
Sermaye Mal.	-11.819	-4.040	-8.461	0.115	0.052	0.074	-0.155	-0.070	-0.100
İhracat Teşvikleri:*									
Tarım	-167.659	-49.133	-199.967	19.402	8.745	12.488	0.213	0.095	0.139
Gıda İmalatı	4.707	1.173	4.986	0.378	0.171	0.244	-0.716	-0.323	-0.461
Tekstil, Giyim	-0.277	-0.098	-0.052	0.285	0.128	0.184	-0.174	-0.078	-0.240
Ara Malları	0.136	0.066	1.107	-0.786	-0.354	-0.506	-0.218	-0.098	-0.140
Sermaye Mal.	0.985	0.383	2.995	6.103	2.750	3.932	-1.268	-0.572	-0.816
Kamu Yatırımları:									
Tarım	0.037	0.016	0.024	-0.108	-0.048	-0.069	0.215	0.097	0.139
Gıda İmalatı	0.290	0.113	0.250	-1.344	-0.603	-0.861	0.841	0.380	0.541
Tekstil, Giyim	0.479	0.147	1.898	-2.186	-0.985	-1.411	0.207	0.093	0.135
Ara Malları	0.180	0.063	0.015	17.210	7.751	11.088	0.794	0.358	0.511
Sermaye Mal.	0.257	0.090	0.202	1.514	0.682	0.977	-1.025	-0.461	-0.659
Hizmetler	-0.642	-0.231	-0.636	-5.737	-2.585	-3.694	1.731	0.780	1.114
Sabit. Ser. Yat.	-0.294	-0.105	-0.214	0.097	0.044	0.063	0.559	0.252	0.360

* Değişkenler reel olarak 1978 fiyatlarıyla değerlendirilmiştir.

Şokların Tanım: I- Aramalları ithalatı dünya fiyatlarının artması.
II- Yabancı döviz kaynaklarının azalması.
III- Üretim Malları İmalatı sanayiinde teknik gelişme haddinin yavaşlaması.

KAYNAKLAR

Adelman, I. & A.Sarris (1982) "Incorporating Uncertainety into Planning of Industrialization Staretegies for Developing Countries" **World Bank Staff Working Paper**, No 503.

Adelman, I. (1984) "Beyond Export-Led Growth" **World Development** 12 (9): 937-949.

Adelman, I. A. Sarris & D. Roland-Holst (1987) "Adjustment Under Uncertainty With Computable General Gquilibrium Models" Working Paper No 426, Department of Agricultural and Resource Economics, University of California, Berkeley.

Adelman, I. E.Yeldan, A. Sarris & D. Roland-Holst (1989) "Optimal Adjustment to Trade Shocks under Alternative Development Strategies" **Journal of Policy Modeling**, baskıda.

Akat, A.S. (1983) **Alternatif Büyüme Stratejisi**. İstanbul: İletişim

Balassa, B. (1981) "Adjustment to External Shocks in Developing Economies" **World Bank Staff Working Paper**, No 472. Washington, D.C. : The World Bank.

Berksoy, T. (1985) "1980'lerde Dış Ekonomik İlişkiler" in B. Kuruç (ed) **Türkiye Ekonomisi 1980-1985**, İstanbul: Bilgi.

Boratav, K. (1984) "İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme" Boratav, K., Ç. Keyder, S. Pamuk **Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu**. Ankara: Kaynak.

Celasun, M. (1978) "Yapısal Değişmelerin ve Nispi Fiyatların Çözümlenmesi İçin Bir Genel Denge Modeli **ODTÜ Gelişme Dergisi** 20: 1-15

Celasun, M. (1986) "A General Equilibrium Model of the Turkish Economy, Simlog-1" **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 13 (1,2): 29-94.

Cline, W. & S. Weintraub (ed.s) (1981) **Economic Stabilization in Developing Countries**. Washington, D.C.: The Brookings Institution.

Conway, P. (1988) "The Impact of Recent Trade Liberalization Politicies in Turkey" in T. Nas & M. Odekon (ed.s) **Liberalization and the Turkish Economy**. New York: Greenwood Press.

de Janvry, A. (1984) "The Search for Styles of Development: Lessons from Latin America and Implications for India" Working Paper No 357, Department of Agricultural and Resource Economics, University of California, Berkeley.

de Melo, J. & S. Robinson (1986) "The Treatment of Froeign Trade in Computable General Equilibrium Models of Small Economies" Development Research Department, Report No DRD189, June. Washington, D.C.: The World Bank.

Derviş, K. & S. Robinson (1978) "The Foreign Exchange Gap, Growth and Industrial Strategy in Turkey, 1973-1983" **World Bank Staff Working Paper**, No 306. Washington, D.C.: The World Bank.

Derviş, K., J. de Melo & S. Robinson (1982) **General Equilibrium Models for Development Policy** Cambridge: Cambridge University Press.

Devlet İstatistik Enstitüsü. **Aylık İstatistikler**, değişik yıllar, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, **Yıllık Program**, değişik yıllar, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1978) Dördüncü Beş-Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983 Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (1985) Beşinci Beş-Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989.

Dünya Bankası (1980) **Policies and Prospects for Growth**, Washington, D.C.: The World Bank.

Dünya Bankası (1982) **Turkey: Industrialization and Trade Strategy**, Washington, D.C.: The World Bank.

Dünya Bankası, Turkey, Data Information System, mimeo.

Ersel, H. (1981) **İktisatçılar İçin Matematik** Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, No. 461.

Helleiner, G. (1986) "Balance-of-Payments Experience and Growth Prospects of Developing Countries: A Synthesis" **World Development** 14 (8): 877-908.

Intriligator, M. (1971) **Mathematical Optimization and Economic Theory** New Jersey: Prentice-Hall.

Kepenek, Y. (1984) **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi**. Ankara: Savaş.

Kurgman, P. & L. Taylor (1978) "Contractionary Effects of Devaluation" **Journal of International Economics**, 8: 445-456.

Lewis, J. (1986) "Coping with Adjustment: Turkey 1973-1981" Development Discussion Paper No 233, Cambridge: Harvard University.

Lewis, J. & S. Urata (1983) "Turkey: Recent Economic Performance and Medium Term Prospects, 1978-1990" **World Bank Staff Working Paper** No 602, Washington, D.C.: The World BAnk.

Mellor, J. (1976) **The New Economics of Growth: A Strategy for India and the Developing World**. Ithaca: Cornell University Press.

Milonoviç, B. (1986) "Export Incentives and Turkish Manufactured Exports, 1980-1984" **World Bank Staff Working Paper**, No 708 Washington D.C.: The World Bank

Preusse, H.G. (1988) "The Indirect Approach to Trade Liberalization: Dynamic Consideration on Liberalization-cum-Stabilization Policies in Latin America" **World Development** 16(8): 883-897

Sergent, T. (1983) Econ 8105- Macroeconomic Theory, Basılmamış ders notları University of Minnesota.

Sergent, T. (1987) **Dynamic Macroeconomic Theory**, Massachusettes: Harvard University Press.

Şenses, F. (1983) "An Assesment of Turkey's Liberalization Attempts Since 1980 againts the Background of her Stabilization Programme" **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 10 (3): 271-322

Şenses F. (1988) "An Overveiw of Recent Turkish Experience with Economic Stabilization and Liberalization" F. Nas & M. Odekon (ed.) **Liberalization and the Turkish Economy**, New York: Greenwood Press.

Turhan, A. (1986) "Türk Ekonomisinde Sektörlere Göre Koruma Oranları ve Mal Bazında Koruma Fonksiyonu" State Planning Organization, Ekim.

Türel, O. (1982) "Seksenbeşe Doğru" C. Erdost (ed) **IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye** Ankara: Savaş.

Türel, O. (1989) "1980'li Yıllar Türkiye'sinde Büyüme ve İktisadi Konjonktür Üzere Bir Sentez Denemesi" T. Bulutay (ed). **Sadun Aren'e armağan**. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.

Van Wijnbergen, S. (1986) "Exchange Rate Management and Stabilization Policies in Developing Countries" **Journal of Development Economics** 23: 227-247.

Yağcı, F. (1984) "Protection and Incentives in Turkish Manufacturing, An Evaluation of Policies and Their Impact in 1981" **World Bank Staff Working Paper**, No 660. Washington, D.C.: The World Bank.

Yeldan, E. (1987) "Structural Adjustment and Trade in Turkey: A General Equilibrium Analysis of the Export-Led versus Domestic Demand-Led Strategies of Development. Economic Development Center Bulletin No 87-7, University of Minnesota.

Yeldan E, (1989 a) "Structural Adjustment and Trade in Turkey: Investigating the Alternatives "Beyond Export-Led Growth" **Journal of Policy Modeling** 11 (2): 273-296.

Yeldan, E. (1989 b) "Türkiye'nin Alternatif Kalkınma Stratejisi Sorunu Üzerine Bir Genel Denge Çalışması" **İktisat Dergisi**, Ocak, No. 290: 49-55.

Örgütler Neden Vardır?

*Claude Menard**

Uzun süre sadece yönetim bilimlerinin konusu sayıldıktan sonra, ekonomik örgütlenme kuramı giderek iktisatçıların ilgisinin odak noktası oldu. Başkalarının yanı sıra MARSCHAK, WARD, ARROW ve GROVES'un öncü çalışmaları bu konudaki yazı ve yayınların artmasını sağladı. Ama (çelişkili gibi görünmekle birlikte) bildiğimiz kadarıyla "örgütler neden vardır?" temel sorusuna odaklanan bir araştırma yapılmadı.

Bu soru üstüste binen en az iki sorunu kapsadığı için okuyucuya muğlak gelebilir. Birincisi, verili bir ekonomik sistemde belli örgütlenme biçimlerinin varlığını açıklayabilecek koşulların, örneğin bir ya da birçok örgütün varlığını aydınlatacak **tarihsel koşulların** ne olduğu sorulabilir. Çok farklı bir başka soru ise rekabetçi ekonomilerde örgütlerin varlığını haklı gösterecek nedenle ilgilidir; yani, örgütlerin piyasaya neden tercih edildiğini anlamamıza yol açacak **teorik** argümanlar nelerdir?

Bu çalışma ikinci sorunu ele almayı amaçlıyor. Bir örgütün ne olduğu konusunda kısa bir ön tartışmadan (Bölüm I) sonra dört dizi argüman geliştireceğiz. Birincisi, ekonomik sistemin işlemesiyle ilgili faktörler vardır (Bölüm II). İkincisi, örgütleri ekonomik ajanların sınırlarına yanıt olarak görmek mümkündür (Bölüm III). Üçüncüsü belirsizlik taşıyan bir çevreyle başa çıkmanın zorluklarından kaynaklanan açıklamalar vardır (Bölüm IV). Ve nihayet, örgütlerin varlığını ve genişlemesini açıklayabilecek belli etkinlik faktörleri bulmak mümkündür (Bölüm V). Bizim varlığımız sonuç, örgütlerin bir kaza sonucu ortaya çıkmadığı, piyasanın egemenliğindeki bir tali biçim olmadığı, her ekonomik sistemin temel örüntüsü olduğudur.

---

* Paris I Üniversitesi öğretim üyesi.
Yazar zeki yorumları için Gerard Roland'a ve bu çalışmanın sunulup tartışıldığı Fransa, Belçika, ABD ve Kanada'daki araştırma seminerlerine katılanlara özellikle teşekkürlerini iletmektedir.

I. ÖRGÜTLENME KAVRAMLARI: BAZI BAŞLANGIÇ ÖNERMELERİ

Örgüt kavramı henüz istikrara kavuşmuş değil. En büyük zorluk örgütleri kurumlardan ve piyasadan ayırt etmekte yatıyor. Ancak, günümüzde kuramcılar arasında bütün örgütlerin ortak özellikler ve işlevler açısından "tip"leştirilebileceği konusunda bir oydaşma oluşmuş durumda.

Geniş anlamda, bir örgütü görece tanımlanabilir sınırlar içinde, görece sürekli bir temelde ortak bir amaç veya amaçlar setini gerçekleştirmek üzere işleyen eşgüdümlenmiş bir toplumsal birim olarak tanımlayabiliriz (ROBBIN 1987'den uyarlanmıştır). Çok genel olmakla birlikte bu sunuş tarzı, bir örgütün var olması için gerekli iki koşul dizisini vurguladığı için ilginçtir: 1) Açık ya da zımni bir anlaşma ve bununla ilgili ifade araçları (terk (voice) ve ses (exit) dahil; HIRSCHMAN, 1970) olmalıdır; 2) bir yapıyı tanımlayan ve karmaşıklık (tasarım, hiyerarşi) derecesi, kuralları ve süreçleri (formelleşme) ve merkezileşme (karar verme yetkesi) derecesi ile ayırt edilen formel bir eşgüdüm olmalıdır. Bu yaklaşımın ilginçliğinin bir nedeni de firma, kamu kurumu ya da sendika olsun çok çeşitli örgütü tanımlamaya uygun olmasıdır.

Ne var ki, böyle bir örgütü tanımlama düzeyinde MARSHALL'a (1891) kadar giden bir muğlaklık ve karışıklık hüküm sürmektedir. Bu düzey, "büyük bir örgüt" sayılan (ARROW, 1970) ekonominin bütünü, ya da çeşitli toplumsal kurumlar (MARCH ve SIMON, 1958; WILLIAMSON, 1975; HESS, 1983; ROBBINS 1987) olabilir. Biz bu çalışmada ikinci yorumu temel alacağız.

Yine de, toplumsal kurumların belli bir biçimi oluşu kavramı muğlaklıktan kurtarmaz. Bu nedenle daha açık ve kesin bir tanıma ihtiyacımız var. Ekonomik örgütü, piyasada, firmalarda ya da evlerde "üretkenliği ve ödülleri ölçmenin ekonomik aracı" olarak tanımlamak önerilmiştir (ALCHIAN ve DEMSETZ, 1975). Bu kavramın sorunu örgüt ve örgütün belirli bir gerçekleşme biçimi olan piyasa arasında ayrım çizgisi çekmemesidir. Bu da, örgütlerin günümüzde nitelikleri açısından daha sınırlayıcı ifadelerle, işlevleri örneklendiği ölçüde ise daha geniş ifadelerle tanımlandığını açıklar. O takdirde örgüt kavramı piyasa dışı bütün eşgüdüm ve karar süreçlerini tanımlar. Biz, COASE (1937) ile MARCH ve SIMON'un (1958) geleneğini izleyerek, örgütü, piyasa süreçlerini denetleyebilmek için kararlarını eşgüdümleyerek "grubun çıkarlarını korumak ve geliştirmek için bilinçli olarak bir araya gelen insan grubu" (HESS, 1983) olarak tanımlıyoruz.

Burada örgüt piyasanın karşısına konuyor. Piyasadan "mülk mübadelesini düzenlemek isteyen kişiler topluluğu" anlaşılmak gerekir. Geleneksel rekabetçi piyasalar kuramında barışçı bir şekilde bir arada girişimde bulunan bir dizi siyah kutu gibi algılanan bir ekonomik birimler seti vardır. Temel varsayım bütün bu birimler arasında bir simetri olduğudur. Piyasaya egemen bir güç yoktur; işçiler kapitalist işçiler olarak sermaye kiralayabilirler (SAMUELSON 1957). Ama bu kavramın yanıtsız bıraktığı birçok soru var. Firmalar, sendikalar neden var? Patronlar neden var? Neden hiyerarşi ve otorite var? Piyasaların evrensel-

liği olmasa ne olurdu? Örgüt kavramı bu sorulara bir yanıt getirme çabasının ürünüdür. Dünyada piyasalar ve örgütler var (ama aynı zamanda "örgütlü piyasalar" da var. Firmalar arası örgüt ve firma içi örgüt ayrımı için bak. WILLIAMSON 1975). Örgütler sadece piyasanın yetersizliklerini tamamlamak için değil, esas olarak piyasa üzerinde belli bir denetime olanak vermek için vardırlar. Bu çalışmanın temel konusu da bu denetimin gerekliliği. Ayrıca, kumanda etme kapasitesi ve bunun meşrulaşması, piyasadan farklı olarak örgütlerde ne olup bittiği konusundaki indirgenemez farklılığı meydana getirir.

Böyle tanımlanan bir örgütün temel özellikleri nelerdir? İlk olarak, işbölümüne ilişkin özellikler vardır (SMITH, 1776). Çünkü farklılaşma ve uzmanlaşma özgül eşgüdüm biçimleri gerektiren karmaşık bir bütün meydana getirmektedir (HALL, 1982; ROBBIN, 1987). Ne var ki teknolojik sınırlamalarla meşrulaştırılan böyle bir iç ve hiyerarşik örgütlenme fikri eleştirilmiştir (MARGLIN, 1974; HESS, 1983). İkincisi, örgüt belli amaçlar açısından geliştirilmiş bir kurallar dizisidir. Bu amaçlar standartlaşma (PUGH, 1968), disiplin (DAFT, 1986) ve sosyalleşmedir (PERROW, 1972). Üçüncüsü, örgütün özelliği karar verme süreçleri ile bu kararların uygulanmasını yönlendirip denetlemek için gereken otoriteyi sınırlandıran bütün kurallar ve talimatların varlığıdır (MARCH ve SIMON, 1958; CARTER ve CULLEN, 1984; McGUIRE ve RADNER, 1986).

Aşağıdaki dört bölümde örgütler bu sınırlı anlamda ele alınmakta ve bu üç temel işlev ya da özellikle ayırt edilmektedir. Dolayısıyla "örgütler neden vardır?" sorusunu bu örgüt tiplerini akılda tutarak araştırıyoruz.

II. EKONOMİK SİSTEMİN İŞLEYİŞİ

Doğası gereği herhangi bir ekonomik sistemin, işletilmesi için gereken sınırlı kaynağı tüketmesi açısından belli bir maliyeti vardır. Belirsizliğe ve kişilerin ussallığına herhangi bir sınırlama konmayan saf rekabetçi piyasalardan oluşmuş bir dünyada da bu böyle olurdu. Asgarî olarak, bilgi toplamanın, yönlendirmenin ve iletişim ağlarının yaşatılmasının belirli bir maliyeti vardır. Ayrıca piyasanın başarısız olduğu durumlar vardır. Örgütlenmek bu maliyetleri düşürüp, bu başarısızlıkları aşmamanın etkin bir yoludur.

II. 1 İŞLEM MALİYETLERİ

Başta Williamson olmak üzere birçok yazar sayesinde işlem maliyetleri iktisadı günümüzde dikkate değer bir konu haline geldi. Ancak işlem maliyetleri kavramı çoğunlukla o kadar muğlak tanımlanıyor ki, insanın bu kavramı Atlantis'e benzeteceği geliyor: Piyasa ekonomilerinin işleyişinde açıklayamadığımız her şeyden oluşan okyanusta yok olup giden bir şey! Temel epistemoloji ve sağlıklı bir yöntembilim bize çok geniş kapsamlı kavramların verimli olmadığını ve tanımlanmaya gerek duyduğunu söyler.

Bu yönde bir ilk adım ARROW'un (1970) işlem maliyetlerini "ekonomik sistemin işletilmesi maliyetleri" olarak tanımlamasıydı. Williamson (1985) bunu "fi-

ziksel sistemlerde sürtünmenin ekonomik eşdeğeri olarak'' yorumladı. Bu benzetme yanıltıcı olabilir çünkü saf bir teori kurarken önemsiz addedilmesi meşru olan sürtünme faktörlerine işaret etmektedir. Termodinamikle yapılacak bir karşılaştırma daha uygun olacaktır. Termodinamiğin ikinci ilkesi her sistemin enerji tükettiğini söyler. Piyasa ekonomisinde Görünmez Elin işlemesi için bazı maliyetler zorunlu olarak vardır. Mülkiyet haklarının mübadelesine, piyasayı kullanmanın içkin maliyeti olan işlem maliyetleri eşlik eder (COASE, 1937). Bu durum, örneğin fiyat değişikliği yaparken olduğu gibi ya piyasanın işlemesinin masraflı olmasından ya da kaynakları firmalar arasında tahsis etmek avantajlı olabileceği için piyasalararasında hareket etmenin maliyet yaratmasından kaynaklanır.

Bu içkin sınırlamaları açıklayan temel faktörlerden birinin bilgi ve iletişim maliyeti olduğu açıktır: Örneğin malların değerini ölçme veya ekonomik ajanların performansını ölçme maliyeti (ALCHIAN ve DEMSETZ, 1975; NORTH, 1985), bu sinyallerin kodlanması ve iletilmesi maliyeti (SHANNON, 1957; RADNER 1961; ARROW 1970) ve nihayet bunların nasıl deşifre edileceğinin öğrenilme maliyeti (MARSCHAK, 1968) gibi. Bu tür maliyetler karar ve tercihlerin içselleştirilmesinin meşrulaştırılmasını sağlayacak kadar yüksek olabilir; öyle ki ajanlar piyasadan geçmek yerine piyasayı örgütler duruma gelebilirler. Ayrıca, fiyat etkinlik açısından arzu edildiği kadar farklılaştırılmayacaktır çünkü çok sayıda fiyat sinyalini izleme maliyeti yüksektir. Saf rekabet ve tam belirlilik dünyasında bile elektrik enerjisinin en yüksek tüketim noktasını ve düşük tüketim anlarını yeteri derecede yansıtan bir fiyat dizisi saptamak çok pahalı oacaktır. Aynı şey otobüs ücretleri için de geçerlidir; otobüs ücretleri sadece katedilen uzaklığa, otobüste geçirilen süreye ve günün belli saatlerine bağlı olamaz. Bu nedenle örgütler aracılığıyla operasyon sayısını ve dolayısıyla işlem hacmini azaltmak yararlı olacaktır.

Bu maliyetler piyasanın büyüklüğü ne olursa olsun vardır. Ancak, çok taraflı mübadele geliştikçe kuşkusuz bunlar da genişler. Bu durumun para ekonomilerinin üstünlüğünü açıklayabileceği görüşü BRUNNER ve MELTZER (1971), STARR (1972) ve OSTROY (1972) başta olmak üzere birçok yazar tarafından inandırıcı bir biçimde savunulmuştur. Biz bir adım daha ileri gidiyoruz ve diyoruz ki, enformasyon maliyetinin azaltılması ve işlem sayısının artırılmasını sağladığı içindir ki, paranın dolaşımı, 11 modern piyasa ekonomisinde temel ekonomik örgüt olduğu unutulmaması gereken Devletin gücüyle desteklenerek sınırlandırılmıştır (AGLETTA ve ORLEAN, 1982).

Ama ''piyasanın büyüklüğü'' tartışmasında tartışmaya açık başka noktalar da var. Piyasa büyüdükçe mübadele giderek bireyin kişisel ilişkilerinin dışına taşar. Güven duygusunun kurumsallaşması gerekir. Sözleşmeler yapılmalı, hukuk sistemi vb. gibi güvence mekanizmaları geliştirilmelidir. NORTH'un vurguladığı gibi ''kişiselliği aşan kuralların ve sözleşmenin gelişmesi, devletin ve onunla birlikte baskı gücünün eşitsiz dağılımının gelişmesi anlamına gelir'' (NORTH, 1985). Devlet burada toplumsal sınırlamaları uygulamaya koyacak ve piyasanın büyüklüğüne ilişkin maliyetleri azaltacak bir örgüt olarak kavramlaştırılmaktadır. Başka bir deyişle, sözleşmelerin tasarlanmasında ve uygulamaya konmasında kullanılan kaynaklar vardır ve sözleşmeler mülkiyet haklarının mübade-

lesi yöntemiyle bağlantılıdır (HESS, 1983). Piyasanın genişlemesi katılanlar arasında da asimetrik ilişkiler yaratmaktadır. Piyasa büyüdükçe üreticilerle tüketiciler arasındaki pazarlık maliyetleri yükselir; bu nedenle satın almanın maliyeti satmanınkinden daha pahalı hale gelir (FOWLEY, 1970). Yan etkilerden biri de, üreticilerle tüketiciler arasındaki işlem maliyetlerinin büyük piyasada sadece üreticiler arasında olduğundan daha yüksek görünmesidir. Böylece üreticileri örgütlenmeye iten güçlü bir teşvik unsuru ortaya çıkar (SMITH, 1776; ARROW, 1970).

II. 2. PİYASANIN BAŞARISIZLIKLARI VE DIŞSALLIKLARI

Piyasanın başarısızlıklarını "işlem maliyetlerinin piyasanın varlığını anlamsız kılacak kadar yüksek olduğu" durumlar olarak tanımlamanın yararlı olacağı önerilmiştir (ARROW, 1970, 1974). Dışsallıklar yüksek maliyetlerin ekonomik ajanlar arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisinden kaynaklandığı bu tür durumların çeşitliliği olarak ele alınabilir.

Piyasanın başarısızlıklarının kökeni üç farklı kaynağa götürülebilir: Piyasaların kaynak kullanımını ve alınan ödüllerin yerlerine tahsis edememesi, herhangi birinin satın alabileceği en yüksek fiyatla herhangi birinin satabileceği en düşük fiyat arasındaki fark ve piyasanın yapısının zorunlu olarak piyasaya egemen bir gücü ortaya çıkardığı durumlar.

Ayrıştırılamazlık kavramı, takım halinde üretim aracılığıyla örneklenebilir (MARSCHAK ve RADNER, 1972). Hatırlayalım; takım üretimi, 1) çeşitli kaynak türlerinin kullanıldığı, 2) ürünün işbirliğine giren her kaynağın ayrı çıktısının toplamı olmadığı ve 3) takım üretiminde kullanılan bütün kaynakların tek bir kişiye ait olmadığı üretim biçimidir (ALCHIAN ve DEMSETZ, 1972). Üretim fonksiyonunun ayrıştırılamaz olduğu böyle bir durumda, (birlikte ağır bir paket kaldıran üç adam düşünün) marjinal verimliliği ölçmek ve buna göre ödemeler yapmak mümkün olsa bile aşırı pahalı olurdu. Bu nedenle ödüller piyasa aracılığıyla değil, örgüt tarafından tahsis edilmek durumunda olacaktır.

1921'de PIGOU'dan 1963'de BUCHANAN ve STUBBLEBINE'a dek birçok kişi tarafından dikkatle incelenen ve kamu mallarının ve bunları sağlamakla sorumlu örgütlerin varlığını açıklamada temel teorik argüman olarak öne sürülen dışsallıklar, ayrıştırılamazlığın özgül bir yönü olarak tahlil edilebilir. Temellük edilebilirlik sorunu olduğu andan itibaren yani, özgür sürücü örneğinde olduğu gibi alıcı olmayanların "hariç tutulması" mümkün değilse, ya da yönlendirilmesi çok pahalı olacaksa (MUSGRAVE, 1959) veya ekonomik faaliyet nedeniyle toplumsal maliyetler söz konusuysa (MUSGRAVE, 1976) dışsallık söz konusudur. Bu konuda standart örnek çevre kirliliğidir.

Piyasa başarısızlığının ikinci bir kaynağı katılanlar arasında bir anlaşma yapılması karşılıklı yararlı olacağı halde, herhangi birinin vereceği en yüksek satın alma fiyatının herhangi birinin satacağı en düşük fiyatın altında olması durumudur (ARROW, 1970). Başka bir deyişle, piyasanın her iki tarafı açısından da işlemler istenir olduğu halde, arzla talep arasında geçişim olmayan bir durum

söz konusudur. Birçok kamu malı ve henüz var olmayan birçok müstakbel piyasa için söz konusu olan açıkça budur (ARROW, 1974; MUSGRAVE, 1976).

Nihayet, örneğin piyasanın zorunlu olarak az sayıda alıcı ve satıcıdan oluştuğu durumda olduğu gibi, saf rekabetçi güçlerin piyasanın niteliğinden dolayı işlemediği durumlar vardır. Bir deniz fenerinde, fenercinin para ödemeyen bir gemi göründüğünde ışığı söndürebilmesi buna mükemmel bir örnektir (ARROW, 1970). Böyle bir durumda çok sayıda fener arasında rekabet olasılığı ve ikame olmadığı ya da olsa da işlemde aşırı azalmaya yol açacak kadar pahalı olduğu varsayımıyla, pazarlık maliyetleri o kadar yüksek ve ilgili cemaat açısından toplumsal maliyeti o kadar yüksek olabilir ki, böyle bir hizmetin bedava olması herkesin yararınadır. Yani, bu malı bir kamu örgütü sunacaktır. Başka ve benzer bir örnek SCHELLING'in trafiğin piyasa aracılığıyla değil trafik ışıklarıyla düzenlenmesine ilişkin tahlilidir.

Birinci bölümde incelenen bütün örnek durumların ajanların davranışından ve eşyanın doğasından kaynaklanan sınırlamalardan bağımsız olduğuna dikkati çekmek isteriz. Bizce işlem maliyetlerinin en uygun yorumu bu çünkü böylece olabildiğince ideale yakın biçimde sunulmuş olarak **sıkı sıkıya** ekonomik sistemin yürütülmesine ilişkin öğelere işaret ediyoruz. Ekonominin piyasa dışında başka biçimlerde örgütlenmesini haklı çıkaran unsurlar halihazırda ortaya çıkmış durumda.

III. AJANIN SINIRLARINA BİR YANIT OLARAK ÖRGÜT

Piyasadan geçmektense örgütlenmek eğilimini açıklayabilecek ve ussallığı sınırlı olan ve çıkarları sürekli olarak çelişkili durumlara yol açan ekonomik ajanın doğasından kaynaklanan başka bir olgular sınıfı daha mevcut. Böylece, örgütler ussallığın alanını genişletmenin ve çatışmaları halletmenin etkin bir aracı olarak görülebilir.

III. 1. SINIRLANMIŞ USSALLIK

Fiyat sistemine ya da bu sistemin tamamlanmamışlığına içkin işlem maliyetlerinin varlığı tartışılmaz bir gerçektir. Ekonomik ajanların ussallığının sınırları olduğu ise çok daha tartışmalı bir konudur ve yanlış anlamalara açıktır. Geleneksel çözümlemelerde, ussallığın sınırlanmasının tek açıklaması, belirsizliklerin varlığıdır. Tercihlerin sonuçlarının bilindiği belirlenmiş bir dünyada yaşıyor olsaydık ve bilgi serbestçe elde edilebilir olsaydı, ajanlar tercihlerini kendi çıkarları açısından optimize ederlerdi.

Şimdi, ussallığın sınırları olduğunu itiraf etmek ama bunları belirsizliklere indirgemek fazla dar bir bakış açısıdır. KNIGHT'ın (1921) önerdiği ve MARCH ve SIMON'ın (1958) geliştirdiği gibi üç tip farklı durum olduğunu varsayalım: Tercihlerin sonuçlarının bilindiği belirlilik durumu, tercihin sonuçlarına ilişkin olasılıkların dağılımının bilindiği risk durumu ve tercihin sonuçlarıyla belli bir olasılığı bağdaştırmanın olanaksız olduğu belirsizlik durumu. "İnsan zihninin karmaşık sorunları formüle etme ve çözmede çok sınırlı kapasitesi" (SIMON, 1957,

s.98) olduğunu kabul edersek bu durumlardan **herhangi birinde** sınırlandırılmış ussallıkla karşılaşabiliriz. Bu argümanın Simon'ın geliştirdiği ve ajanların peşinde koştuğu hedefleri ilgilendiren argümandan (ajanlar maksimizasyon peşinde midir? Tatmin peşinde midir?) tamamen farklı olduğuna dikkat çekmek isterim. Burada vurgu açıkça insan doğasından kaynaklanan iç sınırlardadır; gerçekten nadir temel kaynak, bilgiyi izleme ve uygun kararlar alma zihinsel kapasitesidir (SIMON, 1978).

COMMONS'ın daha 1934'te vurguladığı gibi, geleneksel çözümlemede ele alınan ussal davranış, aynı anda çok az sayıda faktörün izlendiği bir tahlildir. Karmaşık durumlarda ise ussal insan karar verirken genellikle kesinliğin yerine yaklaşıklığı koymak durumundadır (SIMON, 1972). Bu sınırları açıklamada en az üç faktör öne sürülebilir. Birincisi, insanın yeni bilgiyi özümleme ve yorumlama kapasitesi sınırlıdır (MARCH ve SIMON, 1958). İkincisi bireyler belli bir eylemi sürekli tekrarlamadıkları sürece unuturlar (SMITH, 1776; CAMACHO 1985). Üçüncüsü karar almada zaman sınırlaması vardır (CREMER, 1986). Bilgi edinme ve yönlendirme sorununu ele alan birçok makale yazılmıştır (MENARD 1983; HESS 1983 ve STIGLITZ'ın 1984 araştırmalarına bakınız). İkinci ve üçüncü olarak sıraladığımız yönlerin ihmal edilmiş olması talihsizliktir.

Bu üç faktöre bakarak, örgütleri bu sınırlamaları gevşetme ve böylece bireyin ussallık alanını genişletme yolu olarak görmek mümkündür (ARROW, 1974; SIMON, 1947 ve 1979). Örgütler, fiyatlar aracılığıyla geçirilemeyen ya da piyasadan edinmenin çok pahalı olacağı bilgileri kodlayarak know-how elde etme ve aktarmayı kolaylaştırırlar. "Yaparak öğrenme" sürecinin kökeninde yatan budur (ARROW, 1962). Kodlamak ortak bir dil, olguların ortak bilgisi, ortak bir bellek demektir. Yani bireylerin unuttuğu bilgiyi saklamanın ve daha büyük bir bilgi stoku elde etmenin yoludur (MARCH ve SIMON, 1958). Sınırlandırılmış ussallığı sadece temel sorunlara yoğunlaştırmak amacıyla elemeye de olanak verir (SPENCE, 1974; LEIBENSTEIN, 1980). Daha da önemlisi karar verme ve eyleme geçme konusunda kurallar üretmeye yarayan bir mekanizmadır. Açıktır ki, örgütler, en nadir kaynak olan insan sermayesinin dikkatini sorunun en karmaşık yönlerine odaklayabilmesini sağlayabilmek için karar verme sürecinin rutinleşmiş yönleri üzerindeki zaman sınırlamasını gevşetmek amacıyla tasarlanmıştır (NELSON ve WINTER, 1982; CREMER, 1986).

Bir zamanlar ussallığı uyarlanma kapasitesi olarak tanımlamak önerilmişti (COMMONS, 1914). Durum karmaşık ve değişken, dolayısıyla ele alınacak bilgi hacmi artmakta olduğunda, belirsizlik olmasa bile, örgütün avantajı, süzerek ve eleyerek uyarlanabilir, ardışık karar vermeyi kolaylaştırma kapasitesidir (WILLIAMSON, 1975; SAH ve STIGLITZ, 1986). Bu durum Amerikan şirketlerinin evriminin incelenmesiyle açıkça gösterilmiştir (CHANDLER, 1962, 1977).

Sınırlandırılmış ussallığın örgüt tarafından üstesinden gelinebilecek bir yan etkisi de vardır. Bu Williamson'un (1975) "oportünizm" adını vermeyi önerdiği olgudur. Bilgiyi elde etme ve yönlendirmede sınırlı kapasite demek, tam bilgi edinmek mümkün bile olsa bu bilgi ajan için ya ulaşılamaz ya da aşırı pahalı demek-

tir. Dolayısıyla bireyin kendisini bilginin küçük bir kısmıyla sınırlaması ussal olacaktır. Ama o zaman, aynı zamanda sinyallerin stratejik yönlendirmesi veya niyetlerin yanıltıcı ifade edilmesi de mümkün demektir.

III. 2 ÇATIŞMA

Smithyen bir evrede ajanların sadece kişisel çıkara göre hareket ettiğini hatırlayalım. Sınırlandırılmış ussallıkla birleşen bencillik, sahtekârlık ve hileyle elde edilecek kazanç anlamına gelir (WILLIAMSON, 1985). Bu nedenle önemli kaynakların kurumsal yapılar aracılığıyla bu tür faaliyetleri engellemeye hasredilmesi gerekir: Resmî sözleşmeler, teminatlar, markalar... Böyle bir dünyada örgütler hileyi azaltmanın ve (MARSCHAK ve RADNER, 1972; ALCHIAN ve DEMSETZ, 1972), katılanları sınırlamanın bir yolu (COASE, 1960; NORTH, 1985) olarak görülebilir. Artan etkinliği açıklamak için anahtar sözcük disiplindir. Bu kavram iç yapı, hiyerarşi ve/veya otorite ve emir verme kapasitesini içerir (HESS, 1983; ROBBINS, 1987) ve çatışma öğesi içeren durumlar yaratır.

Bu açıdan bakıldığında geleneksel neoklasik yaklaşım oldukça paradoksaldır. Bir yandan, tarif edilen dünya çok çatışmalı bir dünya olmak durumundadır çünkü her ekonomik birim tamamen kişisel çıkarıyla güdülenmiş olarak kendi amacının veya amaç takımının peşinde koşmaktadır. Öte yandan, piyasalar "uzlaştırıcı" olarak görülmektedir. Bencil ajanlar sahtekârlık ya da hile yapmaz çünkü piyasa bu tutumlarını onaylar ve herkes ulaşabileceği en iyi duruma ulaşmış olacağından süreç mutlu sonla biter. WALRAS, Barış ödülünü almak için bu argümanları geliştirerek Nobel Komitesine sunmuştu (WALRAS, 1906).

Gerçek dünyanın o kadar uzlaştırıcı olmadığını biliyoruz. Ama bu "gerçekçi" argümandan daha önemli bir nokta var. Sınırlı ussallık tezini kabul edersek çatışmaların kuramsal temeli olacaktır (SIMON, 1979; NELSON ve WINTER, 1982). Ussal davranışın sınırları karşılıklı toplumsal bağımlılıklardır. Bazı bilgileri paylaşmakta ve işbirliği yapmakta yarar vardır; ileri geri giden sinyallere tarafgirlik sokmanın da muhtemel kazançları olacaktır. Gürültü stratejik bir değişken olabilir.

Böyle bir dünyada örgütler, oydaşmaya dayalı bir karar verme sürecini mümkün kılacak şekilde çatışmaları azaltmanın ve egemen olmanın bir yolu olarak anlaşılabilir. Daha genel olarak COMMONS'ın 1934'te öne sürdüğü gibi, kurumlar çatışmadan düzen çıkarmak için vardır diyebiliriz. Örgüt ajanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen formel bir süreçtir ve 1) bireysel stratejik davranışa sınırlamalar koyarak belirsizliği azaltmak ve ussal tercihleri artırmak amacını taşır (KNIGHT, 1921; SIMON, 1947); 2) ajanları hiyerarşik ağ aracılığıyla ortak hedeflere yöneltecek biçimde toplumsallaştıracak iç yapıya sahiptir (SIMON, 1951; HESS, 1983) ve 3) sorunları çözerek veya katılanları ikna ederek, ya da pazarlık yaparak veya "siyasal baskı"yı kullanarak çatışma durumlarını yönlendirmeye odaklanmıştır (MARCH ve SIMON, 1958).

Açıktır ki bu üçüncü bölümde örgütlerin varlığını kuramsal olarak haklı çıkarmada bir adım daha ileri gittik; çünkü artık sadece piyasanın yetersizlikleri veya

tamamlanmamışlığından yola çıkmıyoruz. Çözümlememizi standart yaklaşımla karşılaştırınca, insan davranışlarıyla ilgili iki farklı temel varsayım takımı ile karşı karşıya kalıyoruz: Bir varsayım takımında ussallık içsel olarak sınırlanmamıştır (tercih ve uzantısında maksimizasyon ilkesi akciyomatiği); ikincide sınırlanmış ussallık ekonomik alanlara içkindir (süreçsel karar mantığı ve uzantısında tatmin ilkesi). Bu varsayımlar arasında bir seçim yapmak için mutlak kıstaslar yoktur. Ama geniş olgu sınıflarını tahlil etme kapasitesine (kavramların yaygınlığı) ve bu sınıflarda gözlenen belli davranışları açıklama kapasitesine (kavramların yoğunluğu) dayanan geçerlilik önermeleri vardır.

IV. ÇEVREYLE İLİŞKİLER

Ekonomik çevre kavramını ele alarak sınırlı ussallık varsayımı lehinde ek argümanlar bulmak mümkündür. Ussal tercihlerin hayata geçirilmesinde sınırlamalar sadece insan zihninin kapasitesinde bulunmakla kalmaz, ajanların içinde yer aldığı ve belirsizlik karakteristiği taşıyan çevre tarafından çoğaltılır.

IV. 1 BELİRSİZLİK

Belirsizlik, kesinlik yaklaşımına ek olarak ele alınacak bir rastlantı değildir. Geniş olgu sınıflarının önceden tahmin edilemezliği olarak anlaşılan belirsizlik, karar verme sürecinden kaynaklanır. Bu süreç insan davranışlarının temel bir özelliğidir ve "doğal" dünyada karşılaştırma noktaları yoktur. Bu kararların bağımsız olarak alınması da belirsizliği artırır (HAYEK, 1945; MARCH ve SIMON, 1958). Kişisel çıkarlarıyla hareket eden ve mevcut bilgiyi değerlendirme kapasiteleri sınırlı olan ademimerkezi bir karar alıcılar dünyasında yaşıyorsak, bu karar alıcıların beklentilerinin homojen olduğunu düşünmek için hiçbir neden yoktur. Birbirine yaklaşan beklentiler her birimin diğeriyle aynı olduğu bir aynılar dünyasında mümkün olabilir (MENARD, 1979; 1981). Açıktır ki, bu bizim ilgimizi çeken dünya değil (ama fazla da ayırt etmemek gerek; hemen hemen birbiriyle aynı özellik ve davranışa sahip ajan sınıfları gerçekten vardır).

Ama yapısal bazı benzerlikleri kabul edebileceğimiz basitleştirilmiş bir örnekte bile (örneğin benzer yararlılık fonksiyonları ve aynı maksimizasyon davranışı gibi) Walras geleneğinden gelen birçok kuramcının vurguladığı gibi belirsizliğe yer kalır. Burada iki argümanı ele alabiliriz.

Birincisi, "olay belirsizliği" olarak adlandırılan durumdur (HIRSCHLEIFER ve RILEY, 1979): Doğanın olası durumlar dizisini kesin olarak bilsek bile hangisinin gerçekleşeceğini bilmediğimiz durumlar vardır. Dolayısıyla dış kökenli verilerden kaynaklanan bir belirsizlikle karşı karşıya kalırız: Gelecek yıl buğday ekini nasıl olacak? Böyle durumlarda şarta bağlı alacak sözleşmelerinin (mümkün olsa bile) yazması, ifası ve uygulaması çok pahalı olacaktır (ARROW, 1974; WILLIAMSON, 1975). Dinamik çevreyi ele alırsanız bu durum daha da açıklık kazanır: Bugün artık standart sayılan genel denge analizinin gerektirdiği bir dizi eksiksiz piyasanın oluşması için gereken müstakil piyasaların ger-

çekleşmesi her zaman mümkün değildir; yeni teknolojiler için olduğunda bariz bir şekilde ortaya çıktığı gibi...

Argümanların ayrıntıları tam olarak belirlenemediğinde ya da bu tür belirsizlikler nedeniyle ayrıntılandırmak çok pahalı olduğunda birçok yeni tamamlanmış sözleşme yerine bir tane eksik/tamamlanmamış sözleşme ikame etmek daha etkin olabilir. Bunun anlamı şudur: Doğanın gerçekleştirilmiş durumuna bağlı olarak, örgüt, boşlukları doldurmak zorunda kalacaktır. Böylece, örgüt hem ayrı sözleşmelerin "görüşme ve anlaşma maliyeti"nde ekonomi yapmış olacak (COASE, 1937), daha da önemlisi değişen durumlara uyarlanmayı kolaylaştıracaktır. Çünkü bir örgütte gerek duyulan hizmetler, istihdam ilişkisinde vurgulanmış (SIMON, 1951) ve başka durumlara genişletilmiş (WILLIAMSON, 1975) olduğu gibi, sadece genel terimlerle ifade edilir.

İkincisi, belirsizlik iç kökenli değişkenlere bağlı ise, ekonomik ajanlar iyice baş edilmez zorluklarla karşı karşıya kalabilirler. Başka bir deyişle, iç kökenli yetersizlikler nedeniyle saf rekabetçi bir piyasanın özelliklerinin bulunmadığı durumlar vardır. Fiyat skalasında aşırı karmaşıklık, belirsizlik yarattığından piyasadan geçmemeyi yeğlemenin daha etkin olacağı durumlarda bu böyledir (ARROW 1974). Herhangi bir enformasyon sisteminde iletişim ağının neden olduğu gürültüyü düşünürseniz bunu anlamak daha kolaylaşır (SHANNON ve WEAVER, 1949). Ama belirsizliğin bazı iç kökenli değişkenlere içkin olması da mümkündür. Bazı bireyler yeteneklerinden ya da üretkenlik kapasitelerinden tam emin olmayabilirler (HIRSCHLEIFER ve RILEY, 1979). Bu konu enformasyon ekonomisinde derinlemesine araştırılmıştır. Bütün katılanlara aynı bilginin gittiği zaman bile bu bilginin tam **olamayacağı** ya da asimetrik olduğu durumlar vardır; öyle ki piyasa fiyatları kişisel yararlılık fonksiyonları açısından doğru saptanamaz. Sigorta sorunu bunun iyi bir örneğidir. Sigortalının sağlığı konusunda mükemmel bilgi edinmenin olanaksızlığı, bu eksikliğe ilişkin riskleri toplamak için bir örgüte yani bir sigorta şirketine sahip olmanın daha etkin olacağı anlamını taşır (STIGLITZ, 1976, 1984). Asimetrilere gelince, "işleme veya işlemler setine ilişkin gerçek temel durumların taraflardan biri veya daha çoğunca bilindiği ama başkaları tarafından veya başkaları için maliyetsiz olarak algılanamadığı" bir durumdur (WILLIAMSON, 1975). Burada limon piyasasına gönderme yapılabilir (AKERLOF, 1970). Bu piyasada belirsizlik söz konusu malın doğasından kaynaklandığı ve malın mülkiyet hakları devredileceği için çok daha radikal olabilir. Bu tür durumlar tüketicilerin belirsizliği **azaltmak** için neden örgütlendiğini açıklayabilir.

IV. 2 DENGELEYİCİ OLARAK ÖRGÜTLER

Belirsizliğin kuşkusuz başka kaynakları da vardır. Bunlardan bazıları ussal beklenti kuramcılarının belirtmiş olduğu gibi toplumsal kurumların varlığıyla ilgilidir. Burada önemli olan belirsizliğin kaynağı ne olursa olsun, "örgütlerin belirsizlik ve enformasyonla baş etmede piyasanın sağlamadığı etkinliği sağlayan kurumlar olmasıdır" (HESS, 1983). Bunun en az iki nedenini sayabiliriz.

Birincisi, örgütlenmek belirsizliği azaltmak ve böylelikle daha fazla ussal tercih olanağı tanımaktır (SIMON, 1947). Örgütün enformasyon eleme etkinliğine bir örnek verelim (SIMON, 1958; SPENCE, 1974). Şirketler neden insanları sadece piyasa sinyalleri yani ücretler aracılığıyla istihdam etmiyorlar? Neden bazı ücret dilimlerinde, özellikle iş önemli bir işse, yani otorite ve sorumlulukla ilgiliyse kişisel görüşme, test vb. kullanarak işe alıyorlar? Yanıt açıktır: Çünkü örgütte eleme yapmak belirsizliği azaltmada, örneğin uygun beceriye sahip olmayan birinin çok pahalı bir makinede çalışmasını önlemede en etkin yol sayılır (MARCH ve SIMON, 1958). Aynı argümanlar, her ne kadar okul öğrenimi de bir süzgeç sayılabilirse de (ARROW, 1974; SPENCE, 1974), yerinde yani örgütte eğitimin neden işçiler arasında ayrım yapmada çok önemli bir süreç olduğunu açıklayabilir.

Örgütlerin neden belirsizlik tarafından belirsizliği azaltmak için yaratıldığının bir nedeni de uyarlanabilir davranışı kolaylaştırma kapasiteleridir. Belirsiz bir dünyada "rutin", karar vermede hem gerekli hem tatmin edici olmayan bir kuraldır (DUFFY ve NEUBERGER, 1976; NELSON ve WINTER, 1982). Bu tür durumlarda karar vermek için istikrarlı örüntüler olmadığından, uygun bilgiyi almak, ortak dile çevirmek ve iletmek için ortak kural ve kodlara sahip olmak etkinlik sağlar. Bu ailede (ki bir örgüttür) dil öğrenmeye, veya okulda el yazısı öğrenmeye çok benzer, öyle ki belli bir toplumsallaşma düzeyi, hedeflerin geliştirilmesi ve paylaşılmasını kolaylaştıracak ve ortak projelerin gerçekleştirilmesi için toplulukta çalışma kapasitesini artıracaktır. Firmanın, katılanların belirsizlik bulunan piyasaları yönetmek için kuralları öğrendikleri bir toplumsallaştırma süreci olarak anlaşılması gerektiği önerilmiştir (MARCH ve SIMON, 1958; OUCHI, 1979). Şöyle özetleyebiliriz: Örgütün piyasaya göre daha etkin oluşunun temel bir açıklaması beklentilerin çakışmasını kolaylaştırmasıdır (WILLIAMSON, 1975).

Belirsizlik arttıkça örgütün göreli avantajı artar çünkü belirsizlikler her olasılığı denemek için karmaşık sözleşmesel planların mümkün olsa bile çok pahalı olacağı (SIMON, 1951; HESS, 1983) bir dizi olası durum yaratır. Böyle bir önerme piyasa ekonomilerinin dinamiğini anlamak için, örneğin örgütlerin fiyat politikalarının ve istikrar dönemlerine kıyasla büyük dalgalanmaların yaşandığı dönemlerde çeşitli ülkelerdeki farklılıkların anlaşılmasında önemli olabilir.

V. ÖRGÜTLERİN OLUMLU ETKİNLİĞİ

Belirsizlikle baş etmede örgütlerin piyasalardan daha etkin olduğu yolundaki yukarıdaki argümanı geliştirirken, örgütlerde piyasanın başarısızlıklarına ya da ajanın sınırlılıklarına yeterli yanıt vermenin ötesinde başka erdemlere de sahip öğeler bulunduğunu öne sürdük. Bu özel nitelikler örgütlerin sinerjik etki yaratma ve eşgüdümleme kapasitesine ve bir birikim vektörü olarak etkinlikleriyle ilgili olabilir.

V. 1 EŞGÜDÜMLEME

Örgütlerin ekonomik faaliyetleri eşgüdümlemedeki etkinliği daha 1776'da ADAM SMITH'in ünlü işbölümü tahlilinde övülmüştü. Smith argümanını teknolojik bir üstünlük tanımlayan ve sadece piyasanın büyüklüğüyle sınırlanan işbölümünün avantajlarına dayandırmıştı (1976, I, 1 ve 3). Bu düşünce genişletilmiş, ilkesi TAYLOR'un "bilimsel yönetim" kuramına uygulanmış ve KUCH ve TUCKER (1955) tarafından ünlü teoremlerinde formel olarak ifade edilmişti: n sayıda işçi ve n sayıda iş varsa, ve aij her sayının i kişisinin j'sine ilişkin değerini veren bir gerçek sayılar setiyse, işçilerin işlere hangi tahsis biçimi, çıktının değerini maksimize eder?

Devam etmeden önce işbölümüne ilişkin tüm argümanlarda zımni bir varsayım bulunduğuna dikkat çekmek isteriz: İşbölümü ister bireylerin normalleştirme ve standartlaştırma gerektiren rutin programlara dayalı olarak uzmanlaşması, ister örgütsel birimlerin önceden belirlenmiş bir plan ya da geri besleme yoluyla iş eşgüdümlemesine dayanan uzmanlaşması olsun (MARCH ve SIMON; 1958) genellikle teknolojik olarak gerekli bir uzmanlaşma olarak anlaşılmaktadır. Sorun şudur: İşbölümü neden piyasanın eşgüdümlenmesiyle değil, örgütle bağlantılıdır? (MAGLIN, 1974) Kesin bir yanıt vermek zor. Bu konuda üç tür argüman geliştirilmiştir.

Yalnızca bir örgütte mümkün olan rutinleştirmeyle ilgili avantaj vardır. Rutin uzmanlaşmayla tekrarı birleştirebildiğinde (SMITH, 1776) etkindir. Burada zımni olarak rutinin bireysel beceriyi artıracağı ve çıktının standartlaşmasını dolayısıyla da ürünlerin normal kalitesini artıracağı varsayılmaktadır. TAYLOR'un kitlesel üretim deneyinde görüldüğü gibi bütün faaliyetler programlanabilirse (TAYLOR, 1907, 1947) ve emek gücü düşük nitelikli ise gerçekten böyle olabilir. Ama rutinin olumsuz bir yan etkisi giderek artan spesifikasyon ve eşgüdüm sorunları yaratmasıdır. Özellikle sinyallerin belirli tepkiler gerektirdiği şarta bağlı faaliyetlerde (MARCH ve SIMON, 1958) ve takım olarak çalışacak nitelikli işçi istihdam etmenin tercih edilebilir olacağı durumlarda, bu böyledir (MARSCHAK ve RADNER, 1972).

İşbölümüne dayalı bir örgütün ekonomik problemlerin çoğunu çözmeden en etkin yol olmadığı da vurgulanmıştır. Bu argüman ilk olarak bürokratik örgütü modern toplumun karmaşık sorunlarına yanıt olarak gören WEBER (1947) ve MERTON (1940) tarafından geliştirildi. Ekonomik terimlerle ifade edildiğinde, bu yaklaşım sınırlandırılmış ussallık hipotezine bağlantılandırılabilir. Gerçeklik çok karmaşık ve tüm ayrıntılarıyla denetimi aşırı pahalı olduğundan, ussal davranış basitleştirilmiş şemalara dayandırılmak zorundadır. Bu şemaların geliştirilmesi, izlenmesi ve iletilmesi gerekir. Bunu bir örgütte yapmak, bireysel olarak yapmaktan daha ucuza gelir (MARCH ve SIMON, 1958). Önceden belirlenmiş faaliyet şemaları faaliyetin maliyetini büyük ölçüde düşürecek ve böylece daha fazla kaynağı, özellikle de en nitelikli işçileri veya müdürleri karmaşık yeni problemlerin çözümüne tahsis etmek mümkün olacaktır (ROBBINS, 1987).

Ve nihayet işbölümünün bulunduğu bütün örgütlerden temel bir özelliği olan hiyerarşinin varlığıyla bağlantılı avantajlar söz konusudur. Hiyerarşi ve bununla ilgili otorite fonksiyonları esnekliği artıran yollar olarak görülebilir (FAVEREAU, 1987). Örnek olarak, biraz basit bir formülasyon olmakla birlikte, firmayı, istihdam sözleşmesi aracılığıyla bir birey ya da takıma işyerinde davranışlarını yönetme otoritesini tanıyan bir işçiler grubu olarak tanımlayabiliriz (SIMON, 1951; HESS, 1983). Ayrıca, örgütün seçilmiş bazı üyelerine tanınan emir verme kapasitesinin amacı karar verme maliyetini düşürmektir çünkü karar vermek en nadir olan kaynağı yani insan zihnini içeren zaman alıcı bir süreçtir (SIMON, 1978). Son olarak, hiyerarşi aynı zamanda ödülleri çeşitlendirme ve böylece güdülere çok daha karmaşık bir yaklaşımı geliştirme olanağı demektir. İşveren-acenta ilişkisini alalım. Bu ilişki çoğu kez bir tür hiyerarşiyi ifade eden asimetriler içerir çünkü "iki kişi arasında, acentanın işveren tarafından işveren adına üçüncü şahıslarla sözleşme yapma, düzeltme veya iptal etme yetkesiyle donatıldığı bir acenta ilişkisi" söz konusudur. (HESS, 1983). Burada da temel düşünce, firmalar ve diğer örgütsel yapılarda olduğu gibi, işlerin paylaşılmasında otorite ve otoritenin devrinin var olduğudur ve bu da, **teşviklerin çeşitlendirilmesini** mümkün kılarak her katılanın etkinliğini artırır. Bu nedenle hiyerarşinin "yaşayabilen organizmaların gerekli bir yapısal öğesi" olduğu öne sürülmüştür (WILLIAMSON, 1975); dolayısıyla hiç örgüt olmamasındansa örgüt olması daha "doğaldır".

V. 1 TOPLULUK (CORPORATE) KÜLTÜRÜ

Bütün ekonomik ajanlar ussal ise (bu ussallık isterse sınırlandırılmış olsun), hiyerarşi ve otoritenin artan etkinlik kaynağı olabilmesi nasıl oluyor? Daha açıkça, belli bir merkezileşme düzeyi nasıl daha üst bir örgüt biçimi olabiliyor? Otoritenin kendi kuralları, teşvikleri vb. olan bir topluluk kültürü oluşturma amacını taşıdığını söyleyebiliriz. Topluluk kültürü ile kastettiğimiz, "dış uyarlama ve iç entegrasyon sorunuyla baş etmeyi öğrenen, verili bir grubun geliştirdiği, keşfettiği veya icat ettiği, geçerli sayılabilecek kadar iyi işleyen ve bu nedenle yeni üyelere bu sorunlarla ilgili olarak doğru algılama, düşünme ve hissetme biçimi olarak öğretilebilecek temel varsayımlar örüntüsü"dür (SCHEIN, 1985, s.9; ayrıca bak CREMER, 1986).

Kişisel çıkarın temel hatta tek güdü olduğu bir ekonomik dünyada, örgüt toplumsal davranış normlarının içselleştirilmesi aracılığıyla etkinliği artırabilir. ARROW'un da belirttiği gibi "güvenin olmadığı yerde alternatif garanti ve yaptırım düzenlemeleri çok pahalı olacak ve birçok karşılıklı ve yararlı işbirliği fırsatlarından yararlanılamayacaktır" (ARROW, 1970). Şimdi, belli bir ortak hedef ya da hedefler seti olmadan var olamayacak olan örgüt bizzat varlığıyla tam da bu sınırlamaların hiç olmazsa bir kısmının üstesinden gelmek üzere tasarlanmıştır. Kuralların ve normların içselleştirilmesi kuramsal (MARTON, 1940; WEBER, 1947; ARROW, 1974) ve ampirik olarak (OUCHI, 1981; WILLIAMSON, 1985) vurgulanmış olduğu gibi, güvenilirliği artırmanın bir yoludur. Hileyi azaltmanın ve bunu "takım ruhu ve sadakati" olarak adlandırabileceğimiz bir kana-

la yönlendirme maliyetlerini düşürmenin etkin bir yoludur (ALCHIAN ve DEMSETZ, 1972). Dış sorunlarla baş etmeye ve iç ilişkileri istikrara kavuşturmaya hizmet eden bir süreçtir (GOULDNER, 1954). İstikrarlı bir iç ortam yaratan örgüt, katılanlar arasındaki iletişim gürültüsünü azaltarak enformasyon ağının verimliliğini artırır (MARSCHAK, 1968).

Topluluk kültürünün varlığıyla artan etkinliğin bir maliyeti vardır: Bunu elde etme ve buna karşı çıkma maliyeti. Topluluk kültürünü bir kod olarak düşünebiliriz. Bunu elde etme maliyeti, sadece yaparak öğrenme gibi teknik bir eğitimin maliyetini (ARROW, 1961) değil, değerlerin içselleştirilmesiyle ilgili maliyetleri de kapsar (OUCHI, 1980). Benzer şekilde, terk etme ve/veya sesle ifade edilen olası muhalefete ilişkin maliyetler de vardır (işe gelmemek, grev vb.) (NIRSCHMAN, 1970). Bu maliyetler örgütlerin sınırlı boyutlarını açıklayabilecekleri için değerli göstergelerdir. Büyük bir örgüt yapısı, kodu edinme maliyetini azaltabileceği için göreli avantajlı olacaktır (ARROW, 1974) ama aşırı büyük bir örgüt, iletişim kanallarının ve orta otorite düzeylerinin çoğalması sistem içindeki gürültüyü artıracağı ve riskleri ve muhalefet maliyetlerini artıracağı için, görece dezavantajlı olacaktır.

V. 3 BİRİKİM

Ele alınması gereken daha dinamik nitelikli bir sorun daha var. Otoritenin ve uzantısının merkezileşme derecesi ne olursa olsun, topluluk kültürü neden hiyerarşik bir yapıyla bağlantılıdır ve örgüt neden otoriteyle eşanlamlıdır? Ve neden, piyasa ekonomilerinde otoritenin kullanılması ve hiyerarşinin denetlenmesi mülkiyet haklarına bağlıdır? Başka bir deyişle neden patronlar vardır? "Patronlar ne yapar?" (MARGLIN).

Hiyerarşik bir yapının varlığını ve özyönetimli yapılara üstünlüğünü haklı çıkarmak için öne sürülen kuramsal argümanlar çok inandırıcı değil. Bunlar ya birinin eşgüdümleme yapısının ve belli işleri entegre etmenin gerekliliğine odaklanır (SMITH, 1776; MARCH ve SIMON, 1958), ki bu illa hiyerarşik iktidar anlamına gelmeyip işçilerin mülkiyet üzerinde denetimiyle uyumlu olabilir, ya da "sözleşme görüşmelerini, uygulamasını ve sözleşme dışı karar vermeyi" yönetme gerekliliğine odaklanır (HESS, 1983), ki bu da bir açıklamadan çok betimlemedir.

Bu son bileşen, yani sözleşme dışı karar verme, SIMON (1951) ile MARCH ve SIMON'un (1958) da vurguladığı gibi, belki de en önemli öğedir. Ama burada zımni bir kabul var: Bu sözleşme dışı karar vericilere atfedilen iktidar eşitsiz dağılmış hakların varlığıyla bağlantılıdır. MARGLIN örgütlerin gizli yüzünün birikim olduğunu öne sürdü (MARGLIN, 1974); (ayrıca bak STONE, 1974 ve BOWLES ve GINTIS, 1976). Açıktır ki bu yaklaşım piyasa ekonomilerinde örgüt dinamiği sorununa yetersiz bir yanıttır ve başka açıklamalar aramamız gerekir. Patronların neden var olduğu konusunda hâlâ inandırıcı bir açıklamaya gereksinim duyuyoruz. Hâlâ girişimci kuramını arıyoruz.

SONUÇ

Bu makalede örgütlerin varlığını kuramsal olarak savunmaya çalışan argümanlar geliştirdik. Bunlardan bazıları işlem maliyetleri ve piyasanın başarısızlıkları gibi konulardaki literatürde olduğu gibi piyasanın yetersizliklerinden kaynaklanıyordu. Ama en çok olumlu faktörleri vurguladık. Piyasadan daha etkili olabilen ve çoğunlukla da olan örgütler vardır çünkü ajanların sınırlamaları vardır öyle ki işbirliği ve örgütlenme ussallığının alanını genişletebilir; çünkü örgütlerin belirsiz çevreyle baş etmede avantajları vardır ve çünkü kural ve normların içselleştirilmesi, daha hızlı ve iyi karar verme eşgüdümlemesi sayesinde katılanların etkinliğini artırabilir.

Ama örgütlerin sınırları da vardır. Bu sınırlar öncelikle eşgüdüm maliyet ve zorluklarıyla, bunlara bağlı iletişim çarpıklıkları ve bürokratik yalıtılmışlıktan kaynaklanan denetim kaybına bağlıdır. Her türlü örgütte daima bir miktar hiyerarşi ve otorite olduğundan, çatışma kaynakları ve baskıcı erk kullanımı ve bu çatışmalı durumların yönlendirilmesine ilişkin maliyetler var demektir. Üçüncüsü, bir örgüt, topluluk kültürünün rolünde gösterildiği gibi kaynakların tahsisinde esnekliği artırabildiği gibi, uyarlanma sorunları yaratır ki maliyetler bunlarla bağıntılıdır. Firmada daha ince bir işbölümü bireylerin üretkenliğini artırabilir ama daha yüksek eşgüdüm maliyetiyle eşanlama gelecektir. Nihayet, bir örgüt belirsiz bir dünyada kural ve ödülleri dengeye kavuşturduğu için etkindir. Ama aynı zamanda örgütün kendini yeniden üretmesiyle ilgili hedefleri biraz aşırı da olsa değerlendirme yönünde güçlü bir teşvik unsuru anlamına geiir. Varlığını idame ettirme veya kendini yeniden üretme yönündeki bu eğilimin maliyeti vardır. Verilen kararlar çok nadiren yeniden incelenir. İç yapıda çapraz alt bölünmeye gitmek uyarlanmaya tercih edilir.

ÇEV: SEDEF ÖZTÜRK

KAYNAKÇA

AGLİETTA, Micher and Orlean, Andre, **la violence de la monnale**. Paris: Presses Universitaires de France, 1982.

AKERLOFF, George A.: "The Marte for 'lemons': Quality, Uncertainty and the Market Mechanism" **The Quarterly Journal of Economics**, August 1970, 84, pp. 483-500.

ALCHIAN, Armen A. and DEMSETZ, Harold: "Produkction, Information Costs and Economic Organization" **American Economic Review**, Dec. 1972, 62(5), pp. 777-95.

ARROW, Kenneth: "The Economic Implications of Learning by Doing", **Rewiev of Economic Studies**, 1962, 19(3) pp. 155-173.

ARROW, Kenneth: "The Organization of Economic Avtivity: Issues Pertinent to the Choice of Market versus Non-market Allocation" in HAVERMAN, Robert and MARGOLIS, Julius: **Public Expenditures and Policy Analysis**. Chicago, Markman, 1970, pp. 59-73.

ARROW, Kenneth: **The Limits of Organization**. New York, Norton & Co., 1974.

BOWLES, Samuel and GINTIS, Herbert: **Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life**. New York, Basic Books, 1976.

BRUNNER, K, and MELTZER, A.H., "The uses of money: money in the theory an, exchange economy", **American Economic Review**, 1971, 61 (5), pp. 784-805.

BUCHANAN, James and STUBBLEBINE, William: "Externality". **Economica**, 1962, 29, pp. 371-384.

CAMACO, A. and PERSKY, S.: "The Internal Organizaton of Complex Teams: Bounded Rationa-

lity and the Logic of Hierarchies" Econometric Society Fifth World Congress, Cambridge, MA, 1985.
CARTER, N.M. and CULLEN, J.B.: "A Comparison of Centralization/Decentralization of Decision Making Concepts and Measures". **Journal of Management**, Summer, 1984, pp. 259-268.
CHANDLER, Alfred D.: **Strategy and Structure**, New York, Doubleday & Co., Anchor Books edition, 1966 2nd ed.
CHANDLER, Alfred D.: **The Visible Hand**, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1977.
COASE, Ronald: "The Nature of the Firm", **Economica**, 1937, 4, pp. 386-405.
COASE, Ronald: "The Problem of Social Cost", **Journal of Law and Economics**, 1960, 3, pp. 1-4.
COMMONS, John R.: **Institutional Economics**, Madison, University of Wisconsin Press, 1934.
CREMER, Jacques: "Corporate Culture: Cognitive Aspects". Working Paper, Laboratoire d'Econometrie, Ecole Polytechnique, Paris 1986, 46 p.
DAFT, Richard L." **Organization Theory and Design** 2nd ed. St. Paul Minn., West Publishing Co., 1986.
DUFFY, William and NEUBERGER, Egon: **Comparative Economic Systems: A Decision Making Approach**, Boston, Allyn and Bacon Inc., 1976.
FAVERAU, Olivier: "Valuer d'option et Flexibilite: de la rationalite substantielle la rationalite procedurale" Mimeo. Universite de Paris X-Nanterre, 1987.
FOLEY, Duncan: "Economic Equilibra with Costly Marketing", **Journal of Economic Theory**, 1970, 2, pp. 276-291.
GOULDNER, A.W.: **Patterns of Industrial Bureaucracy**, New York, Free Press, 1954.
GROSSMAN, S. ant STIGLITZ, Joseph: "On the Impossibility of Informationally Efficient Markets", **America Economic Review**, June 1980, 70(3), pp. 393-408.
HALL, Richard H.: **Organizations: Structure and Process** 3d ed. Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall, 1982.
HAYEK, F, "The use of knowledge in society". **American Economic Review**, 1945, 35 (4), pp. 519-530
HESS, James D.: **The Economics of Organization**, Amsterdam, North Holland, 1983.
HIRSCHLEIFER, J. and RLEY, John G.: "The Analytics of Uncertainty and Information: An Expository Survey", **Journal of Economic Literature**, Dec. 1979, 17(4), pp. 1375-1421.
HIRSCHMAN, Albert O.: **Exit, Voice and Loyalty**, Cambridge MA, Harvard University Press, 1970.
KNIGHT, Frank H.: **Risk, Uncertainty and Profit** 1921, Reprint Chicago, The University of Chicago Press, 1971.
KUHN, H.W. and TUCKER, A.W. (eds): **Contributions to Theory of Games** vol II., Princeton, Princeton University Press, 1955.
LEIBENSTEIN, H.: **Beyond Economic Man**. Cambridge (M): Harvard University Press, 1980.
MARCH, J.G. and SIMON, Herbert A.: **Organizations**, New York, John Wiley & Sons, 1958.
MARGLIN, Stephen A.: "What do Bosses do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production", **Review of Radical Political Econom**, 1974, 6(2), pp.33-60.
MARSCHANK, Jacob and RADNER, Roy: **Economic Theory of Teams**, Yale, Yale University Press, 1972.
MARSHALL, Afred: **Princples of Economics**, 8th ed. (1921), London, MacMillan, 1969.
McGUIRE, C. and RADNER, Roy: **Decision and Organization**, Amsterdam, North Holland, 1972.
MENARD, Claude: "Equilibre, Des quilibre, Temps: un peu d'historie" **Economie Appliqu e**, 1979, 32(1-2), pp. 213-236.
MENARD, Claude: "D'un objet économique non identifié", **Economie Appliqu e**, 1981, 34(1), pp. 141-160.
MENARD, Claude: "Information et Pouvoir de March" in LICHNEROWICZ, A. (ed.) **Information et communication**, Paris, Librairie Maloine, 1983, pp. 41-58.
MERTON, Robert K.: "Bureaucratic Structure and Personality", **Social Forces**, 1940, N 18, pp. 560-568.
MUSGRAVE, Richard A.: **The Theory of Public Finance**, New York, McGraw-Hill, 1959.
MUSGRAVE, Richard A.: "Et, Ot and SBT", **Journal of Public Economics**, 1976, 6, pp. 3-16.
NELSON, Richard R. and WINTER, SIDNEY G.: **An Evolutionary Theory of Economic Change**, Cambridge MA, Harvard University Press, 198?.

NORTH, Douglas C.: "Institutions, Transaction Costs and Economic Growth" Political Econoy Working Paper 103, 1985.
OSTROY, J.M., "The informational efficiency of monetary exchange". **American Economic Review**, 1973, 63 (4), pp. 597-610.
OUCHI, W.G. and JAEGER, A.M.: "Type Z Organizations: Stability in the Midst of Mobility", **Academy of Management Review**, April 1978.
OUCHI, William C.: "Markets, Bureaucracies and Clans", **Administrative Sciences Quarterly, 1980, 25, pp. 129-141.**
OUCHI, William G.: Theory Z: How American Business Can Meet The Japanese Challenge, Boston, Addison-Wesley, 1981.
PERROW, Charles: **Complex Organizations. A Critical Essay**, Glenview ILL, Scott, Froseman & Co., 1972.
PIGOU, A.C.: **The Economics of Welfare**, London, MacMillan, 1921.
PUGH, D.S.; HISKSON, D.J.; HININGS, C.R. and TURNER, C.: "Dimensions of Organization Structure" **Administrative Science Quarterly**, June 1968, pp. 65-105.
RADNER, Roy: "The Evaluaton of Information in Organizations" in NEYMAN, I. (ed.) **Proceedings of the Fourth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probalitiy**, Berkeley, University of California Press, 1961.
ROBBINS, Stephen P.: **Organization Theory**, Englewood Clifts N.J., Prentice Hall, 1987 2nd ed.
ROTHSCHILD, Michael: "Models of Market Organization with Imperfect Competition: A Survey", **Journal of Political Economy**, 1973, 81, pp. 1283-1308.
ROTHSCHILD, Michael and STIGLITZ, Joseph: "Equilibrium in Competitive Insurance Markets", **Quarterly Journal of Economics**, 1976, 90, pp. 629-649.
SAH, R.K. and STIGLITZ, Joseph: "The Architecture of Economic Systems: Hierarchies and Polyarchies", **N.B.E.R.**, nr. 1334. Revised version **American Economic Review**, 1986, 76(4), pp. 716-727.
SAMUELSON, Paul: "Wage and Interest: A Modern Dissection of Marxian Economic Models", **American Economic Review**, 1957, 47(6), pp.
SCHEIN, E.: "Coming to a New Awareness of Organizational Structure", **Sloan Management Review**, 1984, 25(2) pp. 3-16.
SCHEIN, E., **Organizational structure and leadership**. San Francisco: Jossey Bass Publishers, 1985.
SHANNON, C. and WEAVER, N.: **Mathemetical Theor of Communications**, Chicago, Illionis Press, 1949.
SIMON, Herbert: **Administrative Behavior**. New York: Free Press, 1947.
SIMON, Herbert: "A Formal Theory of Employment Relationship", **Econometrica**, 1951, 19(3), pp. 293-305.
SIMON, Herbert: **Models of Man**, New York, J.Wiley & Sons, 1957.
SIMON, Herbert: "Theories of Bounded Rationality", in McGUIRE & RADNER, **Decision and Organization**, Amsterdam, North Holland, 1972.
SIMON, Herbert: "Rationality as Process and as Product of Thought", **American Economic Review**, 1979, 69 (4), pp. 493.-513.
SMITH, Adam: **An Inquiry into the Nature and Causes of the ealth of Nations** (1776) Reed. E. CANNAN, Chicago, University of Chicago Press, 1976.
SPENCE, Michael: **Marketing Signaling** Cambridge, MA, Harvard Univ. Press, 1974.
STARR, R.M.: "Exchange in barter and monetary, economies". **Quaterly Journal of Economics**, 1972, 86 (2), pp. 290-302.
STIGLER, George: "The Economics of Information", **Journal of Political Economy**, 1961, 69, pp. 213-225.
SITIGLITZ, Joseph: "Information and Economic Analysis: A Perspective", **Economic Journal**, 1984, Supplement, pp. 21-41.
STONE, K.: "The origins of Job Structures in the Steel Industry", **Review of Radical Political Economy**, 1974, 6, pp. 61-97.
TAYLOR, F.W.: "On the Art of Cutting Metals", **Transactions of th A.S.M.E.**, 1907, 28, pp. 31.350.
TAYLOR, F.W.: **Scientific Management**, New York, Harper and Row, 1947.

WALRAS, Leon: "Notice Autobographique" (1906) in JAFFE, William (ed), **Correspondance and Related Papers**, Amsterdam, North Holland, 1965, Vol. I.

WARD, Benjamin: "Organization and Comparative Economies: Some Approaches" in ECKSTEIN, A. (ed) **Comparison of Economic Systems: Theoretical and Methodological Approaches**, Berkeley, Univ. of California Press, 1971, pp. 362-403.

WEBER, Max: **The Theory of Social and Economic Organization**, Glence, ILL, Free Press, 1947.

WILLIAMSON, O: **The Economic Institutions of Capitalism**, N.Y. Free Press, 1985.

WILLIAMSON, Oliver: **Markets an Hierarchies**, New York, Free Press 1975.

WILLIAMSON, Oliver: **Economic Organization, Firms, Markets and Policy Control**, New York, New York University Press, 1986.

Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman*

*Sencer Ayata***

Gecekondu ve apartmanın gerek konut tipi gerekse konut çevresi düzeylerinde birbirlerine benzemedikleri yalnızca ampirik ve kuramsal çalışmaların titizlikle ortaya koymaya çalıştıkları bir konu değil aynı zamanda günlük yaşamımız sırasında yaptığımız doğrudan gözlemlerimizle ve akademik olmayan bilgi kaynaklarından edindiğimiz bilgi ve değerlendirmelerle üzerinde yoğun olarak düşündüğümüz ve tartıştığımız bir konudur. Oysa gecekondu ve apartman fiziki özelliklerinin ötesinde iki farklı toplumsal çevre olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de gecekondu çalışmalarının zengin birikiminden yararlanarak gecekondu toplumsal çevresinin temel özelliklerini anlayıp öğrenme olanağına sahip olduğumuz kuşkusuz, ama aynı değerlendirmeyi apartman toplumsal çevresi için yapmak sanıyorum doğru olmaz. Apartman toplumsal çevresinin veya apartman kültürünün farklı özellikleri olup olmadığı ve bunların neler olduğu soruları bu kısa tartışmanın boyutlarını aşmaktadır. Burada yapmak istediğim bu sorunu yalnızca bir tek açıdan yakalamaya çalışmak: gecekonduda uzun süre yaşadıktan sonra apartmana yerleşmiş ve apartman yaşamı deneyimine sahip olmuş kişilerden ve ailelerden ilerleyerek ve onların bakış açıları çerçevesinde gecekondu ve apartman toplumsal ve fiziki çevrelerinin benzerliklerinin ve farklılıklarının incelenmesi. Hemen belirtelim ki ağırlık bunlardan birincisine yani toplumsal çevre karşılaştırılmasına verilecek, fiziki çevre ise çok daha kısa olarak son bölümde ele alınacaktır.

KÜMELENME

Aynı yöreden, ilçeden veya ilden göç eden kimselerin büyük kentlerin gece-

---

* Özellikle apartman yaşamına ilişkin veriler anket uygulamasıyla değil ailelerle yapılan enformal mülakatlar yoluyla sağlandığından niceliksel bilgilere sahip değilim. Alan çalışması Ankara'nın Ata Mahallesi'nde uygulanan 150 anket ve mülakatlardır. Ata Mahallesi'nden apartmana taşınan aileler yakınlarına sorularak tesbit edildiğinden örnekleme niteliği taşımamaktadır.

** Ortadoğu Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim üyesi.

kondu bölgelerinde bir arada yaşamalarının Türkiye'de kentleşmenin önemli özelliklerinden birisi olduğu 1960'lı yıllarda yapılan araştırmalarda farkedilmiştir (Yasa, 1966; Hart, 1969; Kıray, 1970). Kümelenme düzeyi hakkında daha net bilgilere sahip olabilmek için bazı sayısal bulgulardan yararlanabiliriz. Ankara, Ata Mahallesi'nde 150 aileden 95'i yani yüzde 63'ü Çorum, Ankara ve Yozgat kökenli olduklarını belirtmişlerdir. Bulgularını aynı ölçekle veren iki çalışma ile karşılaştırmaya gidebiliriz: İstanbul'un üç semtinde araştırma kapsamında yeralan 950 aileden 540'nın, yani toplamın yüzde 56'sının aynı üç ilden (Gümüşhane, Sivas, Giresun) geldiği belirtilmektedir (Karpat, 1976, s.65); Ankara'nın üç semti için aynı oran tıpkı yukarıdaki gibi yine yüzde 56'dır (Şenyapılı, 1981, s.62).

Kümelenme olgusunun daha çarpıcı yönü göçmenlerin birbirlerine yakınlığının yalnızca il düzeyinde olmamasıdır. Örneğin Ata Mahallesi'nde Çorum'un Sungurlu ilçesinin yalnızca iki bitişik köyünden gelenler mahallenin toplam nüfusunun yüzde 12'sini oluşturmaktadır. Birbirine bitişik 5 köyden İstanbul'un üç semtine yerleşenler ise ailelerin yüzde 37'sidir (Karpat, 1976, s.65). Ata Mahallesi'nde yaşayan birçok ailenin, böylesine yüksek oranlarda olmasa da, aynı köyden olan hemşehrilerine rastlanmıştır: Çankırı-Çerkeş-Turbazı'ndan 3 aile, Ankara-Bala-Beynam'dan 2 aile, Çorum-Sungurlu-Derekışla'dan 2 aile vs. Karpat'ın bulguları da köy düzeyinde ve yakından incelendiğinde görülmektedir ki aynı mahallede köyünden kimsesi olmayan aile yok denecek kadar azdır. Buradan çıkan sonuç il düzeyindeki kümelenmeden daha önemlidir. Eğer örneklem geneli doğru temsil ediyorsa Ata Mahallesi'nde Turbazı köyünden 30, Beynam ve Derekışla köylerinden 20 dolayında aile yaşamaktadır. Aynı hesaba göre en yoğun kümeleşen Çorum-Sungurlu-Oğlaközü köyünden ise 150 dolayında aile. Diğer yandan köylerin büyük çoğunluğunun aynı ilçenin birbirine yakın yörelerinden olduğu hatırlanırsa kümelenmenin önemi ve boyutu daha açık olarak görülecektir.

Hemşehri kümelenmesi ile akraba kümelenmesi içiçe geçmiş olgulardır. Kentlerde özellikle gelir ve çevre standardı düştükçe (gezekondu) akrabalara yakın olma eğiliminin arttığı vurgulanmıştır (Kongar, 1972, s.80-81). Ailelerin bir bölümü Ata Mahallesi'ne taşınma nedenini doğrudan akraba etkisine bağlarken aynı nedeni göstermeyen başka aileler Ankara'daki akrabalarının yarıdan çoğunun bu mahallede yaşamakta olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca gecekondu aileleri akrabaları ile haftada en az bir kere görüştüklerini belirtmişlerdir.

Hemşehri ve akraba kümelenmesine paralel olan bir başka durum arkadaşların büyük çoğunluğunun da aynı mahalleden olmasıdır. Kentte yeni kimseler tanıma, yeni arkadaşlar edinme, kır kökenli ilişkilerin sürdürülmesi ve yeniden yaratılması da oldukça kuvvetli eğilimlerdir. Yalnız bunu vurgularken bazı noktaların gözden kaçırılmaması gerekir. Gecekondu araştırmalarında konuşulan kişiler daha çok hane halkı reisleridir ve bunlar genellikle ev dışında, mahalle dışında çalıştıklarından yeni tanışlar edinme fırsatını yakalamaktadır. Birincisi, kentte tanışıyan kimselerin bir bölümü zaten aynı köyden olmasa bile hemşehri veya aynı mahalleden hemşehri olmayan kimselerdir. İkincisi ve daha önemlisi özellikle yaşlılar ve kadınlar büyük ölçüde mahallede oturan kimselerle ve

başka semtlerdeki akrabaları ile görüşmektedir. Sıraladığım bütün bu etkenlerin (hemşehrilik, akrabalık, arkadaşlık) sonucu olarak mahalle veya semt komşuluğu yoğun karşılıklı toplumsal ilişkilerin sürdüğü bir çevre olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çevrenin bireyin ve ailenin yaşamına etkisi konusuna geçmeden önce nasıl ve hangi nedenlere bağlı oluştuğu üzerinde kısaca duralım.

Türkiye'deki gecekondu araştırmalarından ilerleyerek kümelenmenin nedenlerini ve ona süreklilik sağlayan dinamikleri çeşitli etkenlere bağlayabiliriz. Semtin kurucuları akraba ve hemşehrilerine yakın olmak, yakınların desteği sayesinde güçlerini arttırabilmek, birlik ve beraberliği bozmayacak ve uyumsuzluk çıkartmayacak kişileri toplayabilmek için memleketlerinden yakınlarının gelmesine ön ayak olmuşlar ve zaman içerisinde bu topluluk büyümüş, çoğalmıştır. Böyle bir topluluğun varlığı aynı yöreden kimselerin aynı semte gelip yerleşmesini büsbütün teşvik etmiştir. Aynı yöreden çok sayıda kişinin kısa aralıklarla göç etmesi anlamında kullanılan 'kitle göçü', akrabaların birbirinin peşi sıra kente gitmesini ifade eden 'zincirleme göç' ve aynı semte yerleşenleri betimletmek için kullanılan 'pasif göçmen' kavramları göç ile kümelenme arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır (Standing, 1984).

Kümelenmenin varlığını sürdürmesi göçenlerin kentte karşılaştıkları sorunlar ve bunlara pratik çözümler getirme arayışları çerçevesinde de ele alınmaktadır. Burada kastedilen yardımlaşma ve dayanışmadır. Akraba ve hemşehrilerin yardımcı olduğu sorunlar arasında en sık değinilenler şunlardır: göçeni ev buluncaya kadar misafir etme, iş bulmasında yardımcı olma, arsa bulmasında ve konut yapmasında destek sağlama, ona kent yaşamını öğretme ve bu konuda bilgi verme, borç alıp verme, zor günlerde yardıma koşma. Kısacası hemşehri ve akraba kümelenmesi ailelerin kente uyum sağlamalarında, geçinebilmelerinde ve güvenceye kavuşmalarında başka olanaklar ortaya çıkıncaya kadar en önemli unsur olarak görülmektedir.

Kıra bağımlılık ve kır geleneklerinin korunması kümeleşmenin devamında üçüncü bir boyut olarak ele alınabilir. Köy, iki temel açıdan önemli bir güvence unsurudur: kırdan transfer edilen kaynakların kent ailesinin geçimini kolaylaştırması (yiyecek, para) ve kentte tutunma mümkün olmazsa dönülecek bir sığınak. İşte bu nedenlerle göçen, kırın en duyarlı olduğu değerleri ve davranışları sürdürdüğünü (baba ocağından kopmadığını) geride bıraktığı kimselere kanıtlamak istemektedir. Bu geleneklerin başlıcaları kadının namusunu koruma, kadının uygun kıyafetlerle gezmesi, kadınların çalışacağı alanların belirlenmesi (Şenyapılı, 1981, s.33), aileye üstün değer verme, dine saygı, yaşlılara saygı ve köye bağlılıktır (Karpat, 1976, s.117). Geleneklerin korunması, kır kültürünün kent yaşamını denetleyen başlıca unsurlardan birisi olarak varlığını sürdürmesi anlamına gelmektedir. Üçüncü ve buna bağlı bir etken olarak psikolojik güvence ve duygusal bağlılık üzerinde durulmaktadır (Yasa, 1966). Yaşlılar bir araya geldiklerinde memleketi konuşmakta, köy özlemi bir dönüş arzusu biçiminde olmasa bile gençlerin dahi aklından geçmektedir. Daha önemlisi hemşehri ve akraba; göçenin belirli durumlarda en çok yakınlık duyabileceği, kendisine en çok benzeyen kimsedir. Meslek yaşamının getirdiği farklılıklar bu kül-

türel benzeşme karşısında ikinci planda kalmaktadır.

Dördüncü olarak kümelenmenin gecekondu dışındaki dünya ile ilişkilerde önemli bir rol oynadığı için varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Bu ilişkilerin daha görünür olanı ve üzerinde daha çok durulanı ortak çıkarlar ve ortak eylem biçiminde olanıdır. Gecekonduya yol, su, elektrik, okul, otobüs ve park vs. gibi hizmetlerin getirilmesi özellikle yerel yönetimlerle pazarlık konusu olmaktadır. Bunun da ötesinde konutların yıkımına engel olma, mülk sahipliğini pekiştirme gibi birincil önemi olan ortak çıkarlar vardır. Yüzyüze ilişkiler aracılığıyla birbirlerini doğrudan tanıyan insanlar arasındaki bilgi değişimi, görüş belirleme, tavır koyma ve gerekli girişimlerde bulunma bir yandan akrabalık, hemşehrilik, arkadaşlık bağlılıklarından güç alırken diğer yandan bu bağlılıkların toplu çıkarların savunulması düzeyinde güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. İşte bu anlamda yukarıda değindiğim bağlılıklara bir yenisi, mahallelilik, eklenmektedir. Buna paralel fakat çözümlenmesi daha güç bir boyut ise yabancıya karşı birlik olma duygusudur. Gecekondulunun oldukça sınırlı, kapalı ve segrege mekanda yaşaması (Şenyapılı, 1978, s.140) kent toplumunun diğer kesimleri ile kültürel düzeyde bütünleşmemiş olması 'biz' ve 'onlar' ayrımını (onlar apartman sakinleri, zenginler, şehirliler vs.) sürdürmektedir. Örneğin 'gecekondu-şehir' ikileminden sık sık söz edilmektedir. Yasa'nın 'tür bilinci' dediği, gecekondulunun kendisini başkalarından ayrı görme duygusu yabancı dış dünyaya karşı geliştirilen birlikteliğin ifadesidir (Yasa, 1983, s.168).

Üçüncü Dünya kentlerinde sık rastlanan bir olgudan söz edebiliriz: hemşehrilerin aynı çalışma kollarında hatta aynı işyerlerinde toplanma eğilimi (Gugler 1984a, s.78). İş arkadaşlığı ile hemşehriliğin çakışmasında, işverenlerin çalıştıracakları kişileri akraba ve hemşehrileri arasından seçme eğiliminin Türkiye'deki önemine değinen çalışmalar vardır (Dubetsky, 1972). Tabiî, böyle durumlarda hemşehrilik bağlılıkları tazelenmektedir.

Gecekondudaki akraba, hemşehri ve arkadaş kümelenmesinin boyutlarını ve kümelenmenin niçin ortadan kalkmadığını açıklamaya çalıştım. Kümelenme olgusunun vurgulanması iki yanlış anlamaya yol açmamalıdır: gecekonduyu 'kapalı bir cemaat' olarak görmek ve bundan gecekondunun değişmediği sonucunu çıkartmak. Çok sayıda çalışma özellikle ekonomik bakımdan gecekondunun ulusal ekonominin ve dünya ekonomisinin parçası haline geldiğini ortaya koymuştur: gecekondu nüfusunun istihdam alanları, tüketilen mallar, kamu hizmetlerini kullanma düzeyi, hatta formal kurumlarla ilişkiler (bankalar, PTT, Devlet kuruluşları vs.) bütünleşmenin oldukça ileri düzeylerde gerçekleştiğini göstermektedir. Toplumsal ilişkiler ve kültür düzeyinde aynı yoğunluk söz konusu değildir ama bu alanlarda da önemli değişiklikler vardır. Gecekondu akrabalık ve hemşehrilik ilişkisinin sınırlarını aşan çok sayıda ilişkiden ve etkinlikten söz edebiliriz: kentte yeni akradaşlar edinme, TV ve Radyo programlarını izleme, düzenli olmasa da özellikle son yıllarda bol resimli ve ucuz gazetelerin ortaya çıkmasıyla artan gazete okuyuculuğu, başta futbol maçları olmak üzere spor faaliyetleri, kasetler aracılığı ile izlenen müzik, siyasi katılım, Luna Park türü yerlerde eğlenme, kent içinde gezme. Bunlar gecekondu kültürünü doğrudan ve

derinden etkileyen ilişkilerden yalnızca bazılarıdır. Her iki düzeyde birden yoğunlaşan ilişkileri göz önünde tutarak gecekondunun kapalı bir cemaat olduğunu ve kültürel bakımdan hiç değişmediğini savunmak çok güçtür.

Buna karşın bazı yazarlar önemli ölçüde bütünleşmiş bir cemaat formundan söz edilebileceğini öne sürmektedir. Aynı mahallede uzun süre yaşayan kişilerin birbirlerini tanıyor olmaları, yüz yüze birincil ilişkilerin ön planda kalmaya devam etmesi, kırdan getirilen değerlere bağlılığın önemli ölçüde korunması, yardımlaşma ve dayanışma, bunların pekiştirdiği 'biz duygusu', birlikteliğin getirdiği kimlik ve kendini tanımlama, psikolojik güvence, bazı genel sorunlar karşısında ortak tavır koyma ve eylem birliğine gidebilme cemaat yaşamının devamının kanıtları olarak gösterilmektedir (Karpat, 1976; Baştuğ, 1979). Gecekondunun ne anlamda cemaat olduğu ve bu niteliğini ne zamana kadar koruyacağı soruları önemli olmakla birlikte derinlemesine tartışılmayacaktır. Birkaç hatırlatma ile tartışmayı sona erdirmek istiyorum.

Birincisi gecekondunun ne ölçüde bütünleşmiş cemaat olduğu ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye değişmektedir. Örneğin Lloyd bazı gecekondu benzeri yerleşim birimlerinin köy cemaati düzeyinde bütünleşmiş olabileceği gibi bazılarının yeni gelen ve birbirini tanımayan insanların toplandığı 'istasyonlara' benzediğini belirtmektedir (Lloyd, 1979, s.164). Farklılıkların kaynağı çeşitlidir: hemşehrilerin kümelenme düzeyi, kümelenmenin din, dil ve mezhep farklarına dayanıp dayanmadığı, kıra bağlılığın derecesi ve türü, toplumsal ve sınıfsal farklılaşma düzeyleri ve biçimleri, konut tipi, rejimin ve yerel yönetimlerin politikalarından kaynaklanan hareketlilik, kamu hizmetlerinin karşılanma düzeyi, semtin yaşı, semte yerleşme ve semti terketme hızları vs. Bu özelliklerden ilerleyerek genellemeler yapmak oldukça güçtür: örneğin semtin yaşının ilerlemesi cemaat yapısını parçalayabileceği gibi, yerleşik nüfusun köydeki yakınları gelip yerleşmeye devam ettikleri sürece bütünlük korunabilir.

Kümelenme düzeyi açısından bakıldığında gerek yukarıda değindiğim çalışmalar gerekse kendi araştırmamdan sağladığım veriler gecekondu mahallelerinde üç farklı grubun varlığına işaret etmektedir: nüfusun en büyük dilimini oluşturan ve bu anlamda tipik gecekondulu diyebileceğimiz hemşehri grubu, az sayıdaki akraba ve arkadaşları için bulundukları mahalleye taşınmış ve her tür komşuları ile ilişki kuran aileler ve yukarıdaki her iki gruptan farklı olarak akraba ve hemşehrisi olmayıp yalnızca komşularıyla ilişki kuranlar. Üçüncü dilimi tamamen dışarıda bırakarak tartışmamızı birinci ve ikinci dilimde yer alıp nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan tipik ailelerle sınırlayacağız. Fakat hemen belirtelim ki akrabası ve hemşehrisi olmayan ailelerin önemli bir bölümü çoğunluktan etkilenmekte, davranışlarında onlarla uyumlu olmaya özen göstermekte ve çoğunluk tarafından belirlenen ve yürütülen ortak eylemlere bir 'mahalleli' olarak katılmakta ve destek vermektedir.

Gecekondunun apartmandan en önemli farkını yukarıdaki tartışmadan, yani kümelenme olayından çıkartmak istiyorum. Gecekondunun özgün yönü (gecekondu toplumsal çevresini apartmanın toplumsal çevresinden ayıran en önemli

özellik) geleneksel kökenli birincil ilişkilerle komşuluğun çakışmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, gecekondu ailesinin akrabası ve hemşehrisi aynı komşuluk çevresinde yaşamakta, böyle olunca da akrabalar ve hemşehriler aynı zamanda birbirlerinin komşuları olmaktadır. Komşuluğu hemen bitişikteki birkaç evde yaşayanlarla sınırlı tutmak doğru olmaz. Gidip gelmesi çok zaman alıcı ve çok masraflı olmayan ziyaretleri komşuluk alanı içerisinde düşünebiliriz. Buna üç beş dakikayı geçmeyen yürüyüş mesafesi diyelim. Yukarıda değindiğim anlamda tipik bir gecekondulu hemen bitişiğindeki veya böylesine kısa bir yürüyüş yaparak biraz uzaktaki akrabasını ve hemşehrisini ziyaret edebilen kimsedir. Tıpkı köyde, köy cemaatinde olduğu gibi komşu/akraba/köylü birlikteliği kopmamıştır. Sanıyorum günlük yaşam düzeyinde geleneksel kültürün ve ilişkilerin sürekliliğini sağlayan ve geleneksel denetim mekanizmalarının işlerliğini korumasını sağlayan temel öğe kümelenmenin getirdiği çakışma veya birlikteliktir.

Bu çakışmanın sonucu olarak gecekonduda ilişkiler daha yoğundur. Bazı durumlarda, komşuluk akrabalık ilişkilerini aşan mahalle/semt grubu bu çakışmanın üzerine oturup bağlılıkları büsbütün pekiştirici bir etki yapabilir. Aile, aynı mahallede yaşayan ve ortak çıkarları olan kimselerin tümünü tanımaz; ortak tavır koyma ve ortak eyleme gitme mahalleliyi yüzyüze ilişkilerle tanıyan liderler tarafından örgütlenir, düzenlenir. Fakat akraba, hemşehri, arkadaş ve komşular bu ortak çıkarlar aracılığıyla daha büyük bir grubun parçası haline gelerek dış dünyaya karşı bir kimlik kazanırlar: akraba, arkadaş, hemşehri, mahalleli. Gerek komşulukla diğer geleneksel ilişkilerin çakışması gerekse mahalle gibi dar komşuluk çevresini aşan bir topluluğun parçası olmak, apartmanda karşılığı olmayan gecekonduya özgü iki durumdur. Son olarak komşuluk, akrabalık, hemşehrilik, arkadaşlık ve mahallelilik bağlarının etnik farklılıklara (Alevi, Çerkez, Laz, Şafi vs.) dayandığı durumlarda daha da pekiştiğini söyleyebiliriz.

Gecekondunun cemaat olup olmadığı tartışmasına bu değerlendirmeler ışığında tekrar bakalım. Büyük kentlerin gecekondu nüfusunun 'tür bilincine' sahip bir büyük cemaatten mi yoksa yakın mahallelerde oturan ve ortak çıkarları olan kimselerin oluşturduğu parçalanmış, küçük küçük cemaatlerden mi oluştuğu buradaki tartışmanın temel hareket noktası olan komşuluk ile, geleneksel birincil ilişkilerin çakışması (üstüste gelmesi) olgusu ile ilintili olmakla birlikte ayrı düşünülmesi ve ele alınması gereken olgulardır.* Aynı gecekondu semtinde yaşayan ve aralarında komşuluk, akrabalık, hemşehrilik ilişkisi olan otuz kırk ailenin meydana getirdiği bir küme kendi başına bir küçük cemaattir ama bu cemaatin bir genel gecekondu cemaatinin parçası olup olmadığı apartman yaşamıyla ve kültürüyle yapacağımız karşılaştırma açısından özel bir önem taşımamaktadır.

Küçük cemaat birimlerinin yarattığı toplumsal çevre birkaç zıt eğilimi bünyesinde taşımaktadır. Bu zıtlıkları geri plana itmeye çalışmak yerine tam tersine

---

* Gecekondu mahallesi ailelerin bölgesel kökenleri araştırıldığında etnik ayrışmanın belirgin olduğu kozmopolit bir ünite görüntüsü verebilir ama önemli olan bunun içerisinde yer alan sınırlı sayıdaki yakın akrabalık, hemşehrilik çekirdeklerini gözden kaçırmamaktır. O halde mahallenin ortalama yaşının büyümesi ile etnik türdeşliğin azalmasına bakarak çok yönlü ilişkilerin çakıştığı 'iç çevre'lerin kaybolduğu sonucuna varmak doğru bir değerlendirme olmaz.

büsbütün vurgulamaya çalışacağım. Bunun iki nedeni var. Birincisi gerek gecekonduda yaşayan gerekse apartmana taşınmış birçok insan bunları yaşamaktadır ve konuşmalarında açıkça ifade etmektedir. İkincisi, gecekondu ve apartman kültürleri arasındaki benzeşmeyen noktaları, bir çevreden diğerine geçişin dinamiklerini iyi kavrayabilmemiz sanırım, çok büyük ölçüde bu eğilimlerin yakalanmasına bağlıdır. Bölümün sonunda ayrıntılı biçimde ele almak üzere bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz: 1. yardımlaşma, paylaşma, bağlılık, dayanışma, kollama ve koruma, birlikte eğlenme ve vakit geçirme, dışarıya ve yabancıya karşı kenetlenme ve ortak hareket etme; 2. aileler arasında karşılıklı güvensizlik, açık ve örtülü rekabet ve çekişme ve; 3. denetim, müdahale, baskı vs. Şimdi gecekondu sakinlerinin ve apartmana taşınmış olan gecekondu kökenli ailelerin görüşlerinden ilerleyerek cemaat yaşamının bu zıt yönlerini incelemeye çalışalım.

DAYANIŞMA

Yaşayanlar bakımından kırılmış, parçalanmış ve araları duvarlarla örülmüş, birbirinden kopuk birimlerden oluşan apartman çevresine kıyasla gecekondu daha az kesintilere uğramış oldukça açık bir alandır. Dinlenme, buluşma, sohbet etme, yardımlaşma, iş yapma gibi faaliyetlerin evlerin dışına, irili ufaklı bahçelere, sokaklara, kimseye ait olmayan alanlara taşınması gecekondu yaşamının apartman bölgelerinden çok köye benzeyen bir yönüdür. Erkeklerin ve kadınların özellikle soğuk olmayan aylarda, sokağın bir köşesinde veya boş arazilerde bir araya gelerek oturup sohbet etmeleri oldukça sık rastlanan bir durumdur. Aynı şekilde çocuklar zamanlarının büyük bölümünü, ister yaz ister kış olsun, evlerden çok buralarda çeşitli oyunlar oynayarak geçirmektedir. Açık alan ve bu alanda yapılan faaliyetler evlerle bölünmüştür ama biraz sonra değineceğim gibi bölmeler arasındaki duvarlar daha alçaktır çünkü evlerin mahremiyeti apartmanda görüldüğü düzeyde titizlikle korunmamaktadır. Mekanda görülen bu açıklık toplumsal ilişkilerin ve yaşamın büyük ölçüde 'ortada' cereyan ettiğini, ailenin yanlızca kendine ait olan dünyasının dışında komşularıyla paylaştığı birçok ortak iş ve faaliyetinin olduğunu göstermektedir.

Bunların bir bölümü kadın, erkek, çocuk, yaşlı gibi ayrımlardan çok aileleri topyekün ilgilendiren konuları kapsar. Bu anlamda gecekondu cemaati, bir yanda birincil, yüz yüze ve samimi ilişkilerin egemen olduğu bir 'iç çevre' diğer yanda ise bu ilişkilere dayanarak bireylerin birbirlerini çeşitli olanaklardan yararlanma açısından çok iyi tanıdıkları, değerlendirdikleri ve kullandıkları sınırlı ve segrege (dışarıya, yabancıya karşı) bir toplumsal mekandır (Şenyapılı, 1981, s.140). Konut yaparken konutu genişletirken, resmî kurumlarla konut düzeyinde beliren sorunların üstesinden gelirken ve konut kiralarken haber uçurma, bilgi aktarma, teknik tavsiyede bulunma, borç verme, işe koşma, omuz verme genellikle bu sınırlı mekan içerisindeki kimselerce yapılmaktadır. İş bulma, işe girme, iş arama, ortak edinme, yakınını işe yerleştirme konularında da aynı ilişkilerin tartışmasız ağırlığı söz konusudur. Konutun yıkılması, ölüm, hastalık, işsizlik, iflas ve her türlü felaket 'mağdur duruma düşme' anlamına gelir ve çev-

reden maddi ve manevi destek görür: yemek gönderme, böyle durumların gerektirdiği iletişim ve ulaşım masraflarını üstlenme gibi küçük katkılardan başlayan bu tür destekler özellikle Aleviler arasında ancak bir sosyal yardım kurumunun sağlayabileceği büyüklükte bağış toplanmasına kadar uzanabilmektedir. Aynı iç çevre, bünyesindeki bireyleri kent ekonomisi düzeyinde beliren çeşitli olanaklardan sürekli haberdar eder. İletişimi hızlandıran fiziki yakınlık (komşuluk), yaşamın daha ucuza maledilebilmesinde önemli rol oynamakta, gecekondu ailesinin geçimine doğrudan katkıda bulunmaktadır: yiyecek, giyecek, yapı malzemeleri ve ticari emtianın nerede kim tarafından ve ne fiyatla satıldığına, resmî kurumlarda çalışan uzak tanıdıkların hangi işi çözebileceğine dair bilgiler bunlara örnek olarak gösterilebilir. Akşam yemeğinden, ucuz çimento bulunmasına, birlikte fosseptik çukuru kazmadan asker arkadaşı hastabakıcıyı ayarlayarak hastahanede bedava tahlil yaptırmaya kadar uzanan bu tür yardımlaşmalardan herkes hemen hergün yararlanmaktadır. Bu noktada iki önemli saptama yapalım.

Apartmanda oturan aileler için iç çevre mekan düzeyinde ayrıştığından yani komşulukla/akrabalık-hemşehrilik birlikteliği koptuğundan haberleşme, yardımlaşma ve dayanışma aynı yoğunlukta görülmez. O halde yukarıda değindiğim durum büyük ölçüde gecekonduya özgüdür. İkincisi, gecekondulular değindiğimiz bu yardımlaşma örneklerinden hemen hiçbirini ciddi anlamda yardım olarak nitelendirmemektedir. Bunlar daha çok 'hısımın akrabanın vazifesi, hemşehriliğin gereği' gibi alınmakta ve o nedenle bunlardan yardım olarak söz edilmemektedir. Bu tür yardımları yapmayan veya onlardan yararlanmayan pek azdır ama soru sorulunca işin bu yönünü ortaya çıkartacak cevaplar almak hemen mümkün olmamaktadır. Bir kere Baştuğ'un belirttiği gibi yardım çok daha büyük destekler için kullanılmaktadır (Baştuğ, 1979, s.116): iş kuran akrabaya senetsiz sepetsiz önemli miktarda borç para verme, hısımını Devlet dairesine yerleştirme vs. Bunun başlıca nedenini geleneksel kültürde aramak gerekir: 'yardım'-'görev' ayırımı bağlamında söz konusu faaliyetlerin yardım değil görev olarak düşünülmesi hatta ikisinin de ötesinde olağan rutin faaliyetler gibi nitelendirilmesi. İkincisi, yardımın gurur sorunu yapılması yani yardım aldığını söyleyen kişinin kendi işinin üstesinden gelemiyormuş imajını vermekten çekinmesi ve yardım yapan kişinin ise kendisine öğünüyor dedirtmek istememesi. Üçüncü olarak önemsiz bir yardımın yardım olarak gösterilmesi durumunda yapanın hanesine alacaklı kendisi için de borçlu olarak geçmesinden geleceğe yönelik olarak duyulan kuşkudan söz edebiliriz.

İç çevrenin bir başka önemli özelliği çevre içi evliliklerin (kız alıp kız vermek) çok yaygın olmasıdır. Aileler bazı yenilikler getirilmiş de olsa görücü usulü evlenmeyi kural olarak kabul etmekte, kız ile oğlanın kendi başlarına karar vererek evlenmesini uygun bulmamaktadır. Böyle olunca en iyi ve en güvenilir gelinin ve damadın bulunacağı yer akrabalık, hemşehrilik, komşuluk çevresi olmaktadır.

Cemaat yaşamının sıcak ve samimi yönü karşılıklı ziyaretler, çeşitli yerlerde bir araya gelip sohbet etme ve birlikte gezmedir. İş ve çalışma yaşamında yabancılarla daha kolay anlaşabilen göçmenlerin akraba ve hemşehrilerine en çok

bağlı oldukları, onlarla birlikte olmayı en çok istedikleri alanlar bunlardır. Tanınma, bilinme, ortak anılar, teklifsizlik, şaka kaldırma, derdini karşısındakine anlatabilme bu ilişkilerin arzu edilmesinin başlıca nedenleridir. Bir araya gelme evlerde, mahallenin ortak mekanlarında, kahvede, camide, piknikte ve meyhanede olabilir. Ev ziyaretleri kadınlı erkeklidir ve fiziki yakınlığın verdiği rahatlıkla çok sık yapılır: ziyaretler habersizdir, uzaktan veya yakından başka ziyaretçiler olduğu zaman başka yakınlar son anda haberdar edilerek buyur edilebilir. Mekanlar bölünmüş değildir ama kadınlar ve erkekler ayrı köşelerde toplanıp genellikle ayrı sohbetler yürütürler. Özellikle erkekler için önemli bir iletişim, sohbet ve eğlence merkezi olan kahve küçük cemaatin mahalle düzeyine açıldığı, köye, mahalleye ve genel sorunlara yönelik tartışmaların yapıldığı, bazı kararların alındığı ve kişilerin yönlendirilmesinin sağlandığı bir merkezdir. İşsizler ve emekliler için kahve çok daha önemlidir çünkü yaşam evden çok kahvede geçmektedir. Tıpkı fırsatların değerlendirilmesinde ortak hareket edilmesi gibi boş zamanın doldurulması, eğlenme, tartışma, dertleşme ve sohbet genellikle aynı komşuluk çevresini paylaşan arkadaş, akraba ve hemşehrilerle yapılmaktadır. Yardımlaşma, dayanışma, eğlence, ziyaret, kahve sohbeti, içki meclisi, maç, piknik, düğün, cenaze ve iş arkadaşlığı cemaat yaşamının yenilenmesini ve devamını sağlamaktadır. Her komşu, akraba, hemşehri birbirine yakın değildir yani küçük cemaat, ilişki yoğunluğu bakımından daha küçük alt çekirdeklerden oluşmaktadır. Ama yaşam tarzı ve gelir düzeyi farklılıklarına rağmen cemaat dışlayıcı değildir; daha az katılanlar olduğu gibi daha çok bir arada olanlar vardır fakat kimsenin tam olarak kopmaması, ilişkisini sürdürmesi için ortak çaba göstermek genel kuraldır.

Evde en çok kalan, evi en çok kullanan, komşuluk ilişkilerine en yoğun biçimde girenler kadınlar ve yaşlılardır. Kadınlar için gecekondu eve girenin çıkanın belli olmadığı yerdir. Bulaşık yıkarken, ortaklık toplarken, yemek yaparken, temizlik yaparken, namaz kılarken eve birisi her an ve bazen kapıyı bile çalmadan girebilir. Kadınların bu düzensiz ve zamansız ziyaretleri kahvaltıyı ortadan bölebilir veya evin erkeği çıkmışsa televizyonun sabah programı sırasında olabilir. Bu davranışların apartmana geçenlerce özlenen yanı insanın yalnız kalmamasıdır. Özellikle kadınlara göre insan yalnız kalmaz, hiç sıkılmaz. Sabah sohbetlerini öğleden sonrasının gezmeleri, daha uzak evlerdeki komşuları ziyaretler izler. Ayrıca yine kadınların gözünde gecekondu boğucu olmayan, havadar ve ferah bir çevredir. İnsan kendisini bir soluk almak için her istediği an evin dışına atabilir. Özellikle günün büyük bölümünü ev çevresinde geçiren, iş yaptığı yerle yaşadığı yer aynı olan ev kadınları için ferahlama, sınırlı da olsa mekan değiştirebilme aranan özelliklerdir. Gecekonduda evin dışının olması işte bu açıdan son derece önemlidir.

Yine kadınlar arasında yardımlaşma çok yaygındır. Örneğin odun kırma olmasa da kömür çekme genellikle kadınların işidir ve yardımlaşarak yapılır. Ziyaretçinin yemeğe hatta temizliğe yardım etmesi olağandır. Bu teklifsizlik isteyenin istediği anda başkasını ziyaret edebilmesini sağlar. Dar zamanlarda yardımlaşma genel kuraldır: kim olduğuna bakılmaksızın hastası olanın, başına

kötü bir iş gelmiş olanın işine koşmak, ona yardımcı olmak onun yerine getiremeyeceği eksiklikleri tamamlamak gibi. Arkadaşlık ve yardımlaşmanın ön plana çıktığı kadınlar arası ilişkiler yabancıların girmediği, insanın akrabaları ve memleketlileri arasındaki 'samimi' ilişkilerden kaynaklanmaktadır.

Son olarak çakışmanın mahalle boyutu üzerinde birkaç noktaya değinmek istiyorum. Bazı yazarlara göre gecekonduyu apartmandan ayıran temel özellik mahalle düzeyinde ortaya çıkan dayanışma ve cemaat duygusudur. Farklılıklar hem ideolojik hem örgütlenme düzeyinde belirmektedir. Apartman sahibine kıyasla gecekondulu mahalle cemaatinin bir üyesi olma bilincine sahiptir. Kendisinin de şahsen tanıdığı, ortak çıkarları birlikte savunmaya hazır kimselerin olduğu ve kendisinin onlarla birlik olması gerektiği inancındadır (Baştuğ, 1979, s.177-183). Yazarın sözünü ettiği cemaat bilinci konut güvenliğinin sağlanması, bölgenin imarı ve çeşitli kent hizmetlerinin mahalleye getirilmesi gibi herkesin sorunu olma niteliğine sahip ortak endişe ve taleplere paralel olarak gelişmektedir. Apartmana taşınanlar alt yapı ve çevre sorunları gecekonduya kıyasla önemli ölçüde karşılanmış bir konut çevresine taşınmış olmaktadır. Oysa özellikle semt kurucuları ve ilk sakinler için gecekondu hizmetleri ancak etkili taleple, pazarlıkla ve mücadele ile tek tek ve kısım kısım elde edilebilmiştir. Akrabalık-hemşehrilik temelli ilişkiler kuşkusuz bu tür mücadeleler için gerekli dayanışmanın temelini oluşturmaktadır. Liderlerin ortaya çıkması, onların ihtiyaç duyduğu kaynakların sağlanması, imkanların seferber edilmesi ve bu amaca yönelik formal örgütlerin (derneklerin) kurulması geleneksel bağlılıkların yeni amaçlar çerçevesinde bir araya getirilmesine paralel olarak yürütülmüş ve bu yeni amaçlar bağlılıkların sürdürülmesinde önemli rol oynamıştır.

Gecekondu toplumsal çevresini insanları birbirine yaklaştıran cemaat bilincinin kaybolmasını önleyen bütünleştirici etkileri dikkate alarak incelemeye çalıştım. Çakışmanın (aile, komşu, akraba, hemşehri, mahalleli) gecekonduya özgü olduğunu ve apartman semtlerinde kaybolduğunu, izlerine pak rastlanmadığını vurgulamaya çalıştım. Şimdi gecekondu yaşam çevresinin iç gerilimlerine ve bunlardan doğan çatışma biçimlerine bakmaya çalışacağım. Bunu şimdiye kadar olduğu gibi yine bu çevrede yaşayan ve bu çevreden yeni ayrılmış kimselerin görüşlerinden ve deneyimlerinden giderek yapmaya çalışacağım.

CEMAATİN İÇ GERİLİMLERİ

Gecekondu gençler ve çocuklar üzerinde yaşlıların, kadınlar üzerinde erkeklerin ve tepyekün ele alındığında insanlar üzerinde çevrenin daha sıkı toplumsal denetim uyguladığı bir yaşam çevresidir. Gecekonduda birey yukarıda değindiğim özgün çakışmanın kapsayıcılığı ve yoğunluğuyla çevrelenmiş, kuşatılmış, sarılmıştır. Sonuçta bireyin hareket serbestisi ve davranış özgürlüğü önemli sınırlamalar altındadır. Bazı durumda geniş aile, bazı durumda çekirdek aile, bazı durumda da yeni evli erkek, delikanlı, genç kız, çocuk, kadın hatta yaşlı olarak birey bu serbesti yoksunluğu veya azlığından derinlemesine etkilenmektedir. Tipik durumlardan örnekler verelim.

Baskıyı en yoğun yaşayanlar kadınlar, özellikle de genç kızlar ve yeni gelinlerdir. Yakından, akrabadan hatta hemşehriden birçok kimse ve özellikle yaşlı erkekler ve kadınlar genç bir kızın namusundan ve onun anne babasının şerefinden kendileri doğrudan sorumluymuş gibi davranırlar. Okula gidip gelen yetişkin bir genç kızın uygun görülmeyen hal ve hareketleri, yakınları veya hemşehrileri tarafından doğrudan kızın babasına değilse bile yakınlarına söylenmekte, duyduklarından rahatsız olan yakın akraba da gereğini yapması için kızın babasına ve annesine, hatta bağırıp çağırarak kızın kendisine söyleyebilmektedir. Örneğin gecekondudan beş yıl önce taşınan bir ev kadını, ortanca kayınbiraderinin, kızını okuldan aldırtmak için devamlı uğraştığını, kocasını inandırarak kızının üzerine saldığını, bu yüzden zaman zaman kocasıyla arasının açıldığını ve apartmana geçmek istemesinde kayınbiraderden ve geniş aileden uzaklaşma arzusunun yattığını vurgulamıştır. Gelinlerin süslenmesi, takıp takıştırması, saç yaptırması, yalnız başına gezmeye, yürüyüşe veya alışverişe çıkması benzer tepkilere yol açmaktadır. Örneğin yine apartmana taşınmış bir başka ev kadını gecekondudaki en önemli sorunlarından birisinin istediği gibi saç yaptıramama olduğunu belirtmiştir. Sağına soluna fazlaca bakan, içki içen, mahallelinin uygun görmediği davranışlarda bulunan genç erkekler de aynı durumlardan şikayetçidir. Kişinin en yakın ulaşım noktasına, en yakın bakkala veya benzeri bir alışveriş merkezine yürüyerek gittiği yol, onu sürekli izleyen ve onu ismiyle, ailesiyle hatta kişiliğiyle tanıyan gözlerin sürekli denetimi altındadır. Kişinin göz hapsinde tutulmasının ve çeşitli yollardan uyarılmasının ötesinde sürekli başvurulan bir yol da 'kötü niyetli dedikodudur'. Burada yalnızca kişiye ilişkin haberin aktarılması ve yayılması değil, toplumsal baskıyı kişiye yönlendirme ve onun üzerinde odaklaştırma amacıyla yapılan abartmalar ve yakıştırmalar da söz konusudur. Bunun bir adım ötesi ise baskının örgütlenmesi ve fiziki eyleme geçmesidir. Mahalleli gençler 'köyün namusunu' korur gibi mahalle namusunu korumak amacıyla mahalleli kızlara ve kadınlara yaklaşan yabancıları sürekli gözetleyebilir ve gerektiğinde güç kullanarak yabancının ve kadının üzerine gidebilir. Gençlerin bu tür davranışları çoğu durumda özellikle yaşlılardan ve çalışan erkeklerden tasvip görmektedir.

İşte bu nedenlerden dolayı gençlere oranla yaşlılar, kadınlara oranla erkekler gecekonduyu tercih etmektedir. Yaşlılar için samimi çevrede içiçe yaşama yadırganacak bir durum değildir çünkü yakın geçmişlerindeki köy yaşamı ile önemli benzerlikler taşımaktadır. Üstünlüğü, ziyaret edenin bitmemesi ve yakın yürüyüş mesafesinde görülebilecek insanların çokluğudur. Ziyaretçi için evi tertipli ve düzenli tutma gelinlerin ve kızların sorunudur. Apartmana taşınmış yaşlı kadınlar henüz evlenmemiş erkek çocuklarına uygun kızların ancak gecekonduda bulunabileceğini ve özellikle bu durumu da göz önünde bulundurarak gecekonduyla ilişkilerini kesmediklerini ve bu amaçla sık sık ziyaretler yaptıklarını söylemektedirler. Çünkü orada kendisi doğrudan tanımıyor bile olsa gelin adayının tüm özelliklerini hemen aktarabilecek, onu çocukluğundan beri göz altında tutmuş, ne zaman nereye gittiğini ve hangi durumda hangi huyunun tutacağını bilen bir çevre vardır. Görücü usulü evlenme gecekondu semt-

lerinde hâlâ kural niteliğindedir. Erkeklerin önemli bir bölümü kadınların devamlı göz altında tutulmasından, bildik gördük kimseler ve yakınlar tarafından sürekli denetlenmesinden memnundur. İşe giden erkeğin gözü arkada kalmamaktadır çünkü karısının ve kızının bakkala giderken veya komşudan dönerken ne yaptığı sürekli izlenmektedir. Nitekim evlendikten sonra anne babası ile birlikte oturmayı düşünen gençlerin bu düşüncelerini 'büyüklerin olması iyidir', 'geleneklere göre beraber oturmak gerek', 'çalışmaya gittiğimde çoluk çocuk yalnız kalmaz', 'onlar böyle istiyorlar, gelin ev işlerini yapacak' şeklinde açıkladıkları saptanmıştır (Gökçe, 1971, s.105-106).

Bütün bu süreçlerin önemli bir sonucu geleneksel otorite ilişkilerinin gecekondu semtlerinde daha iyi korunmasıdır. Cemaat yaşamının başlıca kurallarından birisi olmanın ötesinde cemaat denetimi küçüğün büyüğe, kadının erkeğe karşı itaatkar olması kuralını güçlendirmektedir. Bu anlamda gecekondu otoriter geleneklerin yaşatılabilmesi ve sürdürülebilmesi açısından daha uygun bir ortam yaratmaktadır. Apartmanın tersine gecekondu birlik ve beraberliğin, dayanışmanın ve samimiyetin egemen olduğu toplumsal çevredir.

Gecekonduda yaşama deneyimine sahip kimseler gecekondu yaşamının en belirgin olumsuz niteliklerinden birisini bireyin veya ailenin mahremiyetinin az olması olarak görüyorlar. Bu ise sıcak, yakın ve yabancısız dünyada yaşamanın yani madalyonun diğer yüzüdür. Soruna yine konut çevresini en yoğun kullanan kimseler yani kadınların gözüyle bakalım. Serbetçe girip çıkan ziyaretçi ev sahibini görünmek istemediği bir biçimde yakalayabilir. Bunlar arasında üst baş, kahvaltı sofrasında neyin bulunduğu, evde bulunan başka ziyaretçiler ve hepsinden önemlisi evin o andaki temizlik ve düzenlilik durumu gelir. Habersiz ve çal kapı ziyaretler ev kadınlarının istenmeyen durumda yakalanmaları demektir ki, ziyaretçinin gözünden kaçmayan durumlar ev sahibesinin ev kadınlığı itibarını zedeleyebilir. Diğer bir deyişle insanı hiç yalnız bırakmayan samimiyetin bedeli açıkların yakalanması ve sürekli sınanma korkusu ve dedikodunun getireceği istenmeyen sonuçlardır. Gecekondu demek insanın kendine özgü bir düzeninin olamaması demektir: nedeni ise çevrenin ilgilenen, karışan, müdahale eden ve sürekli denetleyen yakınlarla dolu olmasıdır.

Üçüncü olarak aileler arası yarışma ve çekişme konusunu ele almak istiyorum. Akrabalık, hemşehrilik ve komşuluk dayanışmasını en çok vurgulayan kişilerde bile hiç kimseye güvenmeme onları beğenmeme ve onlara kusurlar bulma, kendisinin onlardan farklı ve üstün olduğunu anlatma çabası hemen göze çarpmaktadır. Gecekonduda genç erkeklerin cemaatçi, eşitlikçi, alçak gönüllü, bulduğuyla yetinme erdemine sahip, başkalarına saygı gösterme gibi değerlerden çok yarışmacı, bireyci, hırslı, başarı peşinde koşan, faydacı, kendini kollayan, kendini kanıtlayan bir insan tipine yakın olduğunu söyleyebiliriz. Daha doğru olanı her kisinin birden hem düşünüş hem davranış düzeyinde varolduğunu söylemektir. Çoğunluk bir yandan cemaat değerlerini savunurken diğer yandan bunları eleştirmekte, hatta boş bulmaktadır: cemaat ölçülerine göre davranırken sıkılmakta, yaptığını zorlanarak yapmakta ve yaptıklarının bir yarar sağlamayacağını fakat aksi biçimde davranmanın zor olacağını belirtmek-

tedir. Paralel saptamalar yapan Karpat, geleneksel-modern kültür ayrımından giderek şunları söylüyor. 'Gecekondulu bir uçtan geleneksel cemaat kültürü diğer uçtan kentin bireyciliği ve yenilikçiliği tarafından çekiştirilmektedir. Karşılıklı yardımlaşma göç etme ve kente yerleşme gibi konularda kurulan yakın ilişkiler cemaatçi geleneksel kültürden gelirken kendine güvenin ve başarı peşinde koşmanın bireysel karakteri kent çevresinin uyarılarına karşılık verme biçiminde gelişmektedir' (Karpat, 1976, s.115).

Yarışmanın ve çekişmenin kentten olduğu kadar yüz yüze ilişkilere dayalı cemaat kültüründen geldiğini savunmak da mümkündür. İleride değineceğim gibi gerek köyden kente, gerekse gecekondudan apartmana geçiş isteğinin altında yatan önemli nedenlerden birisi aşırı yoğun ilişkilerin getirdiği 'itişip kakışmadan' ve dedikodudan kaçma isteğidir. Hatta yardımlaşmanın ve dayanışmanın bu alanlardaki yarışma duygularını körükleyerek ve bu yarışta geri kalanların ağır biçimde kınanması gibi yollarla varlığını sürdürdüğü düşünülebilir. Diğer bir deyişle bireyciliğin artışı ile kentleşme arasında bir bağlantı olduğu düşüncesinden yola çıkıp gecekondu aileleri arasındaki çekişmeyi tamamen bireyciliğin ve modern kültürün yaygınlaşmasına bağlamak doğru olmayabilir. Daha anlamlı olan Karpat'ın ilk değerlendirmesidir: cemaat yaşamının gereklerinin yerine getirilmesi ile kendini ve kendi başarısını kanıtlamak isteyen birey arasında meydana gelen köklü uyumsuzluklar.

McEwen tarafından yapılan bir gözlem tartışmayı daha ilginç bir yöne çekebilir.

> *'... statü yarışması: yoksulların kendi aralarındaki farklılaşma ve hareketlilikler, dışarıdan gelen bir gözlemci tarafından küçümsenebilir ama oradaki insanlar için çok önemlidir. Komşuluk ilişkilerini dayanışmadan çatışmaya ve gerilime götüren iki temel neden sınırlı hareketliliğin doğurduğu yoğun statü yarışması ve gözde statü sembollerinin gösterişli biçimde sergilenmesi konusundaki vurgulamadır...'* (McEwen, 1974, s.222)

Gecekondu bu yarışmadan iki değişik yönden fakat derinlemesine etkilenmektedir. Sınırlı da olsa gelir düzeyini yükselten ve yaşam biçimini değiştiren aile kazancını dağıtmaya ve paylaştırmaya yönlendirilmek istenir. Eşitlikçi değerler, sivrilmeleri törpüleme ve herkesi yaklaşık aynı hizada tutmaya yöneliktir. Bu tür değer sistemlerinin farklılaşmayı önlediği iddia edilmiştir (Hart, 1973). Bu doğru olsun olmasın, zenginleşen aile ile yerinde sayanlar veya gerileyenler arasına bir uzaklık girmekte, sonunda zenginleşen aile çevreye yabancılaşmakta ve mahalleden kopmaktadır. Apartmana taşınmanın nedenlerinden birisi bu kaçıştır.

İkinci yarışma türü daha küçük ölçekli ve daha düzensiz farklılıkların belirmesinde, statü sembolleri düzeyinde ortaya çıkmaktadır. Statü sembolleri ortama göre renkli TV, video, yeni halı, konut ilâvesi, çocuğun iyi gelen karnesi, çelik tencere takımı, yeni koltuklar ve masa vs. olabilir. Bunlar düzenli ve sürekli olmayan kazançlar sonucu ve zorlanarak elde edildiğinden şans bir gün bir aileye diğer gün öbürüne gülebilir. Bu durum yarışmanın sürekli kamçılanması demektir.

Bu tür yarışma ve çekişmeler elbette gecekonduya özgü değildir, hatta apartman semtlerinde yarışın hızlandığı da söylenebilir. Fakat gecekondu yaşam koşullarının getirdiği farklı boyutları gözden kaçırmamamız gerekir. Birincisi gecekondudaki yarış birbirini geçmişten ve bütün kişiliğiyle tanıyan kimseler ve aileler arasında cereyan etmektedir. İkincisi, bu ilişkiler yalnızca yoğun ve sık değil aynı zamanda çok yönlüdür çünkü yarışma hemşehriler ve akrabalar arası yarışma boyutlarına sıçramakta ve o düzeylerde başka ögelerle içiçe geçmektedir. Aynı köyden gelen kimselerin çatışması halinde taraflar birbirlerini kalıtım yoluyla gelen 'hasetlik, kıskançlık, çekememezlik, kuyu kazma alışkanlığı, fesatlık' gibi sülale özellikleriyle eleştirmektedir. Kısacası, bir yanda ilişki yoğunluğu diğer yanda başka düzeylere sıçrama ve sıçratma gecekondudaki çekişmelere apartman komşuluğunda olmayan ek boyutlar kazandırmaktadır. Son olarak şunu belirtelim: apartman komşusu iki kadın böyle durumlarda ilişkilerini kesip birbirlerini bir süre görmeyebilirler ama gecekondudaki çekişmeler başka boyutlarda süren ilişkiye paralel olarak devam ettirilir çünkü yaşlı aile reisleri dışında küsme ve bozuşma kararını almak ve bunu cemaat baskısına rağmen devam ettirmek hiç de kolay değildir.

Gecekondudaki yardımlaşma, paylaşma ve dayanışma atmosferinin yanısıra ve onunla içiçe geçmiş biçimde çeşitli gerilimler ve çatışma potansiyeli taşıyan kıvılcımlar mevcuttur. Bunların en önemlileri: yoğun toplumsal denetim, baskı ve müdahale; ailenin mahremiyetinin olmaması ve yarışmayı ve çekişmeyi körükleyen ilişkilerdir. Her üçünün gerisinde ise kümelenmenin ve cemaat yaşamının getirdiği yüzyüze, kişisel, yoğun ve çok yönlü ilişkiler ağı yatmaktadır. Apartmana geçişi anlamak gecekondu sistemine dışsal olan bazı özelliklerin (köşeyi dönme, apartmanın konforu vs.) yanı sıra gecekondu bünyesinde mevcut olan bu dinamik oluşumları iyi değerlendirmeye de bağlıdır.

APARTMAN NİÇİN İSTENİR?

Apatman çevresi kuşkusuz, gecekondudan daha heterojendir: sınıfsal ve yaşam tarzı farklılıkları ile kültürel farklılıklar daha belirgindir. O nedenle burada bir bütün olarak apartman kültürü ve apartman kesiminde toplumsal farklılaşma gibi henüz yeterince araştırılmamış bir konu değil apartman çevresinin evrensel olmasa da tipik bir özelliği üzerinde duracağız. Bunu kısaca tek yönlü komşuluk ilişkileri olarak adlandıralım ve bu ilişkinin neleri dışlayıp neleri dışlamadığını kısaca belirtelim. Dışlanan, gecekonduda gördüğümüz komşu/akraba-hemşehri-mahalleli birlikteliği ile oluşan iç çevre, yani cemaat yapısıdır. Dışlanmayan ise bazı durumlarda gecekondudaki kadar yoğunlaşabilen (daha çok kadınlar ve özellikle ev kadınları için) yakın komşuluk ilişkileridir. Fakat komşularla ilişki gecekonduda olduğu gibi çok yönlü değil tek yönlü bir komşuluk-arkadaşlık ilişkisidir. Apartmana gelince aileler komşuluk ve akrabalık ilişkilerini sona erdirmezler fakat başta fiziki uzaklık olmak üzere ileride tartışacağımız çeşitli nedenler sonucu ilişki yoğunluğu azalır. Gecekonduya taşınan aile akraba ve hemşehrilerinden kopmaz ama onlardan uzaklaşır. Kümelenme ancak geniş kapsamlı semtler düzeyinde ortaya çıkabilir.

Gecekondu düzeyinde kümelenmelere apartman çevrelerinde rastlamak mümkün değildir ama tipik apartman komşuluğunun dışına çıkan iki durumdan söz edebiliriz. Birincisi, küçük yerleşim birimlerindeki (kasaba, küçük şehir) apartman komşuluğudur. Elimde sistemli bilgi olmamakla birlikte şunu söylemek mümkündür: akrabalara uzaklık yürüyüş mesafesi sınırında olduğundan buralarda, yoğun ilişkilerin kopmasına yol açan fiziki engeller yoktur. İkincisi, büyük kentlerin apartman semtlerinde de kümelenmeye rastlanabilir. Birkaç yakın akraba veya hemşehri aynı apartmana taşınarak yakın ve yoğun ilişkilerini orada da sürdürebilir. Gecekondudan apartmana dönüşen semtlerde daha sık rastlanan bu durum yukarıda değindiğim kümelenme anlamında alınmamalıdır. Bir kere mahalle bağı kaybolmaktadır fakat daha önemlisi yalnızca birkaç aileden oluşan bu tür iç çevreleri cemaat olarak düşünmek yanlıştır, çünkü gerek çap düşüşü gerekse fiziki çevrenin değişmesiyle (ortak alansız, kahvesiz, camisiz) cemaat yaşamının özellikleri de kaybolmaktadır.

Bu hatırlatmalardan sonra gecekondudan apartmana taşınan ailelerin taşınma nedenlerini incelemek istiyorum. Bu iki toplumsal yaşam çevresi arasındaki farklılık özellikle çocuklar ve çocukların yetiştirilmesi açısından ortaya çıkmaktadır. 'Gecekondu çocuğu' net olarak tanımlanan bir özellik değilse de 'apartman çocuğu' öyledir. Özellikle apartmana göçmek isteyenlerin ve yerleşmiş olanların kafasında böylesine net bir tanım mevcuttur.

Buna göre apartman semtlerinde okulların kalitesi iyidir, ortalama öğrencinin düzeyi ve başarısı yüksektir, okula ulaşım daha kolaydır ve özellikle kız çocukların okula gelip gitmeleri daha az sorun yaratmaktadır. Bunlara gecekondu okullarının ve çocuklarının pisliği eklenmektedir. Apartmanın çocukların geleceği için daha uygun bir yaşam çevresi oluşturduğu iddiası şu gerekçelerle açıklanmaktadır. Apartmanda okula giden, okul terketmeyen çocukların oranı gecekonduya oranla çok daha yüksek olduğundan apartman çevresi bir çocuğa okumanın, okula devam etmenin tabiî, bunun aksinin ise yadırganması, kınanması, hatta cezalandırılması gereken bir davranış biçimi olduğu duygusunu küçük yaşlardan itibaren ve sürekli olarak vermektedir. Bu anlamda gecekondu çocuk eğitimi ve yetişmesi açısından bir 'kötü çevredir'. Ailelerin gözünde, hiç okumayan veya iyi öğrenci olmayan çocuk ve gençlerin oluşturduğu kolonilerin çokça olması gecekondu gençliğini kötü alışkanlıklara çeken, onları iyi öğrencilik alışkanlıklarından uzaklaştıran olumsuz bir etkendir.

Aynı soruna biraz daha değişik açıdan bakabiliriz. Çocuğun yetişmesi ve eğitim açısından apartman çevresinin getirdiği iki önemli avantaj vardır. Birincisi, apartman çocuğunun aile tarafından denetiminin daha kolay olması, ikincisi ise apartman çocuğunun daha ev merkezli olmasıdır. Ailenin gözünde sokak, yani okumayan çocukların arkadaşlıkları, aile ve okul ilişkileri dışına taşan, bazen her ikisine karşıt tutumların gelişmesine neden olabilen bir üçüncü yakın ilişkiler dünyasıdır. Çocuğun böyle bir dünyaya girmesine engel olmak veya girmişse onu oradan çekip alarak aile-okul eksenine oturtmak gecekonduya göre apartmanda daha kolaydır. Çocuk üzerinde daha fazla aile denetimi sağlanmasının okuldaki başarıyı teşvik edeceği, denetimi sağlamanın ise apartman

semtlerinde daha kolay olacağı düşünülmektedir. Buna bir de fizik çevre boyutunu ekleyebiliriz. Apartman çevresinde çocukların ilgisini çekecek doğal çevrenin daha sınırlandırılmış-kısıtlanmış olması çocuğu oyuncağa, TV'ye, eve ve okumaya doğru çekmekte ve bunlara düşen çocuklar okulda daha başarılı olmaktadır.

Son olarak yine apartmanın getirdiği bir iki yön üzerinde duralım. Başarılı çocuk ve gençlerin sayıca çok olması aileler ve çocuklar arası yarışmayı kızıştırıcı bir rol oynamakta, bu da çocuğun eğitimdeki başarısına verilen önemi büsbütün kamçılamaktadır. Komşunun çocuğundan aşağı kalmamak aile için çok önemlidir. İkincisi, tıpkı eğitimdekine benzer bir yarışma çocuğun terbiyesi açısından söz konusudur. Terbiyeli çocuklar gören ve onları örnek alan, ev merkezli ve eğitimde başarılı çocukların kendilerinin de daha terbiyeli çocuklar olacağı düşünülmektedir.

Ailelerin niçin gecekondudan apartmana geçmek istiyorsunuz veya geçtiniz sorularına ilk verdikleri cevaplar çocukların eğitimi, terbiyesi ve daha iyi yetişmeleri temaları etrafında odaklaşmaktadır. Bu saptamayı üç açıdan değerlendirebiliriz. Birincisi, aileler durumu gerçekten böyle görmektedir. İkincisi, bu onların geleceğe bakışlarını yansıtmaktadır; çocukların büyüyünce kendilerine oranla daha itibarlı işlerde çalışmaları, daha çok kazanmaları daha mutlu olmaları. Çocuğa verilen önem geleceğe verilen önemi yansıtmaktadır. Üçüncüsü aile yetişkinleri apartmana yalnızca çocuklarını değil kendilerini de düşünerek gelmişlerdir. Kendini düşünme kadından erkeğe, gençten yaşlıya değişir. Fakat bunun gizlenmesi, sorunun yalnızca çocuklar için yapılan bir fedakarlıkmış gibi gösterilmesi aslında, yetişkinlerin kendi istek ve arzularını açık açık ortaya koymaktan çekindiklerini göstermektedir.

Apartmana geçişin özellikle evli genç kadınlar, yetişkin kızlar, delikanlı erkekler ve evli genç erkekler için önemli bir yönü getirdiği serbestidir. Bunu siyasi veya felsefi anlamda bir özgürlük sorunu olarak görmek doğru olmaz. Apartman bireyin davranışlarına daha az karışılan toplumsal çevre ve hoşgörü düzeyi daha yüksek bir kültür demektir. Genç karı kocanın birlikte yürüyüşe çıkabilmesi, yetişkin kız çocukların daha rahat hareket edebilmesi, gençlerin evleneceği kişileri kendilerinin seçmesi ve bulması, dedikodudan ve başkalarının gözünden kaçma imkanı gecekonduya göre apartmanda daha fazladır. Apartmana geçmek isteyen aile bireyleri -bu konuda aile fertleri arasında görüşbirliği olmayabilir- baskıdan kaçma, serbestiyi arama doğrultusunda bir karar veriyorlar demektir. İşte bu anlamda apartman azalan cemaat baskısı ve artan serbesti ortamı olarak düşünülebilir. Kent yaşamının davranış serbestliğini ifade eden 'kim kime dum duma' sözü apartman semtlerinin sınırlarından içeri geçilince daha çok geçerlilik kazanmaktadır.

Serbesti kadar önemli bir başka değişiklik ise mahremiyetin artması yönündedir. Akraba ve hemşehri komşuların habersiz ve teklifsiz ziyaretlerinin ortadan kalkmasıyla birlikte ailenin komşuluk çevresi ile arasına çektiği duvar iyice kalınlaşır. Nitekim randevulu ve haberli ziyaretlere geçiş mahremiyet artışının

göstergeleridir. Aile böylelikle ziyaretçiyi istediği yerde ve zamanda kabul etme olanağına kavuşur. Evde görülmesi istenmeyen bir olay, insan, eşya veya durum varsa, mazeret (mani) belirtilerek açık edilmek istenmeyen şeylerin gizli tutulması sağlanabilir. Salon evin diğer bölümlerinden soyutlanmış bir mekan olarak randevulu ve yabancı ziyaretçiler için hazır, düzenli ve tertipli biçimde bekletilir (Ayata, 1988). Bir ziyaretçi aile yemek yerken, yatmak üzereyken, kendi aralarında kavga ederken bile gelse ailenin yüzünü kızartmayacak, kendisinden olumsuz anlamda söz ettirmeyecek bir mekanda kabul edilip ağırlanabilmektedir. Haberli ve randevulu gelen misafirler için önceden hazırlık yapmak mümkün olmakta, ev sahibi evi toplamak için gerekli zamanı bulabilmektedir. Böylelikle aile başkasına göstermek istemediği özel yaşamının etrafına kalın bir kabuk çekmiş olmaktadır.

Mahremiyetin sağlanması yalnızca mekana ilişkin özelliklerden kaynaklanmaz. Apartman komşuları genellikle akrabadan ve hemşehriden kimseler olmadıkları için habersiz ziyaret yapacak samimiyet düzeyinde zaten değillerdir. Kaldı ki samimi arkadaşlık yalnızca kadınlar arasında geliştiğinden ani ziyaretler daha çok gündüz ve belli saatler arasında gerçekleşir. Nihayet, ailenin yakın arkadaşları akrabaları ve hemşehrileri ile aynı sokaklar, mahalleler ve semtlerde yaşamaya başladığını düşünürsek bu tür samimi kimseler arasındaki ziyaretlerin ulaşım masrafları ve zaman yetersizliği gibi nedenler sonucu doğal olarak azaldığını belirtebiliriz. İster geniş ister çekirdek aileler için olsun apartman yaşamının, bu tür etkenlerin sonucu olarak ailenin mahremiyetinin artması sonucunu doğurduğu kuşkusuzdur. Tabiî apartmana taşınan ailelerin hepsini çekirdek aile gibi düşünmek doğru olmaz. Çekirdek aileden daha yaygın olanı evli erkeğin anne ve babasının veya bunlardan birisinin aynı evde yaşamasıdır. Geniş ailenin bireylerin serbestisini kıstığı ve bireysel düzeyde mahremiyeti önemli ölçüde azalttığı, bu durumun genellikle yetki hiyerarşisinde ikinci planda yer alan gelin ve bir ölçüde bile olsa onun kocası tarafından hissedildiğini belirtelim.

Apartmana geçişin toplumsal hareketlilik boyutu çok önemlidir. Hareketliliğin bazı yönleri ailenin gecekondu geçmişine ilişkindir. Bir kere apartmana taşınan ailenin erkeği itibar kazanır çünkü gecekondudaki yakınlarının gözünde ailesini apartmanda yaşatacak ekonomik başarıyı sağlamış kabul edilir. Evin kadınları eski çevrelerindeki kadınlara farklı bir yaşam düzeyine eriştiklerini ve böylelikle bir statü üstünlüğü kazandıklarını ima ederler. Ailenin yeni yaşantısı gecekondu çevresinde sık sık söz konusu edilir. Statü farkı doğrudan değil dolaylı konuşmalarla belirtilir: yeni taşınılan semtte sokakların temizliği, perdenin daha az kirlenmesi, bitişik komşunun yüksek okul mezunu olması, mahalle çarşısında her aranılanın bulunması vs. Kısacası erkeğin başarılı ekonomik hamlesi ve ailenin tırmanışı geride kalanlara taşınmanın arkasında yatan toplumsal hareketlilik olayını hissettirecek şekilde anlatılır ve geçişin getirdiği toplumsal farklılıklar ortaya konmaya çalışılır.

Bunu daha iyi görebilmek için özellikle ailenin kadınlarına bakmamız gerekiyor. Apartman çevresi daha süslü ve gösterişli hanımların yaşadığı yerdir: saç-

ları bakımlı, giyimleri çeşitli, ziynet eşyaları bol, kızlarının çeyizleri zengin, evlerindeki eşyaları pahalı olan kadınların dünyası. Hepsinden önemlisi, apartman gecekonduya oranla 'kibar' insanların yaşadığı bir toplumsal çevredir; gecekondu ise 'kaba'. Geçiş gösterişe ve zenginliğe doğru olduğu kadar hatta ondan çok kaba insanların dünyasından kibar insanların dünyasına geçiştir. Kibarlık eş anlamlı olmasa da 'modern' veya 'şehirli' anlamında kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi özenilen çevre ve alınan referans gruplarına bakarak apartmana geçişin bir refah ve zenginlik özlemini ve bir kültürel dönüşümü içeren boyutlar taşıdığını ve bu anlamda bir 'sınıf değiştirme' özelliğini beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz. Tüketimciliğin artması ve yeni davranış kalıpları ile yeni görüşlerin amaçlanması ve ortaya konması bu özlemin en temel öğeleridir. Böyle bir değişimi başaran erkek karısını ve çocuklarını bu yeni çevrede yaşatabildiği, kadın ise yeni çevre ve yeni yaşam biçimine uyum sağlayabildiği için övünür. Kısacası apartman tüm aileye gurur, güven, üstünlük, başkalık, başarı duyguları verir.

APARTMANDA KOMŞULUK

Sıçramak, eskiden kopmak, çevre değiştirmek, yani kimselerle tanışmak ve onlarla yaşamaya başlamak, yeni hareketliliğin, toplumsal çevre değişikliğinin, yeni kültürlerle tanışmanın getirdiği değişiklikler ailenin her ferdi için, her yönüyle arzu edilen, beğenilen, benimsenen koşullar olmayabilir. Geride kalan çevre de her yönüyle istenmeyen, reddedilen ve unutulan bir çevre değildir. Bu konuya biraz sonra döneceğim.

Şimdi apartmandaki komşular ilişkilerine eğilmeye çalışalım. Sorunu üç değişik yönden ele alabiliriz: kadınlararası, erkeklerarası ve aile düzeyinde komşuluk ilişkileri. Apartmanda erkekler arası ilişkiler, arada özel bazı bağlılıklar yoksa, salt komşuluk ilişkilerinden türemez. O nedenle erkeklerin birbirlerini apartmana ilişkin konuların görüşülmesi veya özel bir rica ziyareti gibi durumlar dışında ziyaret etmelerine pek rastlanmaz. Zaten bu tür ilişkiler sınırlı, amaca yönelik ve resmidir. Erkeklerin ilişkisi çoğu zaman selamlaşma veya hal hatır sorma düzeyinde kalır. Eski apartmanlarda ve emekliler arasında birlikte kahveye gitme gibi alışkanlıklara rastlanabilir. Bayram ziyaretleri ise daha sıktır. Aileler arası ilişkiler aynı düzeyde sınırlıdır ve ancak bazı apartman komşuları arasında ve seyrek olarak cereyan etmektedir. Akşam ziyaretine gelenler ve yemeğe davet edilenler genellikle aynı apartmanda oturmayan yakınlardır--arkadaş, akraba, memleketli, iş arkadaşı vs.

Kadınlar için durum farklıdır. Özellikle ev kadınlarına göre apartmanda üç tür insan vardır: selamlaşılsa bile hiç görüşülmeyenler, özel günlerde ve ancak randevulu olarak görüşülenler ve samimi komşular. Görüldüğü gibi özellikle ev kadınları için apartman demek komşusuz bir dünya demek değildir. Bir kere aynı apartmanda oturan kadınlar civar apartmanda oturanlardan bazılarının da katıldığı karşılıklı ziyaretler ve kabul günleri yaparlar. 'Paralı' veya 'altınlı' diye anılan bu günler randevulu komşuları bile ayda en az birkaç kere ve uzun bir sü-

reyle (bütün öğleden sonra) bir araya getirmektedir. Bu günlere katılan kadınlar önceden tesbit edilen miktarda bir parayı, veya bütün katılanların toplanarak aldığı bir birim altını (çeyrek, yarım, tam vs.) gününe gittikleri hanıma götürürler. Paralı gün ilişkisinin ilginç yönü hiç değilse uzunca bir zaman dilimi için (bir yıl) kapalı olmasıdır. Diğer bir deyişle paralı güne dahil olanlar önceden belli ve aralarında anlaşmış veya gruptan birine özel yakınlığı ile katılmış ve her ne olursa olsun birbirine kültürel anlamda ters düşmeyen veya birbiriyle beraber olmak isteyen kimselerdir. Gün ilişkisi randevu ile görüşülen kimselerle samimi komşuları bir araya getirir.

Samimi komşuların durumu farklıdır. Aslında bunların evlere girip çıkmaları gecekondudaki kadar sık ve çal kapı değildir: erkeğin evde olup olmadığını anlamak için haber gönderme veya kapıda bir kısa konu görüşmek istiyormuş gibi durup buyur edilmeyi bekleme gerekebilir. Ama yine de bu ilişkiler sık, yoğun ve yakındır. Yalnızca amaca yöneliklik ve yararlılık açısından değerlendirilen kısmi ilişkiler değildir. Bu komşular oturma odasına hatta mutfağa evin sahibesi iş yaparken dahi alınabilir, bir ikram yapılmadan veya bir bardak çayla gönderilebilir; oturma süreleri ve ziyaret saatleri muayyen değildir, onlarla en mahrem konular bile konuşulabilir, sıkışık durumlarda yardımları istenebilir, onların yanında yabancı birisi veya bir misafir varmış gibi davranmak gerekmez. Samimi komşuların akrabadan olması veya insanın memleketlisi olması da şart değildir. Kişilik düzeyinde ve kültürel bakımdan uyum sağlama samimi komşuluğun temelidir. Ev kadınları samimi komşuları 'anlaşılabilir, konuşulabilir, candan, yardımsever, cana yakın, kibirsiz, kendini beğenmemiş, başın darda olunca koşabileceğin, yarenlik edebileceğin, destleşebileceğin' kimseler olarak tanımlamaktadır. Bu özellikler ilişkilerin yakınlığını, sıcaklığını, bütünselliğini, doğrudanlığını ve doğallığını ortaya koymaktadır. Kabul günlerinden farklı olarak bu ilişkilerde insan kendisini olduğu gibi ortaya koyabilir, dinlenildiği, ilgilenildiği, duygu ve düşüncelerinin paylaşıldığı hissine varabilir. Samimi komşuluk işte bu açıdan birbirine benzeyen, aralarında önemli toplumsal statü ve daha önemlisi kültürel farklılıklar olmayan insanlar arasında gelişir. Apartmanda yaşayan ev kadınları için yerine başkasının konması en güç olan ilişkiler bu tür samimi komşuluk ilişkileridir.

Samimi komşular ve kabul günlerinde bir araya gelen kadınlar birbirleri ve görüşmedikleri apartman içi ve apartman yakınındaki komşular hakkında konuşurlar, onlara ve onların yaşamlarına ilişkin bilgiler edinirler. Örneğin sobalı bir büyük apartmanda bir ev kadını kimin sobasını hangi odaya kurduğunu, televizyonunun renkli mi renksiz mi olduğunu, hangi önemli kişinin yakını olduğunu, kızının lisede ne ölçüde başarı sağladığını, gelinine neler taktığını bilir. Bu yönden bakıldığında aynı apartmanda yaşayan erkeklerin olmasa da kadınların birbirlerini yakından tanıdıklarını, tanımasalar da haklarında ayrıntılı bilgi sahibi olduklarını yani onları izlediklerini, onları gözlediklerini, onlarla ilgilendiklerini göstermektedir.

Özellikle ev kadınlarının bu bakımdan komşuları ile ne derecede yoğun ve

yakından ilgilendiklerini doğrudan ifadelerle belirtmeye çalışalım.

> *...apartmanda hiç kimsenin çöpü dışarıda değildir. Bir tek onbir numara dışında. O biraz şeydir artık biraz manyak mı desem, onarmal mi desem. Öyle bir hali var. Beyi Avrupa'da ondan mı bilmiyom. Çöpü dışarıda durur, kokar pis pis. Kapıcıya vermez. Konuştuğu bir hanım var, o söylerse içeriye alır...*
>
> *...en alt katta bir dede oturur. Eskiden Kars'ın ağasıymış. Kendisi Karslı, iki tane hanımı var. Taşınacağını söylemişlerdi. Bir küçük kamyonet geldi. Pencereden bakıyoruz, zannediyoruz ki eşya götürecek. Dede bir zaman tavuk beslemek için aşağıya kümes yapmıştı. Bina, koku yapıyor diye istemedi, mani oldu. Kümesi yıktı dede. Aklınıza ne gelirse. O kümesin parçaları, kırık leğen, teneke, hurda demir. Kötü kötü şeyler, döküntü ne varsa onları kamyona yükledi. Kötü büfe böyle, kırık hani. Herkes dede taşınıyor diye kaç gün merakla bekledi, sonra dedenin eşyaları bunlarmış diye alay etmeye, gülmeye başladı. Dedenin eşyası kamyonet getirmeye değmezmiş diye günlerce konuşuldu. Biz taşınsak aynı şeyleri belki bizim için de derler, laf ederler...*
>
> *...Karşı binada bir hanımın kızı gelin oldu. Gecekonduda bizlerde de vardır çeyiz verme ama ben (adını çıkartamıyorum) bu hanımınki gibisini görmedim. O kadar çeyiz var ki. Bir kere tam üç takım çelik tencerey, çaydanlığından, bütün porselen, mutfak eşyasından tuzluğundan biberliğine kadar her şey porselendi. Üç tane yorgan verdi. Yatak, masa örtüsü, yatak örtüsü, artık o kaneviçe işler, mekik oyaları yüz taneden fazla. Bizim gecekonduda öyle buradaki gibi çelik tencere falan olmaz. Normal hediyelik aliminyumlar, bir yatak bir yorgan... Kızın babası taktı bir bilezik, annesi taktı altın, kızkardeşi taktı altın. Oğlan kardeşi taktı altın. Yerine göre de biraz gösterişti. Arada daha iki kızla bir oğlu var evlenecek. O kadar da masrafa lüzum yok. Gücün yetiyorsa verirsin. Benim kardeşim yeni evlendi. Biz öyle vermedik. Ben mutfak masası aldım, ağabeyim büyük saat aldı. Annem yatak, yorgan, mutfak eşyası verdi. O da çelik değil, Karoğlu tencerelerinden. Apartmanda daha çok yapılıyor. Gecekonduda haydi aliminyum değilse de Karoğlu olur...*

Apartman komşuluğunun yakın, sıcak ve samimi ilişkiler doğurduğu kuşkusuz doğru ama apartmanın yaşam çevresi olarak gecekondudan önemli bir farkı olduğunu iddia etmemiz yine de mümkündür. Fakat bu fark ne komşuluğun yaygınlığında yani komşuların sayısında ne de komşuluğun erkeklerarası ve ailelerarası boyut taşımayıp ağırlıkla kadınlar ve özellikle ev kadınları ilişkisi biçiminde olmasıdır. Daha önce tartıştığımız gibi bunların her ikisi de yanlış değildir. Apartmandaki samimi veya randevulu komşuluk ilişkileri daha küçük topluluklar içerisinde cereyan etmektedir: yirmi daireli bir apartmanda oturan bir ev kadınının samimi komşuları üçü dördü pek geçmez. Ayrıca her apartmanda samimi komşuluk ilişkisine girmeyen kimseler daima vardır ve bunlar sayıca çoktur.

Kendileriyle mülakat yaptığımız apartmana taşınan aileler akraba ve hemşehrileriyle ilişkilerini kesmemişlerdir. Örneğin, bunlar yakınlarının adreslerini bilmekte, aynı semtlerinde oturanları bir çırpıda sıralayabilmekte ve onlarla sık sık görüştüklerini belirtmektedirler. Akraba dayanışmasının bu kadarıyla zayıflaması söz konusu değildir ama burada farklı olan akraba ve hemşehrilerin çoğunun hiç değilse bir iki sokak ötede oturuyor olmalarıdır. Bazı istisnaları ise şöyle sıralayabiliriz: aynı veya bitişik apartmanda oturan anne-babalar, hemşehrilerin veya akrabaların bir araya gelerek yaptırdığı apartmanlar, zengin bir geniş aileye mensup çekirdek ailelerin aynı apartmanın değişik dairelerinde oturmaları. Fakat, bir kere bu örnekler gecekondudaki kadar yaygın değildir. İkincisi ve daha önemlisi apartmanlarda gördüğümüz bir araya gelme, ancak, geniş aile düzeyindedir ve çoğu durumda yakın akrabalara kadar bile uzanmamaktadır.

Kümelenme ve dağılma olayları tamamen isteğe bağlı değildir. Arzu edilse bile hemşehrilerin aynı sokak veya mahallede toplanmaları kolay kolay mümkün olmamaktadır. Göçmen ailelerin yardımlaşarak ev yapmaları, birbirine uzak olmayan evler kiralamaları gecekonduda mümkündür ama apartman semtlerinde, kişilerin istek ve arzuları aşılması güç ekonomik engellere takılmaktadır. Çünkü konutlar pahalı ve kiralar yüksektir: herkesin geliri dilediği mahalleye taşınmasını sağlayacak düzeyde değildir.

Apartmana taşınan ailelerin sıcak, yakın, samimi türden yüz yüze ilişkileri hemen terketmediklerini yukarıda belirttik. Bu ilişkiler sürdürülmekle birlikte gecekonduyla karşılaştırıldığında ortaya iki temel farklılık çıkmaktadır. Yüz yüze ilişkilerin kurulduğu önemli gruplardan birisi olan akraba-hemşehri çevresinden uzaklaşılmakta ve bunun sonucu olarak ilişki yoğunluğu gecekonduda-ki düzeyinin gerisinde kalmaktadır. İkincisi komşularla, özellikle ev kadınlarının geliştirdiği samimi ve yakın ilişkiler gecekondu komşularıyla olduğu gibi çok yönlü değil (ne kadar yoğun olursa olsun) tek yönlüdür: yani komşu genellikle hemşehri veya akrabadan birisi değildir.

Burada söz konusu olan mekan değişikliğinin ötesinde bir kültürel değişiklik, kültürel farklılık sorunudur. Gecekondudan apartmana taşınanlar değişikliği görmekte ve bunu gecekondu ile apartmanın farkı olarak yorumlamaktadır. Bunun nedeni kültürel değişikliğin mekan değişikliği ile birlikte gelmesi onunla birlikte yaşanmaya başlanmasıdır. Böylelikle, apartman çevresi ile sınırlı olmayan bu kültürün adı apartman kültürü olmaktadır. Özellikle ev kadınları arasında gelişen yakın ilişkiler dışında apartman ayrı dünyalardan gelen ayrı dünya görüşleri olan bireylerin ve ailelerin bir arada yaşadığı mekansal çevredir. Gecekondu ne ölçüde toplulaşmış bir yaşam çevresi ise apartman o ölçüde parçalanmış ve kırılmış bir yaşam çevresidir. Taşınan ailelere göre apartman işte bu anlamda değişik insanların ve yabancıların dünyasıdır. Komşuluk ilişkilerinin varlığına rağmen apartmanın genel olarak böyle görülmesi bu şekilde değerlendirilmesi ilginçtir çünkü bu genel değerlendirmede gecekondu, tanıdık bildik çevre olarak anılmaktadır. Oysa apartman alışılması gereken bir dünyadır, doğal değil yapaydır, eski değil yenidir, bildik değil yabancıdır. İnsan başkalarının ne yaptığını, nasıl davrandığını, hangi kurallara uy-

duğunu ve nasıl yaklaştığını ne ölçüde yakınlaştığını gözler, sorar, öğrenir, tartar biçer ve uygun davranışları geliştirmeye çalışır. Bu dışsal özellikler kendinden, kendi içinde değildir, öğrenilmesi keşfedilmesi gerekir. Apartmanın farklı bir kültür olarak alınmasının ve taşınanların gözünde ayrı ve yabancı bir dünya gibi görünmesinin arkasında işte bu yenilik boyutu yatmaktadır.

Apartmana taşınmak geniş aileden kopmakla bir tutulmamalıdır. Kesin olan, akraba ve hemşehri çevresinden fiziki anlamda uzaklaşıldığı, onlarla görüşmenin apartmana geçişle birlikte biraz daha seyrekleştiğidir. Seyrekleşmenin ölçüsünü iyi belirlememiz gerekiyor çünkü özellikle birkaç durumda ilişki yoğunluğu sürmektedir. Bunların başında çekirdek ailenin başlıca ziyaretçileri olan anne-babalar gelmektedir. Aynı şekilde şayet geniş ailede erkeğin anne ve babası evde kalıyorsa gelinin anne ve babası haftada en az bir kere çocuklarını ve torunlarını ziyarete gelmektedir. Özellikle aileler gençken kardeşler arası görüşmeler ve bekar kardeşlerin ziyaretleri anne-baba ziyaretleri kadar sık olmaktadır. Bu örneklerden görülmektedir ki apartmana geçiş geniş aile içi ilişkileri kopartmamakta fakat mekansal ayrılığın tabiî bir sonucu olarak seyrekleştirmektedir.

Gecekonduda gördüğümüz çakışmanın ortadan kalkmasının en önemli sonucu cemaat yaşamından kaynaklanan toplumsal kontrolün azalmasıdır. Apartmanda bireyler ve ailenin genç nüfusu üzerindeki kontrol evde oturan yaşlılardan kaynaklanır. Aslında toplumsal kontrol başka alanlarda ve başka kurumlar aracılığı ile devam etmekte ve sürdürülmektedir. Bireyin sosyalizasyonunda önemli rol oynayan aile, yuva, okul, arkadaş, apartman çevresi ve kitle iletişim araçları gecekondu cemaatinden boşalan yeri doldurmaktadır. O halde azalmakta olan nedir diye bir soru sorabiliriz. Bunun cevabı toplumsal kontrol değil geleneksel toplumsal kontroldür: cemaat yaşamının temelini oluşturan akrabalık ve coğrafi beraberlikten kaynaklanan ve ondan güç alan geleneksel toplumsal kontrol. Daha önce de belirtmeye çalıştığım gibi geleneksel toplumsal kontrol çeşitli öğelerden oluşmaktadır ve her bir öğe kuvvetli cemaat değerlerinden güç alarak birbirini teşvik ve tahrik etmektedir: cemaatin yaşamı içerisinde hoşnutsuzluk yaratmak istemeyen geniş aile namusuna aşırı önem vererek örneğin kız çocuklarını daha çok baskı altında tutmaktadır. Oysa ailelerin bu konuda birbirleriyle adeta 'bozulmama', 'namus ve haysiyetlerini koruma' yarışlarıdır ki birey üzerindeki toplumsal kontrolü (geleneksel doğrultuda) büsbütün güçlendirmektedir. Bu atmosfer ancak apartmanda parçalanmaktadır. Çünkü kopuş apartmanda başlamakta geleneksel cemaat dünyasının sınırları apartmanda bitmektedir.

Geleneksel kontrolün zayıflamasını yalnızca ilişki seyrekleşmesi ile açıklamamız mümkün değildir. Kaldı ki apartmana taşındıktan sonra da akrabalarla ve hemşehrilerle ilişkiler ev ziyaretleri bakımından azalsa da paylaşma, koruma, kollama, dayanışma, eğlenme, dinlenme gibi alanlarda sürmektedir. O halde apartmanda değişen esas boyut komşuluk ile akrabalık/hemşehrilik bağlantısının kopmasıdır. Aileye en yakın olan, onları ister ziyaret ederek ister rastgele en çok gören, onlarla en çok karşılaşan, aynı fiziki yaşam çevresini aralarında

yakın ilişkiler olmasa bile paylaşan komşular artık akraba veya hemşehri değildir. Bu parçalanmanın, bu ayrılmanın, bu kopmanın sonucudur ki apartmanda geleneksel kontrol mekanizmaları zayıflamaktadır; en etken denetleme araçları olan görme, gözleme, dinleme, bakma gibi doğrudan denetim unsurları, apartmana geçişle birlikte, birdenbire ortadan kalkmaktadır.

Gecekondudan apartmana taşınanlar iki farklı toplumsal çevreyi temelde bu iki zıt eğilim açısından karşılaştırırlar. Apartmanın sınıfsal atlama, ilerleme, itibar, düzgün fizik çevre, daha konforlu iç mekan, çocukların yetişmesi için daha uygun ortam, prestijli kimselerin yaşadığı çevre şeklinde özetleyebileceğimiz ilk bakışta ve kolaylıkla göze çarpan özellikleri dışında ama bunlarla ilintili olarak bir başka karşılaştırma kriterinin varlığı ortaya çıkmaktadır: bu kriterin ana ekseni cemaat ve bireydir. Gecekondu cemaattir: dayanışmadır, birlik beraberliktir, şahsi ilişkidir, yakınlıktır, sıcaklıktır, samimiyettir, yüz yüze ilişkidir, aranma sorulma kollanmadır, yardım elidir, paylaşmadır. Gecekondu cemaattir: karışmadır, burnunu sokmadır, denetlemedir, baskıdır, cenderedir, dedikodudur, çekememezliktir, hiyerarşidir, çevrilmedir, bağlanmadır. Apartman yalnızlıktır, ilgisizliktir, kim kime dum dumadır, ayrışmadır, farklılıktır, benzeşmemedir, soğukluktur, resmiyettir, çekinmedir, aşağılanmadır, yenidir, yabancıdır, kendini yetiştirmedir. Apartman serbestidir, mahremiyettir, bireyselliktir, azalan geleneksel kontroldür. O nedenledir ki gecekondu cemaat değerlerini daha çok benimseyen yaşlılar denetimlerinin azalacağını iyi gördüklerinden veya aynı tür endişeler taşıyan gençler gecekonduyu tercih ederken, serbesti, mahremiyet ve geleneksel denetimden uzaklaşmak isteyen gençler apartmanı yeğlemektedir.

FİZİKİ ÇEVRE OLARAK APARTMAN VE GECEKONDU

Dış fiziki çevre karşılaştırmasında apartmanın tercih edilmesinin başlıca nedeni temizliktir. Gecekonduda, evde kullanılan pis suların, çöpün, dışarıya sokağa sızması veya atılması söz konusudur. Buna kanalizasyon olmamasından kaynaklanan kaçakları ve sızıntıları da ekleyebiliriz. Yine gecekondunun aleyhine görülen bir durum ise asfalt yolların veya kaldırımların olmayışı veya az oluşudur. Bu eksikliğin yol açtığı sonuç toz ve çamurdur. Gecekondunun pisliğinden şikayet üç noktada toplanmaktadır. Birincisi çocuklar pis suların içinde oynamakta ve toz yutmaktadırlar: bu durum hem sağlık hem de üst baş temizliği bakımından sorun yaratmaktadır. Ayakkabıların ve elbiselerin tozlanması ve çamurlanması büyüklerin de şikayet ettiği bir konudur. Daha çok ev kadınlarının üzerinde durduğu üçüncü boyut ise dışarıdaki pisliğin ve tozun evi etkilemesidir. Bir yandan giren çıkanın üstü başı diğer yandan ise rüzgar, pisliği ve tozu eve taşımaktadır. O nedenle apartmanda haftada onbeş günde bir silinen camların gecekonduda iki günde bir silinmesi, perdelerin ve yerin daha sık yıkanması gerekmektedir. Bu bakımdan ev kadınlarına göre gecekondunun bakımı daha zordur. Gecekondu ev kadınına apartmanda olmayan ek iş yükü getirmektedir. Aslında her üç etken de ev kadınını daha çok ve daha doğrudan etkilediğinden özellikle ev işinde sorumlu genç kadın nüfusu apartmanı tercih etmektedir.

İkinci tercih nedeni evin kendisine ilişkindir. Apartman lehine görülen olumlu yönleri şöyle sıralayabiliriz. Kalorifer rahattır, kolaydır ama sobalı apartman dairelerinde oturanlar da binanın yapım niteliğinden dolayı bu tür konutları ısıtmanın daha kolay olduğunu, apartmanda ısı kaybının genellikle daha az olduğunu vurgulamaktadır. Yine kadınlara özgü bir olumlu yön, apartmanda odun kırma ve kömür taşıma işinin para karşılığı yaptırıldığı oysa gecekonduda bunların genellikle kadın işi olarak tanımlandığıdır. Nedeni, apartmanda kadınların sokağa çıkıp bu işi yapmalarının ayıp telakki edilmesidir. İkincisi apartmanda eşyaları gösterişli biçimde yerleştirmek daha kolaydır. Bunun önemli bir nedeni gösteriş yönü ağırlıklı olan tüketim eşyalarının daha çok apartman katına göre ayarlanması veya bu ikisi arasında bir uyum olduğu fikrinin genel bir kanı olarak yerleşmiş olmasıdır. Aslında aileler tarafından hiç de yoğun kullanılmayan yemek masası ve koltuk takımlarının ancak apartman katlarında görülen geniş salonlarda yer alması bunun en güzel örneğidir. Üçüncüsü su kullanımı, banyo ve tuvalet düzeninin apartman katlarında daha konforlu olmasıdır. Dördüncüsü apartman katının bakım ve temizliğinin kolaylığıdır. Son olarak, apartman evin mahremiyetini korumada gecekondudan daha iyidir: sokaktan gelen geçenin ve bitişikte oturanın evi görmesi, gözlemesi, dinlemesi daha zordur. Apartman katı ev yaşamını dışarıdan daha iyi soyutlayabilmektedir.

Gecekondu lehinde düşünülen birkaç olumlu özelliği de belirtelim. Gecekonduda evin dış mekanı vardır. Yoğunluğun ve sıkışıklığın çok olduğu gecekondularda bile hiç değilse dört beş ailenin ortaklaşa kullanabileceği açık bir alan mevcuttur. Bu açıdan gecekondunun geleneksel Türk evlerinde görülen dışarıya kapalı açık iç mekanın fonksiyonlarını sınırlı da olsa karşılayabilen mekanlar yaratabildiğini söyleyebiliriz. Kadınların çok büyük bir bölümünün ev dışında bir işte çalışmadığı, köylerde olduğu gibi açık havada iş yapmadığı bir ortamda bir tür açık iç mekan için duyulan ihtiyacın önemi ortadadır. Böylesine bir imkan yaratmayan apartman, ev kadınları tarafından hiç değilse sıkıntılı anlarında, bunaltıcı olmaktadır. 'Başını uzatabileceğin, bir nefes alıp ferahlayabileceğin bir yer yok' şeklinde dile getirilen bu eksiklik apartmanın fiziki bakımdan en çok eleştirilen yönüdür. Balkon bu işlevi görmez çünkü birisini eve alıp evin içinden geçirdikten sonra ulaşılabilecek bir yerdir. Bu açıdan salondan farkı yoktur. İkincisi, gecekondu, ailelerin önemli bir bölümüne, küçük de olsa bir bahçeyle oyalanma, birkaç bitki veya çiçek ekme ve hayvan besleme imkanını sağlamaktadır. Üçüncüsü, yine ev kadınları yaz aylarında çamaşır, sebze ayıklama, dikiş gibi bazı işlerin bahçede veya sokaktaki ortak alanda yapılabildiğini oysa apartmanda bunun mümkün olmadığından şikayet etmektedir.

Buna karşılık evin içi yönünden gecekondunun tercih edilebileceğini söyleyen pek azdır. Apartmana ilişkin bir sorun komşuların gürültüsüdür: gecekonduda altta veya üstte oturma diye bir sorun olmadığı için komşular arasında bir gürültü sorununun ortaya çıkmadığı vurgulanmaktadır.

Apartmanın insan tabiatına uygun bir yaşam çevresi oluşturmadığı, çocukları ve insanları doğadan kopartıp eve hapsettiği, yabancılaşma yarattığı gibi görüşlere gecekondudan apartmana taşınanlar arasında rastlamak pek mümkün

değildir. Apartmanın istenmeyen bir yönü varsa o da ağırlıkla apartman içi insan ilişkilerinin uzaklığından ve soğukluğundandır. Arzu edilmeyen yönlerine rağmen gecekondudaki cemaat yaşamına, zaman zaman, bir özlem duyulmasının nedeni budur. Yoksa gerek ev içi gerekse ev dışı fiziki çevre bakımından yapılan karşılaştırmalarda özellikle evli genç nüfus ve yetişkin çocuklar apartmanı daha yaşanabilir ve daha konforlu bir çevre olarak görmektedir.

SONUÇ

Antik, oryantal, orta çağ, sanayi devrimi kentleri aklımıza tipik kent sembolleri olarak akropolleri, kubbeleri, katedral ve şatoları, fabrika veya istasyon binalarını getirir. Oysa görsel sanatların ve belgesel yapıtların günümüz Türiye'si kentlerinin sembolü olarak çizdikleri tek bir tablo vardır: dizi dizi, sırt sırta, ard arda, tek düze, çok katlı apartmanlar. Tarihsel doku sembolleri, ya yalnızca birkaç kente özgü veya tamamen zaman dışı oluşumlar olarak algılanmaktadır. Toplumsal eleştiri perspektifinden yola çıkan resim veya fotoğraflar apartmanların hemen yanı başında gecekondu yerleşim alanlarını sergiliyorsa da hiç bir başka simge "kent = apartman = beton yığını" formülünün yerini alamamaktadır.

Gecekondu yaşamını eleştirenlerin ilişkilerin içiçe geçmişliğini, birbirine dolanmışlığını, kaynaşmışlığını tasvir etmek için kullandıkları 'yapış yapışlık' deyimiyle kenti karakterize etmede kullanılan 'beton yığını' deyimi dikkate değer bir karşıtlık oluşturmaktadır. Yapış yapışlık yakın, yüzyüze, birincil ilişkiler çerçevesinde bireylerin doğrudan ve rahatlıkla katıldıkları, çok şeyin ortada döndüğü, herkesin işine karışabildiği, kişinin kendi başına kolay kolay nefes alamadığı bir ortama işaret etmektedir. Buna karşılık betonun soğukluğunda ve katılığında ilişkilerin formalliğini ve gayri şahsiliğini; sertliği ve kişinin toplumsal çevre karşısındaki göreli serbestisini, direncini, artan denetim gücünü ve nihayet; fizik mekanları kalın çizgilerle bölen beton duvarlarda ise toplumsal ilişkilerin kopukluğunu, kırılmışlığını, parçalanmışlığını görebiliriz. Sürekli olarak değinmeye çalıştığım gibi 'yapış yapışlıktan' beton yığınına doğru yani bunlardan ikincisini tercih etme doğrultusunda bir eğilim varsa da bireyler her iki çevreyi de kendileri ve yakınları için getirip götürecekleri yönünden sürekli incelemekte, sorgulamakta, değerlendirmektedirler.

Çok yönlü ilişkiler komşuluk, akrabalık, hemşehrilik ve bazı durumlarda mahalle düzeyinde beliren dayanışma üstüste gelerek gecekondu komşuluk ilişkilerini genel cemaat yapısının ve ilişkilerinin bir parçası yapmaktadır. Apartmanda bu yoktur. Gecekonduda komşuluk başka ilişkilerle ilintilidir, bir bütünün parçasıdır. Apartman komşuluğu ise kendinden türeyen ve tek başına, kopuk bir ilişkidir. Her ikisi de 'birincil', yakın, yüz yüze ilişki olmakla birlikte aralarında bu fark vardır. İşte bundan dolayı veya bunun sonucudur ki apartman kültürel düzeyde gecekondudan farklı özellikleri olan bir yaşam çevresidir. Bu yaşam çevresinin bazı temel özelliklerini bu farklılıkta aramak, bu farklılıktan türetmek gerekmektedir. Nedir bu temel özellikler? Bunları serbestinin ve kişinin

mahremiyetinin artması olarak görebiliriz. Her.ikisi de geleneksel toplumsal kontrolün azalmasının sonucudur ve bireyselliğin yaygınlaşmasının göstergesidir.

Pekiyi bu değişimin kaynağı mekansal değişiklik midir? Gecekondu konut tipirden apartman tipi konuta geçmekle yani konut tipi ve konut çevresinin fiziki anlamda değişimiyle mi oluşmaktadır bu kültür değişikliği? Akraba ve hemşehriler gecekonduda yaptıkları gibi apartman semtlerine toplu olarak yerleşememektedir. Bunu engelleyen faktör pazar koşullarıdır: konut fiyatlarının yüksekliği ve düşük satın alma gücü kümelenmeye izin vermekte ve sonuçta aileler apartmanlara yalnız, kopuk kopuk, tek başlarına gitmektedir. Bu anlamda apartman tek tek gelen ailelerin birlikte yaşadıkları mekan haline gelmekte, bu etken ise geleneksel toplumsal kontrol mekanizmalarından çoğunun (baba-ana otoritesinin vs. dışında) devamını zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda bireyselleşmeyi ve bireyci kültürü geliştiren önemli bir faktör toplumsal hareketliliktir. Bir başka önemli etken kültürel sürekliliktir: Türkiye'de bireyci kültürün gelişmesi mekansal anlamda, genellikle apartman merkezli olmuştur. Apartman ile bu kültür arasında bir yakınlık, bir çakışma, bir birliktelik tarihsel anlamda da mevcuttur.

Bu değişikiğin kurumlar üzerindeki etkisini kısaca şöyle özetleyebiliriz. Gecekondu cemaat yaşamı gerek birey gerekse genç evlilere büyük bir yük bindirmekte ve iç gerilimlerin artmasını kamçılamaktadır. Karşılıklı beklentiler, herkesin uyması gereken kurallar ve hiyerarşik ilişkiler birey için üstesinden gelinmesi kolay olmayan rol çatışmalarına yol açmaktadır. Aynı kısa mesafeli, yoğun ve sıkışık ilişkiler içerisinde birey bir başkasının babası, oğlu, yeğeni, dayısı, köylüsü, iş arkadaşı, hemşehrisi olmak zorundadır ve bunların gerektirdiği farklı rol beklentilerinin karşılanması birey üzerinde yoğun bir baskı yaratmaktadır. Aynı biçimde bütün bu çok yönlü ilişkilerin doğurduğu yükümlülükler ve çatışmalar (yalnız oturuyor olsunlar olmasınlar) çekirdek ailedeki karı-koca ilişkilerine doğrudan yansımaktadır. Özellikle kadınların apartmana taşınıp, serbestiye kavuşarak "hanım" olmak istemelerinin arkasında bu yoğun ilişkiler ağından kaçma arzusu vardır.

Apartmana geçişle birlikte akraba-hemşehri ilişkilerinde önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Değişikliği her iki bağlılık türünün de esnekleşmesi doğrultusunda görebiliriz. Yukarıda değindiğim cemaat yaşamının yoğunluğundan kaçma, akraba ve hemşehrilerden kopma şeklinde düşünülmemelidir. Akrabadan ve hemşehriden gelebilecek destekten vazgeçmek sınıfsal yapı içerisindeki konumunu değiştirmiş, gelirini eskisine oranla en az bir kaç kat arttırmış, yaşam biçiminde köklü değişiklikler yapmış aileler için bile kolay değildir. Bağlılıklara son verme yerine ilişki yoğunluğunu ve karşılıklı beklenti düzeyini düşürme yoluna gidilmektedir. Böyle olunca uzak akrabalık ve hemşehrilik isteğe bağlı olarak başvurulan, karşıdan gelen talebe istenildiğinde karşılık verilen, pratik amaçlı ve sınırlı bir ilişki biçimine dönüştürülmektedir. Cemaat yaşamının getirdiği katı yükümlülüklerin, zorlamaların ve baskının yerini gönüllü katılım almaktadır. Apartmana geçerek geleneksel çevreden uzaklaşmanın söz konusu kurumlar üzerindeki etkisi bu yönde olmaktadır. Katı bağlardan, özgürlük kısıtlayıcı yükümlülükten bu tür faydacı, sınırlı, pragmatik ve isteğe bağlı gelişen ilişkilere geçiş ailenin serbestisini arttırmaktadır.

Bireyin ve ailenin geleneksel cemaat ilişkilerinin egemen olduğu iç çevreden uzaklaşması serbestinin ve mahremiyetin artması, geleneksel cemaat kontrolünün de azalması doğrultusunda bir değişikliktir. Apartman çevresinin getirdiği çeşitli sağlıksız öğeleri ortaya çıkartırken nüfusun büyük çoğunluğu için apartman yaşamının maddi konfor özelliklerinin dışında da arzu edilen bir yaşam tarzı olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. İlginç olan, Wirth'in (1957) çok tanınmış makalesinde kent kültürünün başlıca özellikleri olarak sıraladığı ilişkilerin gayri-şahsiliği, dolaylılığı, kısmiliği, resmiliği ve bunlara paralel olarak gelişen bireysel özgürlüğün Türkiye'de tüm kentlerin değil büyük kentlerin bile ancak belli kesimlerindeki toplumsal ilişkilerin özellikleri olmasıdır. Ortaçağ Avrupası kökenli olduğu iddia edilen 'şehrin havası özgürlük kokar' sözünü 'apartman havası özgürdür' şeklinde değiştirirsek kırdaki ve kentlerdeki nüfusun önemli bir bölümünün ne tür konut çevreleri düşledikleri konusunda daha doğru saptamalar yapabiliriz.

KAYNAKÇA

Ayata, Sencer (1988), "Salon kullanımı", **Toplum ve Bilim**, sayı 42.

Baştuğ, Sharon Smith (1979), **Urban Growth and Cultural Change: Two Squatter Settlement in Ankara, Turkey**, PhD. Dissertation, University of Texas at Austin.

Dubetsky, Alan (1972), 'Kinship, Primordial ties; and factory organization in Turkey: an anthropological View'. Middle East Studies Association, Unpublished Paper.

Gökçe, Birsen (1971), **Gecekondu Gençliği**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Gugler, Josef (1984a), 'Employment in the City' Alan Gilbert and Josef Gugler (eds.) **Cities, Poverty and Development,** Oxford University Press, London.

..... (1984b), 'Urban Ways of Life' Alan Gilbert and Josef Gugler (eds.) **Cities, Poverty and Development**, Oxford University Press, London.

Hart, Charles W.M. (1969), **Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi**, Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.

Hart, K. (1973), 'Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana' Journal of Modern African Studies, Vol.2, No:1.

Karpat, Kemal (1976), **The Gecekondu: Rual Migration and Urbanization,** Cambridge University Press, New York.

Kıray, Mübeccel B. (1970), 'Squatter Housing: fast de-peasantization and slow workerization in underdeveloped countries' 7th World Congress of Sociology, Varna Unpublished Paper.

Kongar, Emre (1972), **İzmir'de Kentsel Aile**. Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Lloyd, Peter (1979), **Slums of Hope?** Penguin Books, Aylesbury.

Mc. Ewen, A.M. (1974), 'Differentiation among the Urban Poor' E. de Kadt and G. Williams (eds.) **Sociology and Development,** Tavistock, London.

Standing, Guy (1984) 'Conceptualizing Territorial Mobility' R.E. Billsborrow, A.S. Oberai and G. Standing '**Migration Surveys in Low-Income Countries**' Croom Helm, London.

Şenyapılı, Tansı (1978), **Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

..... (1981) **Gecekondu: 'Çevre' İşçilerin Mekanı,** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Wirth, Louis (1957), 'Urbanism As a Way of Life' Paul K. Hatt and Albet J.Reiss, Jr. **Cities and Society**, The Free Press, New York.

Yasa, İbrrahim (1966), **Ankara'da Gecekondu Aileleri,** SSYB Sosyal Hizmetler Gn. Md., Ankara.

..... (1983), 'Internal Migration and the Turkish Gecekondu Family' **Fehmi Yavuz'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 528, Ankara.

Modernleşme ve Siyasal İstikrarsızlık*

*H.Birsen Hekimoğlu***

Siyasal istikrar/istikrarsızlık, yüzyıllardır sosyal bilimlerin en çok ilgi gören belli başlı konularından biri olmuştur. Aristo, **Politika** adlı yapıtında, sosyal sınıfları zengin, yoksul ve bu ikisi arasında yeralan orta sınıf şeklinde üçe ayırarak, diğer ikisinden daha güçlü olabilecek kadar geniş bir orta sınıfın varlığının ve yönetimde geniş bir paya sahip olmasının rejimin sürekliliğinin sağlanmasında önemli ölçüde rol oynadığını söylerken, açıkça siyasal istikrar ve siyasal istikrarın ölçülmesi sorunundan bahsetmektedir.[1] Tarih boyunca birçok toplumun ve özellikle içinde bulunduğumuz yüzyılda azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin şiddetli sosyal ve siyasal çalkantılara sahne olmaları, yüzyıllar önce Aristo'nun çalışmalarına konu olan soruna ilginin canlı kalmasına yardımcı olmuştur. Bu konudaki literatürün çok sayıda eseri kapsaması ve gerek belirli örnek olaylar üzerinde, gerekse karşılaştırmalı olarak yapılan araştırmaların devam ediyor olması hem konuya ilgiyi, hem de konunun önemini açıkça göstermektedir.

Ancak, siyasal istikrar/istikrarsızlık kavramları gördükleri ilgi ölçüsünde henüz açıklığa kavuşabilmiş değildir. Siyasal istikrar veya istikrarsızlık denildiğinde, sosyal bilimciler her zaman aynı şeyi kastedmiyor olabilmektedirler; halen üzerinde oydaşılmış tek bir siyasal istikrar tanımı bulunmamaktadır. Tanımlanamama, ya da daha doğru bir ifadeyle tanım üzerinde anlaşamama, kavramın işlemselleştirilmesi ve ölçülmesinde de birtakım sorunları beraberinde getirmektedir.

Siyasal istikrarsızlık konusundaki çalışmalara bakıldığında, büyük çoğunluğunda sosyal ve siyasal ayaklanmalar, gösteriler, hükümet darbeleri, anayasa değişiklikleri, sık kabine değişiklikleri gibi siyasal olguların en çok kullanılan siyasal istikrarsızlık göstergeleri olduğu anlaşılmaktadır. Siyasal istikrarın var-

---

* Bu yazı, Anadolu Üniversitesi Rektörlüğü ve Siyasi İlimler Derneği'nin 24 Kasım 1989 tarihinde, Eskişehir'de düzenlemiş oldukları III. Siyasi İlimler Kongresi'nde sunulmuştur.

** İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Araştırma Görevlisi.

[1] Aristo, **Politika**, İstanbul; Remzi Kitabevi, 1975, s.127.

lığına işaret olarak da şiddetin yokluğu, hükümetlerin uzun süre görevde kalmaları, kurumlarda değişimin yokluğu vb. en sık kullanılan göstergeler olarak dikkat çekmektedir. Örneğin, S.S. Nilson, siyasal istikrarı "... değişime uğramayan ya da zaman içinde belirli bir miktardan fazla değişmeyen siyasal birimler arasında iktidarın dağılımı"[2] olarak tanımlarken, açıkça değişimin yokluğu = siyasal istikrar demektedir. Belirli miktarda değişimin siyasal sistemi istikrarsızlaştırmayacağını ifade etmekle beraber, bu miktarın ne olduğu, sınırın nerede başlayıp nerede bittiği, nasıl ölçebileceğimiz açıklanmamaktadır.

Bir diğer araştırmacı[3] siyasal istikrarı "bir siyasal sistemin siyasal kurumlarının ani bir değişim = siyasal istikrarsızlık, değişime uğramaksızın varlığını sürdürmesi" olarak tanımlamakla birlikte, siyasal istikrarın siyasal sistemin statikliği anlamına gelmediğini, fakat "sistemin temel formunu kısa süre içinde yitirmeksizin çevresindeki değişimlere uyum sağlayabilmesi" anlamına geldiğini ifade etmektedir. Kısacası, araştırmacı ani olmadığı sürece değişimin mutlaka siyasal istikrarsızlık yaratacağının iddia edilemeyeceğini kabul etmekle birlikte, değişim hızındaki bu sınırı nasıl saptayacağımız konusunda bize herhangi bir ipucu vermemektedir.

Görüldüğü gibi, "değişim" siyasal istikrar/istikrarsızlığın tanımlanmasında temel belirleyici kavram olarak kullanılmaktadır. Yaklaşımlar arasındaki fark, birinin değişimi siyasal istikrarsızlığın temel nedeni olarak ele alırken, diğerinin değişimin kendisinden ziyade değişim hızının siyasal istikrarsızlığı yaratmada önemli rol oynadığını öne sürmesidir. Değişimin siyasal istikrarsızlığın ortaya çıkışında ne derece rol oynayabileceği tartışmasını daha sonraya bırakarak, öncelikle siyasal istikrar kavramına değişik yaklaşımlarda en sık kullanılan göstergeleri tek tek ele alalım. Bu göstergeler şunlardır:

1. Sivil düzen-şiddetin yokluğu
2. Siyasal meşruiyet
3. Hükümetin etkinliği/uzunluğu
4. Yapısal değişimin yokluğu
5. Anayasanın dayanıklılığı

1. **Sivil Düzen-Şiddetin Yokluğu**: Hemen tüm siyasal istikrar tanımları içinde yer alan bu yaklaşım[4], hem siyasal birimde hem de toplumda şiddete dayalı davranışların ve sivil savaşın yokluğuna işaret etmektedir. İstikrarlı bir siyasal birimde kararlar anomik süreçlerin değil, kurumsallaşmış ve fonksiyonel prosedürlerin sonucudur. Sorunlar çatışmacı yollarla değil, barışçıl ve kanunlara uygun yollarla çözümlenmektedir. Bu yaklaşıma göre, yöneticilerin şidde-

---

[2] Sten Sparre Nilson, "Measurement and Models in the Study of Stability," **World Politics**, Vol. 20, No.1, Oct. 1967, s.4

[3] Edmund A. Aunger, **In Search of Political Stability: A Comparative Study of New Brunswick and Northern Ireland**, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1981, s.39

[4] Bu konuda bkz. Bruce Russett et al., **World Handbook of Political and Social Indicators**, New Haven, 1964; Ivo K. ve Rosalind L. Feirabend, "Aggressive Behaviors within Polities, 1948-1962: A Cross-National Study," **Journal of Conflict Resolution**, Vol.X, Sept. 1966

te dayalı süreçler ile hızlı dönüşümü bir istikrarsızlık göstergesidir. Yöneticilerin oydaşmaya dayalı arzusuna göre değişim gerekli olsa bile, bu değişim barışçıl bir süreç içinde olmalıdır. Siyasal şiddet olaylarında ölenlerin nüfusa oranını bir istikrar/istikrarsızlık göstergesi olarak değerlendiren bu yaklaşıma gelen en önemli eleştiri, "istikrar" gibi çok karmaşık bir kavramın, şiddet gibi tek bir ölçekle tanımlanması ve sayısallaştırılmasıdır. Böylesine muğlak ve birden fazla değişkenle açıklanabilecek bir kavram olan istikrarı, siyasal şiddet gibi tek bir karaktere indirgeyen ölçümler, kavramın içerdiği diğer özelliklerin gözden kaçmasına neden olmaktadır.[5]

2. **Siyasal Meşruiyet**: Siyâsal istikrarın bir diğer tanımsal ögesi meşruiyet, yâni siyasal sistemin ve çıktılarının nüfus tarafından haklı ve uygun olarak kabul edilmesidir.[6] Bu yaklaşım, meşruiyeti istikrarlı bir siyasal sistemin sonucu olarak değil, istikrar kavramını tanımlamaya yarayan bir kavram olarak ele almaktadır. "Böyle bir yaklaşım, istikrarı sadece negatif olguların yokluğu değil, fakat pozitif destek ve kabulün varlığı olarak görmektedir."[7] Ancak, siyasal meşruiyet kavramı da oldukça muğlaktır; meşruiyeti ölçmek için kullanılan ölçeklerde dahi hâlâ bir uyum sağlanabilmiş değildir. Aunger, devletin anayasasına karşı örgütlü muhalefet veya bu muhalefete karşılık hükümetin baskısı gibi özellikleri meşruiyetsizlik tanımında kullanarak, bunların yokluğu ile siyasal meşruiyeti tanımlarken[8], yine meşruiyeti siyasal istikrarın önemli bir unsuru olarak ele alan Lipset, son 25 yıl içinde demokratik oyunun kurallarına karşı herhangi bir önemli siyasal hareket yaşamış bir toplumu meşru ve dolayısıyla istikrarlı bir toplum olarak tanımlamaktadır. Bu süre içerisinde oyların en az yüzde 20'sini alan komünist veya faşist her türlü totaliter hareketler, Lipset'in belirttiği anti-demokratik hareketler içine girmektedir.[9] Ancak, Lipset'in bu yüzde 20'lik oranı neye göre belirlediği bilinmemektedir, bu nedenle keyfidir. Bu sınıflandırmaya göre, yüzde 19 anti-sistem oya sahip olan bir ülke "istikrarlı" iken, bu oranın yüzde 21 oldruğu ülke "istikrarsız" ülkeler grubu içinde yer almaktadır. Neye dayanılarak kabul edildiği açıkanmayan yüzde 20'lik bu orana göre yapılan bir sınıflandırmayı geçerli görmek oldukça zordur. 20 Latin Amerika ülkesi üzerinde yaptığı araştırmada M. Needler ise, meşruiyetin, dolayısıyla siyasal istikrarın derecesini, belli bir zaman dilimi içerisinde ülkelerin anayasaya uygun olarak yönetildikleri yıl sayısına göre ölçmektedir. Anayasal yılı ise, yılın en azından altı ayında, ülkenin serbest seçimlerle seçilmiş ve anayasal prosedürlere ve bireysel sivil haklara saygı göstermiş hükümetlerce yönetildiği ve anayasaya uygun olmayan bir hükümet değişikliğinin olmadığı yıl olarak tanımlamaktadır.[10] Needler, "meşruiyet derecesi olarak kabul edilen istikrar derece-

---

[5] Leon Hurwitz, "Contemporary Approaches to Political Stability," **Comparative Politics**, Vol.V, 1973, s.450-452

[6] A. Aunger, op.cit., s.45

[7] L. Hurwitz, op.cit., s.455

[8] A. Hunger, op.cit., s.45

[9] S. M. Lipset, **Political Man**, New York, 1959, s.73

[10] Martin C. Needler, "Political Development and Socioeconomic Development: The Case of Latin America," **American Political Science Review**, Vol. LXII, Sept. 1968, s.889-97

si"nden ziyade, "demokratik başarı derecesi"ni ölçmektedir.[11] Sonuçta, her iki yaklaşım da meşruiyeti siyasal istikrar ile ilişkilendirmekle birlikte, farklı olguları ölçüyor görünmektedirler.

3. **Hükümetin Etkinliği/Uzunluğu**: Siyasal istikrarın bir diğer önemli unsuru olarak, siyasal rejime gelebilecek tehditlere karşı acil kararlar alabilme ve bu kararları gerçekleştirebilme kapasitesinin mevcudiyeti gösterilmektedir. Yönetsel etkinlik, aynı zamanda anayasanın dayanıklılığı, meşruiyet, sivil düzenin sağlanması ve dolayısıyla rejimin sürekliliğine katkıda bulunan oldukça önemli bir özelliktir. Yönetsel etkinliğin başta gelen göstergesi, hükümet değişiminin sık olmamasıdır. Özellikle elit personelindeki sık değişimler, kararsal etkinliği de azaltmaktadır.[12] Bu iddianın sorunu, siyasal istikrar unsuru olarak arananın hükümetin etkinliği mi, yoksa uzunluğu mu olduğunun açık olmamasıdır. İddianın temel dayanağı, hükümetin etkin olabilmesi için iktidarda kalma süresinin uzun olması gerektiği gibi görünmektedir ki, bu da yönetici kadronun sık sık değişiminin huzursuzluğa sebebiyet vererek, ilgi ve çabanın etkin karar almadan uzaklaşarak, görevde kalma süresini uzatmaya kaymasını kolaylaştırması açısından doğru bir iddia olarak görünmektedir. Ancak, burada gözden kaçırılan nokta, uzun süre görevde kalmanın mutlaka etkin kararların alınmasını sağlayamayacağıdır. Görev süresinin yanısıra kadro içi ortak amaçları, değerleri ve siyasaları paylaşma, uzmanlaşmış kişilerden oluşan bir kadroya sahip olma ve kararları uygulayacak kurumsallaşmış, fonksiyonel kurumlara sahip olma gibi diğer başka değişkenler de etkin karar almada önemli faktörler gibi görünmektedir. Oysa bu yaklaşım yönetsel etkinliği iktidarda uzun süre kalma ile ilişkilendirerek, siyasal istikrarın en önemli unsuru olarak değerlendirmektedir.

Hükümetin veya kabinenin etkinliğini dikkate almaksızın, istikrarı hükümet/kabine uzunluğu veya süresi ile eşit tutan bir başka yaklaşıma göre, karşılaştırılan iki ülkeden hükümeti daha uzun süre görevde kalan, diğerine oranla daha istikrarlıdır. Bu yaklaşımı benimseyen araştırmacılar[13], yürütmenin görevde kaldığı ortalama yıl sayısına göre, bir "istikrar" indeksi oluşturmuşlardır. Yürütmedeki her değişim bir istikrarsızlık delili olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım iki açıdan eleştirilebilir. Bunlardan ilki, yürütmedeki her değişikliği bir istikrarsızlık delili olarak görmenin, değişimin gerçek sebeplerinin gözden kaçırılmasına neden olacağıdır. İstikrar kavramını "süre" kavramına indirgemek, sebebi ne olursa olsun, her değişimi istikrarsızlık olarak görmek demektir ki, bu da doğru bir yaklaşım olamaz. İkincisine gelince, iktidarda daha uzun süre, değişime karşı bir direnişi göstermektedir, bunu da istikrar olarak görmek mümkün değildir. Kaldı ki, bazı hükümet değişim biçimlerinin diğer tiplerden az çok daha istikrarlı olduğu bilinmektedir. Hükümet değişiminin devrim, hükümet darbesi, iktidardaki koalisyon hükümetinden bir partinin ayrılması, güvenoyunun

---

[11] L. Hurwitz, op.cit., s.456

[12] A. Aunger, op.cit., s.49

[13] Bkz. Russett, op.cit., Jean Blondel, "Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies," **Canadian Journal of Political Science**, Vol. I, June 1968. M. Taylor ve V.M. Herman, "Party Systems and Governmental Instability," **APSR**, Vol. LXV, March 1971

kaybedilmesi, başbakanın veya kabinenin kendi istekleri ile görevlerinden ayrılmaları, hastalık, kaza nedeniyle ölüm ve parlamento seçimlerinin normal süreç içinde yenilenmesi sonucu hükümet değişimi gibi birçok sebebi olabilmektedir. Bu değişim sebepleri arasında nitelik bakımından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu yaklaşım, bu sebepler arasındaki farklılıkları dikkate almayarak örneğin, hükümet darbesi sonucu hükümet değişimi ile kabinenin gönüllü olarak görevinden istifasını bir tutmaktadır.[14]

4. **Yapısal Değişimin Yokluğu**: Bu yaklaşıma göre, bir sistem kendi temel yapısal düzenlenmesinde değişimlere izin vermediği sürece istikrarlıdır. Çevreden gelen baskılara karşı duramayan ve yapısında önemli değişimlere izin veren bir sistem ise istikrarsız olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımın sorunu, öncelikle, sistemlerin yapısal değişime uğrayıp uğramamalarına göre böylesine kesin çizgilerle ayrılmasıdır. Bir sistem ya değişimi engelleyerek istikrarlı olacak, ya da değişime izin vererek istikrarını kaybedecektir; sistemin değişime uyum sağlayabildiği bir ara durum sözkonusu değildir. İkinci önemli sorun, "yapısal değişim"den neyin kastedildiğinin ve ne kadar değişimin sistemin istikrarını bozacağının açıkça ifade edilmemiş olmasıdır. Bir siyasal sistemde meydana gelebilecek ufak yapısal değişimler sistemin istikrarını bozmak bir yana, sistem bu değişimlere uyum sağlayabilme kapasitesine sahip ise, istikrarı pekiştirici bir etki de yapabileceğini gözönünde tutmak gerekir. Bazı yapısal düzenlemeler veya küçük sosyal/siyasal çalkantılar, bugün "istikrarlı" diye kabul ettiğimiz birçok ülke de dahil, hemen her ülkede olabilmektedir, ancak bunların mutlaka sistemi yok edeceğini söylemek mümkün görünmemektedir.[15]

5. **Anayasanın Dayanıklılığı**: Sık sık siyasal istikrarın en önemli unsurlarından biri olarak gösterilen anayasanın dayanıklılığı/sürekliliğinde, dayanıklılık/süreklilik ile kastedilen, bir siyasal birimin temel unsurları arasındaki otorite ilişkilerinde ani ve önemli bir değişiklik olmaksızın devam edegeldiği zamanın uzunluğudur. Burada ifade edilen temel unsurlar ve bunlar arasındaki ilişkiler ise, yasama, yürütme, devlet ve vatandaş, ve bunlar arasındaki ilişkilerdir. Bir anayasa da, ister yazılı ister yazısız olsun, devletin siyasal kurumlarını, bu kurumların kendi aralarındaki ve bu kurumlarla vatandaşlar arasındaki ilişkileri belirleyen temel prensiplerden oluşmaktadır.[16] Anayasanın belirlemiş olduğu bu prensiplerin sürekliliği veya dayanıklılığı, siyasal istikrarın en önemli unsurudur. Anayasa, değişen ihtiyaçlara cevap verecek şekilde düzenlenmiş olsa dahi, bu değişiklikler siyasal kurumların yapısını bozmamalıdır, yani anayasanın belirlediği devletin kurumları, bu kurumların kendi aralarındaki ve vatandaşlarla olan ilişkileri belirlenen prensipler çerçevesinde kalıp değişmemelidir.

Bu yaklaşıma getirilebilecek eleştirilerden ilki, anayasal süreklilik ile neyin kastedildiğinin açıkça belirtilmiş olmamasıdır. Anayasal süreklilik derken aranan, anayasanın tamamının veya belirli maddelerinin, prensiplerinin değişme-

---

[14] L. Hurwitz, op.cit., s.453
[15] Ibid. s.457
[16] A. Aunger, op.cit., s.40

mesi mi, yoksa anayasanın bu prensiplerinin ihlal edilmemesi midir? Aranılan, anayasanın tamamının veya belirli prensiplerinin değişmemesi ise, değişimin nedeni, tamamen, değişen koşullar sonucu beliren yeni ihtiyaçlar olabileceği gibi, örneğin, bir hükümet darbesi ile yeni gelen asker veya sivil hükümetin uygulamayı planladıkları siyasalarına veya ideolojilerine, ya da kurmayı amaçladıkları yeni rejim biçimine uygun bir anayasa yapma isteği de olabilir. Bu ikisi arasında önemli bir nitelik farkı bulunmaktadır. Eğer anayasal değişiklik ile, anayasanın belirlediği prensiplerin ihlali kastediliyor ise, bu tamamen farklı bir sorundur; sistemin denetleme kapasitesi ile ilgili bir sorundur ve bunun istikrarsızlığın bir nedeni mi, yoksa bir sonucu mu olduğu açıklanmaya muhtaçtır.

Anayasanın ister tamamının isterse belirli prensiplerinin değişimi, tamamen değişen koşullara uyum ihtiyacı sonucu olabilmektedir. Örneğin, 1982 Türk Anayasası'nın, 1980 öncesi siyasal parti liderlerinin, parti üyelerinin ve parlamenterlerin belirli bir süre için siyasal faaliyetlerde bulunmalarını yasaklayan geçici 4. maddesinin halkoylamasına sunularak kaldırılması, askeri yönetimden sivil yönetime geçişte, daha yarışmacı ve demokratik bir siyasal süreç oluşturmanın gereği olarak ortaya çıkmıştı.

Buraya kadar siyasal sistemin tek bir niteliğine bakarak sistemin istikrarını ölçmeye çalışan yaklaşımlara kısaca göz attık. Bunların yanısıra, sistemin birden fazla niteliğini dikkate alarak soruna yaklaşan görüşler de bulunmaktadır. Bu yaklaşımın önemli temsilcilerinden olan A. Duff ve John F. McCamant, Latin Amerika'da sistem istikrarının siyasal ve sosyal gereklilikleri üzerine yaptıkları bir araştırmada, tek-ölçekli istikrar yaklaşımlarından farklı olarak, "sistemik istikrar" ile ilgilenmişler ve siyasal sistemin istikrarlı olabilmesi için toplumda birden fazla niteliğin varlığının gerekliliğine işaret etmişlerdir. Siyasal istikrarı ölçmede kullandıkları göstergeler sosyal refah, ekonomik büyüme, gelir dağılımı, siyasal kapasite ve siyasal partilerin niteliğidir. İstikrarlı bir demokrasinin varlığı için toplumsal refahın toplumsal hareketlilikten daha yüksek olması, ekonomik büyüme oranının yüksek olması, gelir dağılımının eşit olması, sistemin siyasal dağıtma ve aktarma yeteneğinin yüksek olması ve siyasal partilerin kurumsallaşmış olmaları gerekmektedir.[17]

Tek-ölçekli diğer modellere oranla, bu modelin açıklama gücü daha yüksek görünmekle beraber, bu değişkenlerin istikrarı sağlayan nitelikler mi, yoksa istikrarın sonuçları mı oldukları tartışmaya açıktır. Bu göstergeler, siyasal istikrarı tanımlamaktan ziyade, onu açıklamada kullanılabilecek araçlar gibi görünmektedir.[18]

Kısaca ele almaya çalıştığımız siyasal istikrar/istikrarsızlık araştırmalarında en sık kullanılan bu altı yaklaşımın hepsinde de ortak nokta, "değişim"in temel açıklayıcı kavram olarak kullanılmasıdır. Bu yaklaşımlardan ayrılan ve bu konuda yapılan en önemli araştırmalardan biri olarak kabul edilen H. Eckstein'ın yaklaşımında, "değişme" korkulan, istikrarsızlığın bütün sebeplerinin yük-

---

[17] A. Duff ve John F. McCamant, "Measuring Social and Political Requirements for System Stability in Latin America," **APSR**, Vol. LXII, Dec. 1968

[18] L. Hurwitz, op.cit., s.459

lendiği bir kavram değildir. Tersine, değişen koşullara uyum sağlama, mevcut "patern"in sürekliliğinin, siyasal istikrarı korumanın önemli önkoşullarından birisidir. Eckstein'a göre, demokratik siyasal istikrar şu özellikleri gerektirmektedir:

1- "patern"in sürekliliği - sadece uzun sürelilik ve hükümetin uzunluğu değil, fakat yeni siyasal istekleri karşılamak ve böylece sistemi ayakta tutmak için değişen koşullara uyum sağlama kapasitesine sahip olma anlamında süreklilik.

2- Meşruiyet - sadece uyuşmazlığın yokluğu değil, fakat aynı zamanda olumlu kabulün ve desteğin varlığı anlamında meşruiyet.

3- Etkin karar alma - belirli bazı değerlere uygun eylem anlamında değil, fakat paylaşılan siyasal amaçlara erişmek veya değişen koşullara uyum sağlamak için yapılan eylem anlamında etkinlik.

Gerçeklik - fiili hükümetin görünüşte değil, gerçekten demokratik bir yapıya sahip olması.[19]

Eckstein'a göre istikrar/istikrarsızlığın bu toplumsal niteliği, siyasal birimin sosyal normları ile ülkenin kamusal idari otorite kalıpları arasındaki uyum veya uyumsuzluk ile açıklanabilir. Bu nedenle, 1 sosyal otorite kalıpları idari kalıplar ile özdeş ise, veya 2 bunlar derecelenmiş bir kalıbı ve toplumun buna uygun segmentasyonunu oluşturuyor ise, veya 3 kalıplarda büyük ölçüde benzerlik var ise, hükümet istikrarlı olacaktır. Eckstein, yönetsel kalıplar ile toplumsal kalıplar arasındaki farklılığın siyasal sistemde istikrarı bozucu rahatsızlıklara neden olmasına örnek olarak, geleneksel bir toplumal yapı üzerine saf bir demokrasinin uygulandığı Weimer Almanya'sını vermektedir.[20] Bu örnek bize de, ister istemez, Osmanlı İmparatorluğu döneminde hem idari hem de toplumsal alanda geleneksel otorite kalıplarına sahip iken, Cumhuriyetin kurulması ile getirilen modernleştirici reformları ve daha sonra bunların yarattığı toplumsal ve siyasal sıkıntıları hatırlatmaktadır.

Diğer modellere oranla açıklayıcı gücü çok daha yüksek olan Eckstein'ın modelinin genel bir açıklama modeli olarak kullanılmadan önce, bu model çerçevesinde karşılaştırmalı bir araştırmanın yapılması gerekmektedir. Bu modelin bir diğer sınırlayıcı yönü, "demokratik" siyasal istikrarı açıklamayı amaçlamasıdır; yâni demokratik olup olmadığına bakılmaksızın, rejim biçimi ne olursa olsun herhangi bir siyasal birimin istikrarını bu model çerçevesinde ölçebilmemize olanak bulunmamaktadır.

Görüldüğü gibi, siyasal istikrarsızlık kavramından sözedildiği andan itibaren "değişme" kavramı ile karşı karşıya kalmaktayız. Acaba, değişme gerçekten siyasal sistemi istikrarsızlaştıran bir olgu mudur? Eğer öyle ise, değişme sistem üzerinde neden böyle bir etki yaratmaktadır? Temel sorunsalımız budur. Şu ana kadar siyasal istikrar/istikrarsızlık kavramlarını tanımlamaya, kavram-

---

[19] Harry Eckstein, **Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norway**, Princeton: 1966, s.11-30

[20] Ibid. s.239

ları işlemselleştirerek ölçmeye çalışan araştırmaları kısaca ele almaya çalıştık. Diğer bir grup araştırmacı ise, değişimi yaratan "modernleşme" olgusu ile ilgilenmekte ve modernleşme sürecine giren toplumlarda değişimin toplumların siyasal istikrarını neden ve nasıl bozduğunu açıklamaya çalışmaktadır.

Huntington, Pye, Apter, Eisenstadt gibi birçok araştırmacı, modernleşmeyi toplumda bütünlüğü bozucu, parçalayıcı bir süreç olarak görmektedirler. Örneğin Pye, geçiş toplumlarındaki toplumsallaşma sürecinin "parçalı" niteliğine dikkat çekerek, bu tür toplumlarda toplumsallaşma sürecinin uyum içinde olmayan değerleri aşıladığını ve bu tür toplumsallaşmanın da davranışsal yönelimleri kendi içinde uyumsuz, tutarsız hale getirip, birleştirici duyguları zayıflattığını öne sürmektedir. Toplum üyelerinin sistemin istikrarını bozmayacak bir düzeyde çatışma içinde bulunmalarını, ancak bu bütünleştirici duygular mümkün kıldığından, bu duyguların zayıflaması, çatışmaların yoğunlaşması ve dolayısıyla siyasal sistemin istikrarının bozulması ile sonuçlanacaktır.[21]

Apter da, Pye gibi, modernleşmenin siyasal sonucunun, siyasal sistemin istikrarsızlığı olduğu inancındadır. Modernleşme sürecine giren bir toplumda, eski sistemin normatif bütünlüğü zayıflamaya başlamakta, düzenlenmesi güçleşen daha karmaşık normlar ortaya çıkmaktadır. Toplumsal eylemde daha bir muğlaklık, daha az tahmin edilebilirlik yaratarak, modernleşme, bireylerin birbirleri ile karşılıklı davranışlarında daha fazla belirsizliğe neden olmaktadır. Apter'a göre modernleşmenin yarattığı siyasal problemlerin ve çatışmaların temelinde eski ve yeni roller arasındaki uyumsuzluk yatmaktadır. Geleneksel roller çerçevesinde davranışlarını düzenleyen bireyler, modernleşme süreci ile topluma giren yeni rollere uygun davranışlara uyum sağlamaya çalışırken, yazarın "accomodationist" adını verdiği kısmen yeni kısmen de eski rollerden oluşan yeni rol kalıpları ortaya çıkmaktadır.[22] Toplumun tamamen modern bir yapıya kavuşmasına kadar geçen bu süre içinde bireylerin karşılıklı rol beklentilerinde bir kestirememe, bir belirsizlik durumu sözkonusu olacaktır; bu toplumsal belirsizliğin yarattığı toplumsal çatışma, siyasal çatışmanın da makul bir sınırın üzerine çıkarak siyasal sistemde istikrarsızlığın doğması ile sonuçlanacaktır.

Aynı yaklaşım içinde, modernleşmeyi bütünlüğü bozucu ve sistemi istikrarsızlaştırıcı olarak gören Huntington, siyasal bozulmayı modernleşmenin sonucu olarak değerlendirmektedir.[23] Hızlı toplumsal ve ekonomik değişim, mevcut değerleri, normları ve davranış kalıplarını geçersiz hale getirmekte, eskiden bozulmuş olarak değerlendirilmeyen davranışlar bozulmuş olarak değerlendirilmeye başlanmaktadır. Yani, hangi toplumsal, siyasal değerlere, normlara uyulacağı, hangi davranışlarda bulunulacağı konusunda bir karmaşıklık, anomik bir durum sözkonusudur. Ayrıca, modernleşme siyasal ve ekonomik güce kavuşmuş yeni grupların ortaya çıkmasına neden olarak da bozulmayı

---

[21] L. Pye, Politics, **Personality and Nation Building: Burma's Search for Identity**, New Haven; 1963, s.54-55

[22] D. Apter, **The Politics of Modernization**, Chicago; 1965, s.123-24

[23] S. Huntington, "Political Development and Political Decay," **World Politics**, Vol. XVII, April 1965, s.386-430

hızlandıracaktır, çünkü bu gruplar kendi çıkarları için, güçlerinden yararlanarak kamu kurumlarını istismar edebilmektedir. Modernleşmenin siyasal sonuçları konusunda Huntington'ın tezinin en önemli kısmı, modernleşmenin artan beklentilere ve artan siyasal katılmaya neden olarak, siyasal sistemin bu beklenti ve katılımı karşılayacak ölçüde kurumsallaşmamış olması halinde (ki, geçiş toplumları siyasal olarak henüz kurumsallaşmamış toplumlardır), siyasal sistemde istikrarsızlığa neden olacağıdır.[24] Huntington, Pye ve Apter ile modernleşmenin toplumsal ve siyasal değerler, normlar ve davranış kalıplarını değiştirerek toplumda anomik bir durum yarattığı konusunda hemfikirdir. Ancak, siyasal sistemi istikrarsızlığa sürükleyen asıl sorun, modernleşmenin bireylerde yarattığı daha iyi maddi imkanlara kavuşma isteği ve bunun siyasal katılma biçiminde ortaya çıkışı, buna karşın sistemin bu talepleri karşılayabilecek kurumsallaşma düzeyine ulaşamamış olmasıdır.

"Artan beklentiler devrimi" tezini savunan Davies ve Gurr gibi araştırmacılar da benzer bir yaklaşımla, modernleşmenin toplumda yarattığı beklenti artışının, geçiş toplumları hükümetlerinin bu beklentileri karşılayabilecek kapasiteye ulaşamamış olmaları nedeniyle, kısa sürede toplumda hoşnutsuzluğa dönüşerek siyasal sistemde istikrarsızlığa neden olacağını öne sürmektedirler.[25]

Modernleşmenin bir diğer sonucu, toplumda yapısal farklılaşmanın artmasıdır. S.N. Eisenstadt, modernleşmeyi toplumda yapısal farklılaşmayı artırarak toplumdaki mevcut çatışmayı yoğunlaştırdığı görüşünde olan siyaset bilimcilerinin önde gelenlerindendir. Ona göre, her toplumsal yapıda, çeşitli gruplar arasında çatışmanın bulunması doğaldır, ancak toplumsal yapı farklılaştıkça ve çeşitlendikçe, bu çatışmaların alanı ve yoğunluğu artacaktır. Çatışmaların artışının sorumluluğu da, toplumsal yapıda farklılaşmaya neden olan modernleşmedir.[26]

Modernleşme sürecini toplumun bütünlüğünü bozucu ve siyasal sistemi istikrarsızlaştırıcı bir süreç olarak değerlendiren bu yaklaşımlarda açıklanmaya muhtaç pek çok nokta bulunmaktadır. Öncelikle, modernleşme ile değerlerde ve rol kalıplarında meydana gelen değişmenin neden mutlaka belirsizliğe, tahmin edilemezliğe sebep olacağı açık değildir. Böyle bir iddiada bulunabilmek için, öncelikle değişimin planlı olmadığı ve değişimden etkilenen bireylerin yeni beklentilere, normlara iyi toplumsallaşmadığını farzetmek gerekmektedir. Planlı değişimin ve buna uygun toplumsallaşmanın olduğu toplumlarda, rol beklentileri üzerinde çatışmayı beklemek için hiç bir nedenimiz bulunmamaktadır. Üstelik, rol beklentileri üzerindeki belirsizliğin zaman zaman gruplar arasında

---

[24] S. Huntington, **Political Order In Changing Societies**, New Haven; Yale Üniversity Press, 1968, s.32-92

[25] James C. Davies, "Toward a Theory of Revolution," **American Sociological Review**, Vol.27, No.1, Feb.1962, s.5-19; T. Gurr, **Why Men Rebel**, Princeton, N.J.; Princeton University Press, 1970, passim.

[26] S.N. Eisenstadt, "Modernization and Conditions of Sustained Growth," **World Politics**, Vol.XVI, July 1964, s.584, ve "Breakdowns of Modernization," **Economic Development and Cultural Change**, Vol.XII, No.4, July 1964, s.350.

birleştirici duygular yaratarak, güçlü grup kimlikleri yarattığı bilinmektedir.[27] Ayrıca, modernleşme geleneksel sistemin normatif bütünlüğünü bozarak toplumda çatışmalara neden olmakla birlikte, diğer yandan da toplumda daha önce ortak hiç bir şeyi olmayan birçok kişiyi biraraya getirerek (örneğin, fabrikalarda işçileri) yerellik özelliklerini kırarak, etnik, dinsel çatışmaları azaltarak, toplum genelinde bütünleştirici bir etkide bulunabilmektedir. Yine, modernleşme toplumsal yapıda yarattğı farklılaşma ile çeşitli gruplar arasında gerilimlere neden olabilmekle birlikte, diğer yandan fazla yayılmış rol yönelimlerinin veya üstüste gelen rollerin yarattığı çatışmaları azaltarak, toplumdaki bazı gerilim kaynaklarını ortadan kaldırabilmektedir.

Modernleşme ile siyasal istikrarsızlık arasında bir aradeğişken olarak kullanılan siyasal katılmanın neden mutlaka böyle bir etkide bulunacağı da açık değildir. Ekonomik olarak gelişmemiş toplumların siyasal olarak istikrarlı olmalarına neden olarak, toplumdaki siyasal apathy gösterilmektedir. Toplum daha modern hale geldikçe, bireyler siyasal olarak daha katılımcı hale gelecek, bu da sistemin istikrarını bozacaktır. Herşeyden önce, ekonomik olarak geri kalmış birçok ülkenin de sık sık siyasal suikastlere, ayaklanmalara, hükümet darbelerine sahne olduğu gerçeği, burada gözden kaçırılmaktadır. İkinci olarak, siyasal katılmanın mutlaka istikrarsızlaştırıcı olması gerekmemektedir; bazı siyasal katılma türleri sistemi destekleyicidir. Siyasal katılmanın siyasal istikrarsızlığın gerekli koşulu olmadığını söyleyen C. Ake'ye göre, aslında "sırf hükümetin mevcudiyeti başlı başına siyasal istikrarsızlığın gerekli koşuludur," çünkü halkı yönetmek demek, onlara belirli biçimlerde davranmalarını ve belirli davranışlardan da uzak durmalarını, ceza tehdidi ile, emretmek demektir. İnsanlar ya istediklerini yapmakta serbest olacaktır, yâni yönetilmeyeceklerdir, ya da yönetileceklerdir ki, bu durumda da davranışları üzerine sınırlamalar getirilecektir. Bu durumda, insanlar yönetildiği sürece, yâni otorite ne yapabileceklerini belirlediği sürece, insanların bu sınırlamalardan ayrılan davranışlarda bulunma ihtimali daima olacaktır. Bu nedenle, siyasal istikrarsızlığın olması için, mutlaka halkın siyasal olarak katılması gerekmemektedir, yönetiliyor olmaları yeterlidir.[28]

Değişim kavramından hareketle modernleşmenin siyasal istikrarsızlığı doğurduğu sonucuna varan bu yaklaşımlar, öncelikle, modrnleşmenin siyasal sistemin istikrarı üzerindeki etkilerini abartmaktadırlar. Sanayileşmiş, modern toplumlarda da sık sık hükümet bunalımları yaşanırken, siyasal suikastlere, ayaklanmalara sahne olurken, siyasal olarak istikrarsız ülkelere hep Latin Amerika, Ortadoğu veya bazı Afrika ülkeleri gibi modernleşmekte olan ülkelerin örnek gösterilmesi de bu abartma eğiliminin işaretidir. Latin Amerika ülkelerinde devletin politize olması ve istikrarsızlığı konusunda araştırma yapan Douglas, çeşitli istikrarsızlık biçimlerini mutlaka birbirinden ayırmanın gerekliliğine işaret ettiği gibi, rejim değişiminin de her ülke için farklı sonuçlar doğurabileceğini,

---

[27] C. Ake, "Modernization and Political Instability," **World Politics**, Vol.26, No.4, July 1974, s.578
[28] Ibid, s.582

farklı anlamlar taşıyabileceğini ifade etmektedir. Örneğin, "Latin Amerika'da rejim değişiklikleri toplum için, sonuçları bakımından devrimci değildir. Ayaklanmalara ve siyasal kurumlardaki değişimlere rağmen, siyasal etkinliği ve beraberindeki toplumsal değişimler, bir toplumsal devrimden ziyade, ABD Kongresinin özellikle aktif bir oturumuna benzemektedir." Birçok rejim değişimi örneğinde, değişim, toplumun temel yapısını değiştiren devrimci bir süreç olmamıştır.[29] İkinci olarak, siyasal istikrarı, açıkça ifade etmeseler de, zımnen toplumsal/siyasal durağanlık ile eş tutmuşlardır.

Modernleşme ve siyasal istikrarsızlık arasındaki ilişki üzerine yapılan tartışmalardan açıklayıcı bir sonuca ulaşılamamasının iki nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi, siyasal istikrar kavramının ne olduğunun açıklığa kavuşamamış olması, ikincisi ise, araştırmacıların bir ülkenin siyasal olarak istikrarlı olup olmadığına karar verirken, belirli değer yargıları ile yüklü olmaları ve bundan etkilenmeleridir. Öncelikle, siyasal istikrarın kavram olarak ne anlama geldiği üzerinde duralım.

Özellikle modernleşme ve toplumsal-siyasal değişme üzerine yapılan araştırmalar, siyasal istikrarsızlığı açıkça veya zımnen şiddet, ayaklanmalar, iç savaş, hükümetlerin kısa süreli olması, kurumsallaşma yokluğu gibi olgularla kavramsallaştırmaktadırlar. Oysa bu kavramlar, siyasal istikrarın ne olduğu gerçeğini tamamen yansıtamamaktadırlar, çünkü istikrardan bahsedebilmemiz için öncelikle, bir ilişkiler sisteminin mevcudiyeti gerekmektedir. Yani bir şeye istikrarlı veya istikrarsız sıfatını yükleyebilmemiz için, o şeyin bir başka şey ile arasındaki bir ilişkiye bakmamız, böyle bir ilişkinin varlığını kabul etmemiz gerekmektedir. Kısacası sadece sistemleri veya ilişkiler sistemini istikrarlı veya istikrarsız olarak niteleyebiliriz. İkinci olarak, istikrar veya istikrarsızlıktan bahsederken birden fazla unsurun mevcudiyeti gerekmektedir. Örneğin, "modernleşme istikrarsızlaştırıcıdır" diyemeyiz, çünkü bunun hemen arkasından "istikrarsızlaştırılanın ne olduğu" sorusu sorulacaktır. Ancak, cümleyi "modernleşme, Y siyasal sistemini veya X kurumunu istikrarsızlaştırır" diyerek anlaşılabilir bir hale getirebiliriz. Üçüncü olarak, bir ilişkiler sistemini istikrarsızlaştıran bir şeyin, bir başka sistemde de aynı sonucu doğurup doğurmayacağı sorusu akla gelmektedir. Örneğin, sistem Y ile sistem X'in aynı olduğunu önceden öngörmedikçe, örneğin "şiddet, sistem Y ve sistem X'i istikrarsızlaştırır" diyemeyiz. Oysa, bu konudaki yazıların hemen hepsinde, bütün siyasal sistemlerin aynı olmadığı gerçeği gözönüne alınmaksızın, örneğin "modernleşme siyasal sistemleri istikrarsızlaştırır" gibi ifadelere rastlamaktayız. Oysa, X siyasal sistemini istikrarsızlaştıran şey, Y siyasal sistemini istikrarlı bir hale getirebilir veya bir başka siyasal sistemin istikrarı üzerinde tamamen etkisiz olabilir.[30] Görüldüğü gibi, siyasal istikrar kavramı üzerindeki karışıklık, modernleşme ile siyasal istikrarsızlık arasındaki ilişkinin açıklığa kavuşabilmesini güçleştirmektedir.

---

[29] Douglas Chalmers, "The Politicized State in Latin America," (in) James Mallory (ed.) **Authoritarianism and Corporatism in Latin America**, Pittsburgh University Press, 1977, s.23-43

[30] Siyasal istikrar kavramının tanımı için bkz. C. Ake, "Modernization and Political Instability," op.cit., ve "A Definition of Political Stability," **Comparative Politics**, Vol. VII, January 1975, s-271-283

Sadece bir ilişkiler sisteminin, burada siyasal sistemin, istikrar veya istikrarsızlığından bahsedebilir demiştik. Bir siyasal sistem, eylemlerden veya daha açık bir ifadeyle bu eylemleri belirleyen rollerden oluşan bir sistemdir. Rol ise, "bir karşılıklı eylem ortamında bir aktörün davranış beklentilerinin konfigürasyonudur."[31] Bu beklentiler, görevler, haklar ve kabiliyetlerden oluşmaktadır. Bir toplumun üyeleri arasındaki siyasal rol beklentileri aynı ise ve davranışlar da bu beklentilere uyuyor ise, karşılıklı etkileşim kendi içinde uyumludur. Toplumsal etkileşime içsel uyumu sağlayan şey, kabuledilebilir davranışların sınırları hakkındaki bilgidir. Bu nedenle, rol beklentilerini "...bir karşılıklı etkileşim durumunda genel kabuledilebilir davranış sınırları hakkındaki beklenti..."[32] olarak tanımlayabiliriz. Bu durumda, rol beklentileri aynı zamanda davranış "mübadelesi" kalıplarında çeşitliliği sınırlayan engellerdir. Bir sosyal sistemin yapısı da bu engellerden oluşan bir sistemdir.

İşte siyasal istikrar da, siyasal mübadelelerin akışının düzenliliğidir. Siyasal mübadele akışı düzenli olduğu ölçüde siyasal sistem istikrarlı, düzenini yitirdiği ölçüde de istikrarsız olarak adlandırabiliriz. Yâni, siyasal aktörler siyasal etkileşimde rol beklentilerinin koyduğu genel sınırlar içinde eylemde bulundukları sürece, siyasal sistem istikrarlı kalacaktır. Bu bakış açısı çerçevesinde, siyasal istikrarsızlığı şiddet, iç savaş, hükümet darbesi gibi değişkenlerle ilişkilendiren tanımlara baktığımızda, bu istikrarsızlık kriterlerinin, kaynaklandıkları siyasal sistem bağlamında, düzensiz siyasal mübadeleler olduklarını görürüz. Çünkü, bunlar kabuledilebilir davranış sınırlarının dışında yeralmaktadırlar.[33] Örneğin, Fransa'da anayasaya uygun olarak yapılan seçimleri iktidardaki hükümet kaybettiği halde iktidardan çekilmeyi reddederse, bu davranışı siyasal olarak istikrarı bozucu biçiminde niteleyebiliriz. Çünkü, bu davranış, bu siyasal sistemin rol beklentileri sınırlarının dışında yer almaktadır. Ancak, bu tür olayların sayısı arttıkça, mevcut siyasal davranış beklentileri çökecek ve mevcut siyasal düzen kendi anti-tezine dönene kadar, giderek daha esnek bir hal alacaktır. Böylece daha önce istikrarı bozucu olarak nitelebilen olaylar zamanla meydana gelmesi olağan olaylar haline gelecek ve artık rol beklentileri sınırlarının dışına düşmeyecektir. Bu nedenle de, siyasal istikrarsızlığı siyasal değişmeden ayırmamız gerekmektedir. Modernleşmenin istikrarı bozucu olduğu inancı, siyasal istikrarın değişimin yokluğu ile karıştırıldığını açıkça göstermektedir. Modernleşme ile birlikte meydana gelen birçok değişim, örneğin rollerin bozulması ve yeni rollerin ortaya çıkması, otorite kalıplarının yeniden şekillenmesi, yeni çıkar gruplarının ortaya çıkması vs., siyasal istikrarsızlık semptomları olarak ele alınmaktadır. Oysa, bu değişimlerin mutlaka siyasal istikrarsızlığın kaynağı olması gerekmemektedir. Siyasal mübadele akışı düzenli olduğu sürece, değişimlerin siyasal sistem üzerinde istikrarsızlaştırıcı bir etkisi olmayacaktır. Yâni, "..değişim, değişimin meşru olarak nasıl meydana gelmesi konusuda hakim olan beklentilere uygun olarak meydana geldiği sürece, siyasal değişim siyasal is-

---

[31] C. Ake, "Modernization and Political Instability," op.cit., s.587
[32] Ibid. s.587
[33] Ibid. s.589

tikrar ile birarada olabilecektir."[34]

Siyasal istikrarsızlığı modernleşme ile ilişkilendiren yaklaşımlara getirilebilecek bir başka eleştirinin, araştırmacıların belirli değer yargıları taşımaları olduğunu söylemiştik. Örneğin, Latin Amerika, Ortadoğu veya diğer bölgelerdeki azgelişmiş ülkeler incelenirken, buradaki kurumlar ve işlevleri, genellikle Batı Avrupa veya Amerikan kurumları ve işlevleri ile karşılaştırılmaktadır. Oysa, C. Douglas'ın da belirttiği gibi, belirli bir kurumlar dizisinin, tüm toplumlar veya toplumların belirli grupları için en iyi olduğuna inanmak için hiç bir neden bulunmamaktadır. Her toplumda siyasal istikrarı koruyacak belirli kurumlar ve prosedürlerden oluşmuş tek bir siyasal sistem tipi kurmak mümkün değildir ve olması da gerekmemektedir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin siyasal yapı ve gelişimlerini gelişmiş ülkelerinki ile kıyaslayarak, bunları siyasal olarak istikrarsız biçiminde değerlendirmek değer yüklü bir yaklaşım olur. Her ülkeyi, o ülkenin siyasal rol beklentileri çerçevesinde, siyasal davranış mübadelelerinin akışına bakarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir. Çünkü, bir ülkenin kendi rol kalıpları içinde kabuledilebilir bir siyasal davranış, bir başka ülke için kabuledilemez olabilmektedir.[35]

Bu çerçevede baktığımızda "acaba Türkiye'yi siyasal olarak istikrarsız bir ülke biçiminde tanımlayabilir miyiz?" sorusu akla gelmektedir. Eğer böyle tanımlayabilir isek, o zaman da "bunun nedeni acaba Türkiye'nin modernleşen bir ülke olması mıdır?" sorusu sorulabilir. Türk siyasal sistemi, 1945 yılında iktidardaki tek partinin yarışmacı bir siyasal parti sistemine geçilmesine karar vermesi üzerine Demokrat Parti'nin kurulması ve 1950 yılında iktidarın bu yeni partiye geçtiği tarihten itibaren, her 10 yılda bir askeri darbeye sahne olmuştur. Artan siyasal şiddet olayları, partilerarası kutuplaşma, bu kutuplaşmanın topluma yansıyarak halkın ideolojik kamplara bölünmesi, parlamentonun büyük ölçüde işlemez hale gelmesi vs. her darbe öncesi dönemin tipik özellikleri olarak dikkat çekmektedir. Bu nedenle, Türk siyasal sisteminde demokratik rejimin işlemesi "devrevi" bir özellik göstermektedir.[36] Burada sorulması gereken soru, "her on yılda bir askerlerin sivil hükümetin yerini alması, artık kabuledilebilir rol beklentileri sınırının içine mi girmektedir?" sorusu olacaktır. Sıkça yaşanan bu askeri darbeler Türk siyasal sisteminin istikrarsız olduğunun bir göstergesi midir, yoksa bu da siyasal mübadele akışında belirli bir düzenliliği mi göstermektedir?

Bu yazının amacı, Türk siyasal sisteminin istikrarsız olup olmadığının tartışılması veya belirlenmesi olmayıp, siyasal istikrar/istikrarsızlık kavramlarını nasıl tanımlayabileceğimiz ve göstergelerinin neler olabileceğinin tartışılması olmakla birlikte, gerek Türk, gerekse yabancı siyaset bilimcilerince siyasal olarak istikrarsız ülkeler kategorisine dahil edilen Türkiye'yi iyi bir örnek olacağı düşünce-

---

[34] Ibid. s.589

[35] D. Chalmers, op.cit., s.42

[36] İ. Turan, "Cylical Democracy: The Turkish Case," paper presented at the annual meeting of the Midwest Studies Association, April 11-14, 1984; Chicago, Illinois.

siyle, çok kısa olarak ele almaya çalıştık. Öncelikle, burada Türk siyasal sisteminin istikrarsız olduğunun iddia edilmediğini belirtmek gerekmektedir. Türk siyasal sisteminin istikrarlı olup olmadığı ayrı bir tartışma ve araştırma konusu olabilir. Burada ortaya konan husus, yukarıda belirtilen siyasal istikrar tanımı çerçevesinde Türk siyasal sistemini istikrarsız olarak tanımlıyor isek, neye göre böyle tanımladığımızın, bu istikrarsızlığın göstergelerinin neler olup, neler olmadığının açıklanması gerekliliğidir. Türkiye'de her on yılda bir yaşanan askerî darbeler, genellikle ülkede siyasal istikrarsızlığın en önemli göstergesi olarak ele alınmaktadır. Ancak, bunun hâlâ böyle olup olmadığı sorulması gereken bir sorudur. Eğer darbeler, Türkiye'de hakim olan kabul edilebilir siyasal davranış beklentilerinin sınırları içinde yer alır hale gelmiş ise, daha açık bir ifade ile, darbeler istenir olmasa da, beklenen ve olağan kabul edilen siyasal olaylar haline gelmiş ise, artık bunları Türkiye'de siyasal istikrarsızlık göstergesi olarak kabul etmenin mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Sadece gözlemlere dayanarak bir sonuca varmak sağlıklı bir yol olmamakla beraber, Türkiye'de askerî darbelerin artık siyasal süreçte sık yaşanan bir olgu olduğu ve siyasal kültürün bir parçası haline geldiği söylenebilir. Ancak, bunun kabul edilebilir siyasal davranış sınırlarının ne derece içinde olduğunun tesbitinin ayrı bir araştırmayı gerektirdiğini de belirtmek gerekmektedir.

İnsan Hakları Tartışmalarında Standartlaşma-Rölativizm İkilemi

*Füsun Üstel**

II. Dünya Savaşı'ndan bu yana uluslararası hukukta gözlemlenen en önemli gelişmelerden biri de insan haklarının korunmasına ilişkin tartışmalar ve önlemlerdir. Uluslararası hukukta insan haklarının korunması konusunda artan ilgiyi, insanlık sorunu karşısında sosyal davranışlardaki değişmeyle açıklamak mümkün. Gerçekten de, klasik uluslararası hukuk doktrinde bu konuyu yeterince yer ayrılmamış olması bile, insan haklarının uluslararası düzeyde korunması anlayışının "devrimci" niteliğini ortaya koymaktadır[1]. Ancak bu gelişmenin ürünü olarak ortaya çıkan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948), devletler açısından bağlayıcılık ve yaptırım gücünden yoksun olması nedeniyle etkin bir denetim mekanizması oluşturmamış ve "dünya halkları için ulaşılacak ortak ülküyü dile getiren bir belge olarak kalmıştır."[2] Öte yandan Bildirgeye hukuksal anlamda bağlayıcılık niteliği kazandırmayı amaçlayan "Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi" (1966) ile "Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi" (1966) de amaçlanan denetim mekanizmasını gerçekleştirememiş ve belgeleri onaylayan devletlerin yurttaşlarına yönelttikleri saldırılar, Devletin, Topluluğun, Ulusun "yüce" çıkarları, iktisadi sistem, gelişme modeli ya da bizzat "insan haklarının korunması" adına meşrulaştırılmaya devam etmiştir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin onaylanmasından kısa bir süre sonra 1953'de yayımlanan **L'Homme et l'Etat** adlı yapıtında Jacques Maritain, Belgede yer alan pratik sonuçları, ortak bir rasyonel nedenle temellendirme çabalarının yararsızlığına değinmektedir: "Rasyonel nedenler, insanlar arasında bir uyum yaratmak için **zorunlu** ve aynı zamanda **yetersizdir**. Zorunludur, çünkü her birimiz içgüdüsel olarak gerçeğe inanırız ve yalnızca rasyonel açıdan "geçerli" tanıdığımızı onaylamak isteriz. Ancak rasyonel nedenler insanlar arasında uyum sağlamakta yetersizdir, çünkü temelde farklı ve hatta karşıttır; bu-

---

* İÜ. İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümün'nde araştırma görevlisi.

1 A.H. Robertson, **Human Rights in the World, An Introduction to the Study of the International Protection of Human Rights** (New York, 1982), s.1-2.

2 Muzaffer Sencer, **Belgelerle İnsan Hakları,** (İstanbul, 1988), s.44.

nu da yadırgamamak gerekir."[3] Maritain, yalnızca farklı tarihsel geçmişlere sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda karşıt "düşünce okullarından" gelen devletlerin Birleşmiş Milletler, UNESCO gibi kuruluşlarda ortak tutum sergilemelerinin nedenini spekülatif düşünce-pratik düşünce ayrımına bağlamaktadır. Spekülatif/teorik alanda ve rasyonel mazeretler bağlamında insan hakları sorunsalı sistemin tümünü, yani ahlâki ve metafizik (ya da anti-metafizik) kanıtları sorgular. Oysa pratik onay alanında tam aksine daha pragmatik bir yaklaşım, yani teorik perspektiflerin muhalefetini gündem dışı bırakan pratik bir uzlaşma mümkündür.[4] Ancak, "demokrasi", "özgürlük", "barış" "gelişme" gibi en temel kavramların yer aldığı hukuksal belgelerin "yaratımı" sürecinde taraf devletlerin verdikleri onay, "gerçekleşme" aşamasında zedelenmektedir. Bu gerçeği, uluslararası düzeyde cereyan eden insan hakları tartışmalarında dilin "müsrif" bir biçimde kullanımına bağlayan Leuprecht, en temel kavramların dahi siyasal kaygılarla temellendirilmesini Orwell'in **1984**'te anlattığı "dilin totaliter kullanımı"na benzetmektedir. Bir yandan insan haklarına ilişkin geleneksel kavramlar aşınır ve yozlaşırken, diğer yandan da görünürde insanlığın "yüce" ideallerini yansıtmakla birlikte kefillerinin kafasında Orwell'in "B sözlüğü" olarak tanımladığı alana ait yeni kavramlar tartışmaya açılmaktadır: Siyasal amaçlar uğruna bilinçli olarak "inşa edilmiş" kavramlar, ideolojik açıdan nötr olmayan **euphemism**'ler. Leuprecht, Orwell'in "doublethink" ve "doubletalk" olarak adlandırdığı sürecin, insan hakları tartışmalarında genel bir davranış biçimi haline geldiğini ileri sürmektedir.[5]

İnsan hakları kavramının içeriğine ilişkin tartışmalar büyük ölçüde, bu içeriğe meşruiyet kazandıran teleolojik referansla yakından ilgilidir. Tarihsel süreç içinde insan haklarının meşruiyet temelleri, Batıda ilahi otoriteden, doğal yasalara ve giderek uluslararası belgelere varan bir gelişme izlemiştir. Bu kaynaklardan doğal haklar yaklaşımı, başka bir anlatımla insanın salt insan olması nedeniyle devredilmez kimi haklara sahip olduğu iddiası, insan doğasına ilişkin ortak bir kültürel kanıdan ve insan gereksinimlerine ilişkin ortak onaydan geçmiş bir "öncelikler hiyerarşisinden" hareket ettiği gerekçesiyle, günümüzde Batılılar tarafından olduğu kadar Batılı ve Hıristiyan olmayan hukukçu ve siyaset bilimciler tarafından da eleştirilmektedir. Öte yandan insan haklarının korunması amacıyla onaylanan uluslararası belgelerin "etik" anlamda da geçerli olduğu iddiasına karşı çıkan Renteln, öncelikle belgeleri onaylayan "seçkin" kişilerin görüşlerinin, veri devletteki öteki yurttaşların görüşleriyle çakışmıyor olabileceğinin gözardı edildiğini ileri sürmektedir. Yine Renteln'e göre, onay her zaman için insancıl çıkarlara değil kimi kez siyasal çıkarlara da hizmet ediyor olabilir. Son olarak da, uluslararası bir belgenin onaylanması suretiyle, bir ulus devletin "özel" bir insan hakları anlayışına inancını ve onayını sergilediğini ileri sürmek, onaya ilişkin "hukuki" bir anlayışla yakından ilgilidir ve insan hakları kavramı etrafında

---

[3] Jacques Maritain, **L'Homme et l'Etat**, (Paris, 1953), s.69.

[4] İbid., s.72.

[5] Peter Leuprecht, "Reflections on Human Rights", **Human Rights Law Journal**, cilt 9, sayı 2-3 (1988), s.167.

belirli bir oydaşma olduğunu açıklamada yetersizdir.[6]

İnsan haklarının korunmasına yönelik uluslararası belgeler, yakın zamanlara değin belli bir "kutsallık metaforu" içinde **a priori** kabul görür ve benimsenirken, son yıllarda İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nden başlayarak bir dizi belgede yer alan kavramlar, Batılı ve özellikle Batılı olmayan hukukçu ve siyaset bilimciler tarafından tartışmaya açılmıştır. Bu bağlamda insan hakları tartışmalarında "rejim analistleri" olarak yer alan R.E. Howard ve J. Donnely, uluslararası düzeyde kabul görmüş insan haklarının tüm kültürel geleneklerde ortak olduğu ve çok sayıda toplumsal yapı ve siyasal rejime uyarlanabilir nitelikte bulunduğu görüşünü, bu yazarların "insan onuru" ve "insan hakları" kavramlarını karıştırdıkları gerekçesiyle eleştirmektedirler. Her siyasal rejimin zımni olarak özel bir insan onuru anlayışını yansıttığını ileri süren Howard ve Donnely, uluslararası insan hakları standartlarının ise, daha "özel" bir insanlık onuru anlayışına dayandığını ve bu nedenle de liberal rejim geleneğini gerektirdiğini savunmaktadırlar. İnsan onuruna ilişkin söylemler (toplumsal ya da siyasal yönleriyle) bireyin doğasını, değerini ve toplumla olan ilişkilerini tanımlarken, insan hakları, devlete karşı ileri sürülen devredilmez ve eşit haklardır. Bu bağlamda, insan hakları, insan onuruna ilişkin "tanımlanmış" ve belirli bir kavramsallaştırma süzgecinden geçmiş, "özel" bir toplumsal pratiktir.[7]

Soruna yine liberal devlet geleneği bağlamında yaklaşan Leuprecht ise, Batının daha ilk andan itibaren önderliğini yaptığı kavramlardan taviz verdiğini ileri sürmektedir: Fransız Devrimi sırasında "İnsan ve Vatandaş Hakları" olarak ilan edilen ilkeler, Avrupa ulusçuluğu döneminde ansızın "vatandaş hakları"na indirgenmiştir. Böylece "vatandaş" kavramı ulusal bir içerik kazanırken, ulusçuluk ve ulus-devletin dar mantığı içinde, devlete ait olmayan bireyin (yabancının) bazı haklardan (yerleşme hakkı, siyasal haklar, ekonomik ve sosyal haklar) yararlanamayacağı görüşü yerleşmiştir. Evrensel insan haklarını güvence altına almaya yönelik uluslararası araçlar bile (bu araçların ulus-devletler arasında biçimlendirilmiş olmaları nedeniyle) yabancılara yönelik kısıtlamalardan arınmış değildir[8]

İNSAN HAKLARININ GÖRECELİĞİ TARTIŞMASI

İnsan hakları, bireye ve topluma ilişkin bir soyutlama sürecinin anlatımı. Başka bir deyişle, insan hakları felsefesi, bireye ve topluma, ama öncelikle toplum içindeki bireye ilişkin "öngörülmüş" bir tutumu, "tanımlanmış" bir bakış açısını ortaya koymaktadır: kavramsal düzeyde olduğu kadar, evrensel insan hakları belgelerine yansıdığı ve somutlaştığı biçimiyle de Hıristiyan ve Batı dünyasından kaynaklanan bir bakış. Kısacası, günümüzde insan haklarına yaptığımız her gön-

---

[6] A.D. Renteln, "The Unanswered Challenge of Relativism and the Consequences for Human Rights", **Human Rights Quarterly,** cilt 7, sayı 4 (1985), s.519.

[7] Rhoda E. Howard, Jack Donnely, "Human Dignity, Human Rights and Political Regimes", **American Political Science Review,** cilt 80, sayı 3 (1986), s.801-802.

[8] Leuprecht a.g.m, s.165.

derme, aynı zamanda Batı dünyasının tarihsel geçmişine ve standartlarına yapılan bir gönderme anlamını taşıyor. Öte yandan, ama aynı mantığın sonucu olarak, Batılı hukukçu ve siyaset bilimciler, liberalizm, demokrasi, bireysel hak ve özgürlükler gibi kavramlardan hareketle, Batılı olmayan ve azgelişmiş ülkelerdeki insan hakları sorunsalına yaklaşımlarında, bu ülkelerdeki yerleşik kurumların ve siyasal-toplumsal pratiklerin bu standartlarla ne ölçüde örtüşebildiğini[9], başka bir anlatımla hangi "oranda" gerçekleşebildiğini sorguluyorlar. Sosyal bilimlerde özellikle son on yılda büyük bir hız kazanan data toplama/yorumlama eğilimi sonucu, insan hakları gibi çok boyutlu bir sorun, matematiksel anlamda bir tür "standart sapma" ölçümüne indirgenirken, siyasi-toplumsal anlamda "etnosantrik" bir bakış açısına mahkûm ediliyor.

İnsan haklarının göreceliğine ilişkin tartışmaların genellikle üç ayrımdan hareket ettiğini görüyoruz: 1) Kapitalist ve sosyalist sistemlerde insan hakları; 2) Batılı (gelişmiş) ve Batılı olmayan (azgelişmiş) ülkelerde insan hakları; 3) Çeşitli dinsel pratiklerde insan hakları.

KAPİTALİST VE SOSYALİST SİSTEMLERDE İNSAN HAKLARI

Kapitalist ve sosyalist sistemlerde insan haklarının algılanışı ve pratiğe geçirilişi sorunu, her iki sistemin de hem içinden, hem de dışından gelen eleştirileri gündeme getirmektedir. İnsan haklarını refah devleti ve kitle demokrasileri bağlamında ele alan Rimlinger, kapitalizm ve kitle demokrasilerinin tarihinin aynı zamanda özel mülkiyet hakları ve sosyal haklar arasındaki çelişkinin de tarihi olduğunu ileri sürmektedir. Ancak aralarındaki tüm çelişkilere rağmen bu iki grup hak, kapitalizmin bir ekonomik sistem ve uygarlık olarak tarihsel başarısına katkıda bulunmuştur. Kapitalist sistemde, mülkiyet hakları bireysel özgürlüklerin vazgeçilmez koşulu olan yurttaşlık haklarının başında gelmekte ve serbest piyasa ekonomisinin güdümleyici ilkesi olarak ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık sosyal haklar, bireye topluluğun üyesi olması nedeniyle toplumsal üründen pay alması hakkını tanımaktadır. Bu bağlamda, kapitalist ekonomilerde sosyal haklar, mülkiyet haklarının ve buna bağlı olarak bireysel özgürlüklerin zorunlu bir biçimde kısıtlanmasına yol açmaktadır. Rimlinger'e göre, klasik liberalizmin temel mesajlarından birini oluşturan bu süreç, Adam Smith'den, Milton Friedman'a kadar birçok iktisatçı tarafından tanımlanmıştır.[10]

Rimlinger, kapitalist refah devletini insan hakları bağlamında irdelerken, kapitalist sistemde insan hakları açısından varolan çelişkinin ulaşılması amaçlanan hedefler arasındaki "sınırlı" bir çelişki olduğunu ve bunun da kapitalizmin başarısızlığından çok, başarısı olarak ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir.[11] Benzer bir yaklaşımı savunan Milton Friedman ise, **Kapitalizm ve Özgürlük** aldı kitabında, siyasal özgürlükle serbest piyasa ekonomisi arasında do-

---

[9] Shao-Chuan Leng, "Human Rights in Chinese Political Culture", **The Moral Imperatives of Human Rights: A World Survey,** der. K. Thomson (Washington, 1980) içinde, s.81.

[10] Gaston V. Rimlinger, "Capitalism and Human Rights", **Daedalus**, cilt 112, sayı 4 (1983), s.51.

[11] Ibid, s.77.

laylı bir ilişki olduğunu ileri sürmekte, hatta piyasayı "özgürlüğün doğrudan bir bileşkeni" olarak ele almaktadır.[12] Böylece Friedman, mülkiyet hakkını sınırlandırmaya yönelik her türlü uygulamanın bireysel özgürlüklerin yanısıra, iktisadi çaba, inisiyatif, etkinlik, riske girmeye yatkınlık ve son tahlilde ulusal refahı kısıtlayacağını belirtmektedir.

İnsan haklarının "batılı standartların izdüşümü" önermesinden hareketle sosyalist sistemlerde uygulanabilirliği tartışması ise, çeşitli eleştirilere hedef olmaktadır. Özellikle sosyalist görüşün içinden gelen düşünürler tarafından savunalan yaklaşım, Marksist-Leninist kuramın insan hakları kavramına yabancı olduğu yönünde yoğunlaşmaktadır. Geleneksel siyasal hakları rekabetçi kapitalizmin bir ürünü olarak tanımlayan bu düşünürler, sosyalist toplumun bireysel hakların gerçekleştirilmesi ilkesine değil, insan gereksinimlerinin karşılanması felsefesine dayandığını savunmaktadırlar. Bu görüşün temsilcilerinden Kolakowski'ye göre, Aydınlanma düşünürleri ve Fransız Devrimi'nin ideologları tarafından tanımlanan özgürlük ve insan hakları anlayışı, yıkımın eşiğindeki burjuva toplumuna özgü dışavurumlardır.[13] Marksist doktrini, hem "tebdili kıyafet" etmiş bir ahlâkçılık, hem de açıkça amaçladığı gibi siyasal eyleme başvuru olarak tanımlayan Kolakowski, yurttaşlık ve insan haklarının,komünist düzenin ortadan kaldırmayı amaçladığı pazar ekonomisinin ideolojik ve kuramsal anlatımı olduğunu savunmanın, yalnızca nötr bir sosyolojik tanımlama kaygısı olmanın ötesinde, insan haklarının ilga edildiği bir toplumsal düzeni onaylamak ve desteklemek anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Kolakowski'ye göre bu tutum, insanı sosyal bir hayvan olarak tanımlayan yaklaşımın, Marksist varyantıdır.[14]

Batılı insan hakları standardının sosyalist sistemlerle uzlaşmazlığı görüşünü ileri süren anlayışın dayandığı bir başka iddia da, sosyalist sistemlerde toplumun monistik yapısının bireysel hakların savunusunu olanaksız kıldığı ve devletin "totaliter" niteliğinin bireyin devlet karşısındaki bağımsızlığını engellediği noktasından hareket etmektedir. Öte yandan "uzlaşmazlık" kuramcılarının büyük bir bölümünün, Sovyetler Birliği özelinde ortodoksluk ve mutlakiyetçi devlet geleneği mirasının yeni biçimler altında sürekliliği temasını işlediklerini görüyoruz.[15]

İnsan haklarının sosyalist sistemin teleolojik mantığıyla çeliştiğini öne süren yazarların karşısında, daha "hümanist" bir Marksizm anlayışından yana olan ve insan haklarını sosyalizmin vazgeçilmez bir unsuru olarak gören A. Heller, S. Shibata ve T. Campbell gibi yazarlar da, insan haklarını insan gereksinimlerini karşılama araçları olarak tanımlamaktadırlar. Aynı görüş 1981'de Moskova'da yayımlanan **The CPSU and Human Rights**'da Çernenko tarafından yinelenmektedir: "Nasıl ki sosyalizm, insan hakları ve özgürlükleri olmadan dü-

---

[12] Milton Friedman, **Kapitalizm ve Özgürlük** (İstanbul, 1988), s.26-29.
[13] Leszek Kolakowski, "Marxism and Human Rights", **Daedalus**, cilt 112, sayı 4 (1983), s.84.
[14] Ibid., s.87.
[15] David Lane, "Human Rights under State Socialism", **Political Studies**, cilt 32, sayı 3 (1984), s.349.

şünülemezse, insanlığın gerçek hakları ve özgürlükleri de sosyalizm dışında tasavvur edilemez."[16]

Sosyalist sistemin insan haklarını dışladığı tartışması, büyük ölçüde II. Dünya Savaşı sonrasında, uluslararası hukuktaki kimi gelişmelerle yakından ilgilidir. II. Dünya Savaşı öncesi ve hemen ertesindeki kimi deneyimler, hükümetlerin yasaları istedikleri yönde manipüle ederek akılalmaz boyutlara varan insan hakları ihlallerine yöneldiklerini ortaya koymuştur.

Bu deneyimlerin ışığı altında ve geleceği denetleme kaygısıyla, devletlerin yurttaşları üzerinde uyguladıkları otoriteyi sınırlama çabaları, egemenlik anlayışının yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu sınırlama çabaları ise, insan haklarının hayata geçirilmesi ve korunması söz konusu olduğunda, "uluslararası sorumluluk" anlayışını gündeme getirmiştir. Başka bir anlatımla, insan haklarının temelde her devletin iç siyasalarının bir uzantısı olduğu gerçeği kabul edilmekle birlikte, uluslarüstü ya da uluslararası denetime açık olduğu anlayışı geliştirilmiştir. Ancak İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin öteki boyutlarında olduğu gibi "uluslararası sorumluluk" yaklaşımı da, kavramsal bulanıklığı nedeniyle temel görüş ayrılıklarına yol açmış ve Sosyalist blokun "uluslararası taahhüt" anlayışı, daha ilk andan itibaren, "uluslararası denetimi" dışlamıştır[17]. Ancak İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin hazırlık çalışmaları sırasında ortaya çıkan bu görüş ayrılığına rağmen, bazı uluslararası sorunların çözümünde, Sovyetler Birliği'nin temeldeki yaklaşımını korumakla beraber, Batılılar tarafından "taviz" olarak tanımlanan kimi değişikliklere gittiğini ortaya koymuştur. Bu gelişmeler, Sovyetler Birliği'nin uluslararası siyasa anlayışındaki değişmelerle ilgili olduğu kadar, iç politikada ortaya çıkan "yeniden yapılanma" süreci ve dış politikadaki saydamlık (Glasnost) kaygısıyla yakından ilgilidir.

1936 ve 1977 Sovyet Anayasalarını birey ve devletin karşılıklı hak ve yükümlülükleri açısından inceleyen David Lane, 1977 Anayasası'nın temel amacının bireyin yasalar karşısındaki konumunu güçlendirmek olduğunu savunmaktadır. Bu gelişmenin sonucu olarak, 1936 Anayasası'nda 118-129. maddeler arasında tanımlanmasına karşılık, 1977 Anayasası'nda 33-69. maddeler arasında sayılmış olan temel haklar, liberal demokratik devletlerin anayasalarında bulunduğundan daha geniş bir perspektifte ele alınmıştır. Söz konusu hakların siyasal bağlamda ele alınması gerektiğini ileri süren Lane, her sistemde hakların tanımlanması ve gerçekleştirilmesi sürecinin veri toplum içinde iktidarın dağılımı ile yakından ilgili olduğunu belirtmektedir. Sovyetler Birliği ve genelde sosyalist sistem içinde yer alan ülkelerde hakların bireysel anlatımı, Komünist Parti tarafından öne sürülen **kollektivist** kontrol aracılığıyla sınırlanmaktadır.[18] Başka bir anlatımla, devlet sosyalizmiyle yönetilen ülkelerde haklar, bireysel değil, kollektif anlamda (çalışma, eğitim, sosyal güvence vb. hakları) tanımlan-

---

[16] Ibid, s.351.

[17] Farrokh Jhabvala, "The Soviyet-Bloc's View of the Implementation of Human Rights", **Human Rights Quaterly**, cilt 7, sayı 4 (1985), s.462-466.

[18] Lane, a.g.m., s.359.

maktadır. Bu anlayışın sonucu olarak ekonomik alanda özel mülkiyet ve özel girişim hakkına karşı, devlet mülkiyeti ve planlı ekonomi, siyasal haklar alanında ise siyasal parti ve çıkar gruplarının rekabeti aracılığıyla ifade edilen bireyci yaklaşım ve "pazar" anlayışının yerine parti-devlet tarafından biçimlendirilen kollektif siyasal çıkar anlayışı ikame edilmiştir. Öte yandan Lane, Batıda siyasal hakların yurttaşların eşitliği öncülüğünde hareket ettiğini ve fırsat eşitliğindeki eşitsizliklerin Locke, Rousseau ya da Mill gibi düşünürlerden bu yana doğa devletinde hiçbir meşruiyeti olmayan "insan yapısı icatlar" olarak tanımlandığını savunmaktadır.[19]

Ancak, 1917 Devriminden bu yana bir yandan Batılı kapitalist, diğer yandan da sosyalist ülkelerde hak taleplerinin içeriğinin genişlemesi yönünde bir gelişme söz konusudur. 18. ve 19. yüzyıl düşünürleri tarafından öne sürülen siyasal haklar, Batıda bir yandan giderek artan oranda sosyal ve ekonomik sorunları, diğer yandan da bireysel hakların yanısıra grup haklarını (özellikle etnik haklar) içine almıştır. Bu gelişmenin sonucu olarak, günümüz Batı devletleri, sosyal ya da ekonomik hakların (birey ya da grup hakları) pozitif hükümet etkinlikleri aracılığıyla gerçekleştirilmesini artık "olağan" görmektedirler.[20]

BATILI (GELİŞMİŞ) VE BATILI OLMAYAN (AZGELİŞMİŞ) ÜLKELERDE İNSAN HAKLARI

İnsan haklarının özünde batılı bir kavram olduğu yönündeki tartışmanın son yıllarda iktisadi ve siyasi "sistem analizi" ekseninden "tarihsel/kültürel miras" eksenine kaydığını görüyoruz. Özellikle İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin onaylanmasını ve temel başvuru kaynağı olarak kabul edilmesini izleyen dönemde bağımsızlığını kazanan çok sayıda devletin başta Birleşmiş Milletler olmak üzere çeşitli uluslararası organ ve kuruluşlarda yer almasından sonra gündeme gelen bu tartışmalar, Batılı olmayan toplumlarda da batılı insan hakları ilke ve pratiklerinin farklı kodlar altında varlığını savunmaktadır. Bu tartışmaların dayandığı gerekçeler arasında ilk sırayı insan hakları yaklaşımının felsefi kökeninin Doğal Hukuk anlayışından, dolayısıyla Antik Yunan ve Hıristiyan düşüncesinden kaynaklandığı gerekçesi almaktadır. Bu bağlamda Doğal Hukuk anlayışı tarafından geliştirilen doğal ve devredilmez haklar, "toplumun dayandığı temel birim nedir?" şeklindeki kültürel sorunsalı gözardı etmektedir. Özellikle Afrikalı yazarlar tarafından geliştirilen bu görüş, Batıda bireyin önceliğine karşılık Afrika toplumunda cemaat eksenli bir birey anlayışının yerleşik olduğu gerekçesinden hareket etmektedir.[21] Bu yazarlara göre, insan hakları konusunda anlamlı ve yapıcı bir tartışma ortamının oluşmasını engelleyen iki temel sorun bulunmaktadır. İletişim sorunu olarak tanımlayabileceğimiz ilk sorun, farklı toplumların "kendi" insan hakları yaklaşımlarını farklı kültürel usluplar içinde

---

[19] Ibid., s.356-357.

[20] Ibid., s.358.

[21] Josiah A.M. Cobbah, "African Values and Human Rights Debate: An African Perspective", **Human Rights Quarterly**, cilt 9, sayı 3 (1987), s.311.

ifadelendirmelerinden kaynaklanmaktadır. İkincisi ise, toplumdaki değerler hiyerarşisi, başka bir anlatımla toplumun temel değerlerinin öncelikleriyle yakından ilgilidir. Batı toplumlarında bireyin "kendisi" ve bu bağlamda topluma karşı açtığı "özel" savaşlar belirli bir kutsallık metaforunun nesnesi iken, Afrika toplumlarında "kahramanlık", cemaat ruhunun sınırlarını zorlaması nedeniye olumsuz bir eylemdir. Sömürge-öncesi eşitlikçi Afrika kültürü, adalet dağıtımı mekanizmalarının yetkinliği nedeniyle toplumun temel normlarının işlerlik kazanmasına ve böylece ortak bir Afrika töresinin yerleşmesine yol açmıştır. Bu yazarlar, Batı merkezli insan hakları anlayışından (mission civilizatrice), başka bir anlatımla kültürel gelenekler arasında "zorunlu" bir hiyerarşi oluşturan üstünlük yanılsamasından arınmış kültürler-arası bir insan hakları anlayışına doğru gidilmesini, gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirilecek belgelere sadakatin sağlanması açısından gerekli görmektedirler.[22]

Azgelişmiş ülkelerde insan haklarının korunmasıyla ilgili tartışmalar, "kültürel-etik rölativist" yazarların olduğu kadar, insan hakları ihlallerini iktisadi ve siyasal nedenlerle açıklayan araştırmacıların da gündemindedir. İnsan hakları ihlallerinde iktisadi gerikalmışlık koşullarına ağırlık veren yaklaşım, modernizasyonun siyasal istikrara ve buna bağlı olarak da insan haklarına daha fazla saygıya yol açtığı görüşünde odaklaşmaktadır. Bu görüşün yandaşları, iktisadi sorunların neden olduğu siyasal ve toplumsal huzursuzlukların azgelişmiş ülkelerdeki hükümetleri istikrarın sağlanması adına şiddete yönelttiğini ileri sürmekte, hatta Robert McNamara, iktisadi gerikalmışlık ve siyasal şiddet arasında doğrudan bir ilişki bulmaktadır. Bu indirgemeci "yoksulluk kuramı"na karşı çıkan S.Huntington ise, **Political Order in Changing Societies**'de (1969), azgelişmiş ülkelerdeki siyasal istikrarsızlığı, gerikalmışlıkla değil, ama azgelişmeyi aşma yönünde yapılan çabalarla açıklamakta ve modernleşme sürecindeki tüm ülkelerde baskı ve dolayısıyla insan hakları ihlallerinin bulunduğunu savunmaktadır. McNamara'nın aksine Huntington, bir ulusun göreli refahı ile insan hakları ihlalleri arasında doğrudan bir ilişki bulmaktadır. En yoksul ve zengin ülkelerde insan hakları ihlalleri göreli olarak sınırlı kalırken, modernleşme sürecindeki ülkelerde bu eğilim daha belirgin olmaktadır.[23]

Azgelişmiş ülkelerdeki insan hakları ihlallerini, yine iktisadi koşullarla, ama bu kez dış ekonomik ilişkilere ağırlık vererek açıklayan Noam Chomsky ve Edward S. Herman ise, **The Political Economy of Human Rights: The Washington Connection and Third World Fascism**'de (1979), insan hakları ihlallerini, başta ABD olmak üzere gelişmiş kapitalist ülkelerin iktisadi çıkarlarına ve Üçüncü Dünya ülkelerinde verimli yatırım koşulları sağlama yönündeki çabalarına bağlamaktadır. Başka bir anlatımla bir ülkedeki insan haklarına yönelik saldırılar, ülkenin kapitalist sistem içindeki yeri ve dış kapitalist çıkarlara bağlılığı ile yakından ilgilidir.

---

[22] Asmarom Legesse, "Human Rights in African Political Culture", **The Moral Imperatives of Human Rights** içinde, s.123-126.

[23] Samuel Huntington, **Political Order in Changing Societies** (New Haven and London), 1969, s.40-41.

ÇEŞİTLİ DİNSEL PRATİKLERDE İNSAN HAKLARI

Batılı olmayan ülkelerde insan hakları tartışması, gelişmişlik-azgelişmişlik temasının yanısıra, farklı dinsel pratikler ve bunların kültürel-toplumsal izdüşümleri sorununu da gündeme getirmektedir. İnsan haklarının Hıristiyan dünyasına ilişkin bir kavram olduğu noktasından hareket eden kimi batılı yazarlar, İslâmiyet ve Musevilik gibi büyük dinlerin yanısıra daha sınırlı bir "cemaat"e seslenen kimi küçük dinlerin de insan haklarının temel ilkeleriyle çeliştiğini öne sürmektedirler. Örneğin, İslâm siyasal kültüründe insan haklarının konumuna ilişkin bir çalışmasında J.P. Piscatori, İslâmiyetin dinsel ve aynı zamanda siyasal bir kod olarak, yeni bir değerler sistemi getirmekle birlikte, özgül bir insan hakları anlayışına sahip olmadığını ileri sürmektedir. Piscatori, "devrimci" Fransız ya da "Jeffersoncu" liberal düşüncede olduğu gibi "insanın salt insan olmasından kaynaklanan haklara sahip olduğu" düşüncesinin İslâmiyete yabancı olduğunu ve bireyin Tanrı karşısındaki tek kabul edilebilir tutumunun "mutlak itaat" şeklinde tanımlandığını belirtmektedir.[24] Öte yandan İslâm dininde bireysel haklar Tanrı karşısında olduğu kadar, tanrısal bir anlam taşıyan Ulûlemre itaatle de sınırlandırılmıştır. İslâmiyetin insan hakları karşısındaki tutumunu, "reel islâm" bağlamında ele alan Leuprecht ise, Birleşmiş Milletler'deki kimi oturumlarda, insan haklarını özünde Batı emperyalizminin ve materyalizminin "aracı" olarak tanımlayan İran İslâm Cumhuriyeti temsilcilerini eleştirmekte ve bu tutumu Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi "Hıristiyan dininin ve cemaatinin çıkarlarına aykırı" olarak tanımlayan Papa VI. Pius'un tutumuna benzeterek "reel Hıristiyanlığın" tutumunu da aynı ölçüde teşhir etmektedir.[25]

İslâmiyetin özgül bir insan hakları anlayışına sahip olmadığı görüşüne karşı, özellikle son yıllarda Müslüman hukukçu ve siyaset bilimciler tarafından geliştirilen tez ise, Kur'an'ın insan hakları ve görevlerini (her zaman için görevlerin bir fonksiyonu olarak haklar) kesin çizgilerle belirlemiş olduğu iddiası etrafında odaklaşmaktadır.

Bu konuda K.G. Sadık, İslâmiyetin insan haklarına bakışının doğal hukukun bakışıyla uyum içinde olduğu yönündeki iddiasını, İslâm kuralları uyarınca yönetilen bir devletin hükümdara değil, Tanrıya bağlılığı öngördüğü gerekçesiyle temellendirmektedir. Sadık, İslâm dininde Tanrıya bağlılığın gerçekte ideal insan doğasına bağlılık olduğunu savunmakta ve Muhammedin Veda Haccı vaazının yaşama hakkı, birlik, kardeşlik, özgürlük, yasalar önünde eşitlik gibi temel insan haklarının yanısıra, mülkiyet ve sosyal güvenlik haklarına da yer verdiğini belirtmektedir. Yazar, "reel İslâm"ın insan hakları konusundaki "gerikalmışlığı"nı Müslüman ülkelerin İslâmiyetin savunduğu toplum ve devlet kavramına ters düşmeleri ve içtihat ilkesinden uzaklaşmayla açıklamaktadır. Öte yandan İslâmi bir devlette temel haklar, toplumun farklı inançlarda olan tüm ke-

---

[24] James P. Piscatori, "Human Rights in Islamic Political Culture", **The Moral Imperatives of Human Rights** içinde s.141-143.

[25] Leuprecht, a.g.m., s.171-172.

simleri için geçerliyken, pozitif haklar söz konusu olduğunda, inanç farklılığı "resmî ideoloji" İslâma bağlı olmayanlara sınırlamalar getirecektir.[26] Çünkü "gerçek bir İslâm devleti ideolojik bir devlettir."[27] Uluslararası Hukukçular Komisyonu, Kuveyt Üniversitesi ve Arap Avukatlar Birliği'nin 1980'de ortaklaşa olarak düzenledikleri "İslâmiyette İnsan Hakları" konulu kollokyumda yaptığı açılış konuşmasında A.H. Brohi ise, İslâm dininin insan haklarının temel ilkeleriyle çeliştiği yönündeki eleştirilerin, Batılı aydınların ve özellikle oryantalist ve arabistlerin entellektüel saldırganlıklarından kaynaklandığını belirtmektedir. Brohi'ye göre, İslâmiyette hem **hukukunallah** hem de **hukukunnas**, başta halife olmak üzere Müslüman topluluğun üyesi tüm müminlerin uyması gereken kurallar bütünüdür. Öte yandan İslâmiyetin yalnızca bireyin Tanrı karşısındaki görevlerini tanımladığı şeklindeki "teosantrik" bakış açısına da karşı çıkan Brohi, İslâm hukuku tarafından belirlenen bu görevlerin, insan hakları da dahil olmak üzere bütün hakların kaynağı olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda İslâm dini Brohi'ye göre, farklı ama "özgül" bir insan hakları anlayışına sahiptir. Kur'an'da yer alan surelerin "çoğul" olmasının da açıkça ortaya koyduğu gibi, İslâmiyette kollektivitenin özel ve kutsal bir yeri vardır ve birey, organizmanın varlığını sürdürebilmesi uğruna gerekirse feda edilebilir.[28]

Benzer bir durum, birey karşısında kollektivitenin önem ve öncelik taşıdığı Yahudilik için de söz konusudur. Tevrat'da da belirtildiği gibi, Tanrı Yehova tarafından halklar arasından "seçkin bir halk" olarak seçilen İsrailoğulları, İsrail Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar gelen süreçte ve bir tür "savunma milliyetçiliği" ideolojisi altında insan haklarının düzenli bir biçimde ihlal edilmesine "katkıda" bulunmuştur. Tevrat'ın İsrailoğullarına akitten (konfederasyondan) çıkmama karşılığında vaad ettiği dünya egemenliği, İsrail devletinin baskıcı içve saldırgan dış politikasıyla birleşmiş ve böylece Tevrat'ın ana ekseni olarak kabul edebileceğimiz "yerleşme" ve "uygarlaşma" ideolojisi, "reel Yahudiliğin" insan hakları konusundaki duyarsızlığına dayanarak oluşturmuştur.[29]

İnsan haklarının temel öncüllerinin çeşitli dinsel pratiklerle uzlaşmazlığı sorunsalı, gündelik yaşamdaki izdüşümlerinin daha sürekli ve doğrudan olduğu sınırlı cemaatli dinler söz konusu olduğunda özellikle önem kazanmaktadır. Geleneksel Çin siyasal kültürünü insan hakları açısından ele alan Shao-Chuan Leng, insan hakları düşüncesinin temel ilkelerinden biri olan, devredilmez haklar yaklaşımının elitist bir dünya görüşüne sahip olan Konfiçyusçuluğa yabancı olduğuna işaret etmektedir. Hiyerarşik bir toplum ve paternalist bir yönetim anlayışının egemen olduğu Konfiçyusçulukta birey karşısında grup, haklar karşısında görevler, toplumsal etkinlik karşısında toplumsal istikrar, kadın karşısında erkek, el emeği

---

[26] Khawaja Gulâm Sadık, "Bugünkü İslâmda İnsan Hakları", **İnsan Haklarının Felsefi Temelleri,** yay. haz. I. Kuçuradi (Ankara, 1982) içinde, s.120-121.,

[27] Ibid., s.122.

[28] A.H. Brohi, "La Nature du Droit Islamique et le Concept des Droits de l'Homme", **Les Droits de l'Homme en İslam** (Genève, 1982) içinde, s.54-57.

[29] Alâeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi** (Ankara, 1982), s.107-109 ve Muzaffer Özdağ, "Irkçılık Üzerine", **Tarih ve Toplum**, cilt 9, sayı 68 (1989), s.111.

karşısında kafa emeği vb. öncelik taşımaktadır. Ancak Konfiçyusçuluğun baskın ideolojisine rağmen Çin uygarlığındaki demokratik unsurların varlığını entelektüel özgürlük ve dinsel eklektisizmin varlığıyla açıklayan Leng, Taoist ve Budist pratiklerin bireyin kaderi ve kurtuluşu ile, başka bir anlatımla manevi özerkliği ve özgürlüğüyle ilgili çözümler önerdiğini ileri sürmektedir. Öte yandan bireyin toplum içindeki "kararlaştırılmış" yerini vurgulayan Konfiçyusçuluk bile, bir yandan bireyin ahlâki değerini ve kendini yeniden-üretmesi (reenkarnasyon) aracılığıyla mutlak "kurtuluşunu" savunurken, diğer yandan da hukukun üstünlüğü ve yargının bağımsızlığı kavramlarını en azından kuramsal düzeyde kabul etmiştir.[30]

İnsan haklarına Hindu geleneğinden hareketle yaklaşan yazarlar ise, Hindu düşünüşündeki iki temel unsura dikkat çekmektedirler. İlki Hinduizmin evrendeki düzen anlayışıyla ilgilidir ve bu bağlamda Hinduizm, bir yandan kozmik bir düzen adına hareket ederken, diğer yandan da toplumsal bir düzen (kast sistemi) oluşturmuştur. İkinci nokta ise, Hinduizmin gerçeklik anlayışı ile ilgilidir. Spiritüel anlamda tek ve mutlak gerçek/doğru yerine, çok farklı gerçeklik düzeyleri olduğunu savunan Hinduizm, bu yaklaşımı ile tüm "müminlerin" aynı gerçekliği paylaşabilecekleri şeklindeki Hıristiyan, İslâm ve hatta Budist dünya görüşü ile çelişmektedir. R. Buultjens'e göre, Hinduizmin bu yaklaşımı insan hakları açısından şu sonucu vermektedir: Farklı düzeylerde ve tümü de "geçerli" çok sayıda gerçeklik anlayışı bir kez kabul edildiğinde, haklar konusunda da farklı ve yine tüm geçerli çok sayıda düzey söz konusu olacak ve reenkarnasyon süreci içinde her yeniden doğum ve ölüm, yeni haklar bütününden yararlanma olanağını verecektir. Öte yandan yine Batılı devredilmez haklar anlayışı ile çelişkili bir biçimde, Hinduizmde haklar, her zaman için görevler bağlamında algılanmakta ve görevleri yerine getirmedeki her başarısızlık bireyi haklarından yararlanmaktan yoksun bırakmaktadır.[31]

GÖRECELİĞİN SINIRLARI

İnsan hakları sorunsalına ilişkin rölativist yaklaşım, geçerli bir platformdan hareket etmekle birlikte kimi çok önemli sakıncaları da içinde taşımaktadır. İktisadi sistem ve gelişme zorunlulukları, siyasal-kültürel geleneklerin farklılığı gerekçelerinin yanısıra, A.D Renteln'in de belirttiği gibi rölativist yaklaşım kafatası avcılığı, çok eşililik, kadın ya da azınlık gruplarının haklarının yadsınması, keyfi öldürmeler ve işkence eylemleri ya da dişi genital operasyonları gibi geleneksel pratiklere karşı belirli bir hoşgörü ve hatta onay talep etmesi gibi bir sakıncayı da barındırmaktadır. Öte yandan insan haklarının göreceliği anlayışının meşruiyet kazanması, insan hakları hareketinin bütününü geçersiz kılacaktır.[32] Başka bir anlatımla insan hakları, "kendinde bir hak" olmaktan, "kendi için bir hak" olmaya dönüşecek, evrensel bir değer olmaktan uzaklaşarak, "kısmi" ve "yerel" pratiklerle yetinmek zorunda kalacaktır.

---

[30] Shao-Chuan Leng, a.g.m., s.182-85.

[31] Ralph Buultjens, "Human Rights in Indian Political Culture" **The Moral Imperatives of Human Rights** içinde, s.111-113.

[32] A.D. Renteln, a.g.m., s.514.

Çoğunluğun Sorunu - Azınlıklar

*W.Stölting-Richert**

Macar devriminin generali Klapka, 1848 devrimi üzerine hatıratında "yeni bir ideoloji" olan milliyetçilik ile birlikte etnik olarak karma bir bölge olan Transilvanya topraklarında ortaya çıkan çatışmaları dile getirmektedir. Klapka, yüzyıllardır birarada, barış içinde yaşayan, birbirleriyle evlilik ilişkilerine giren insanların nasıl birden bire katledici bir düşmanlıkla birbirlerine saldırdıklarını, bütün ortak geçmişlerini nasıl yadsıdıklarını görmüştür.[1] Bu tür olaylar, hepimizin çok iyi bildiği gibi, daha sonra da defalarca tekrarlanmıştır ve günümüzde de halen devam etmektedir.

Bu davranışın temelinde dünyayı "bizden" ve "bizden olmayan", "bu" ve "diğeri" diye ayıran bir düşünce yatıyor olmalıdır. Sanırım bu düşünce şekli, klasik antik döneme kadar dayanmakta ve "uygarlık-barbarlık", "kozmos-kaos", "devlet-aşiret", "dil-ağız" vb. gibi zıt kavramlarda ifade bulmaktadır.[2]

Sadece sınırlı sayıda toplumlara özgün olan -Feodalizm dahil, eski tarihi dönemlerdeki- bu düşünce şekli, milliyetçilik döneminde ve özellikle de milli devletlerin kurulması kapsamında ajitasyon ve eğitim kurumları aracılığıyla kitlelerde siyasi bir bilince dönüştürülmüş ve bugün -en azından kurumlaşmış milli devletlerde- öylesine özümsenmiştir ki, bunun sonuçları, yani bir ideolojinin sonuçları, doğal sonuçlarmış gibi görülmektedir.

Bu düşünceye uygun olarak, temelde ve birbirlerine karşı tamamıyla farklı olan bir çok halklar, devletler, diller ve kültürler bulunmaktadır. Günlük yaşamdaki yargılarda hiç bir şekilde ilişki kurulmak istenmeyen diğerleri veya yabancılar, sözde tamamıyla farklı, ahlâkları çökmüş olanlardır. İnsan davranışları ve kültürlerle uğraşan bilim dallarında da bu düşüncenin aynısını bulmak mümkündür. Burada da temel yaklaşım, araştırmacı veya gözlemci ile insan nesnesi

---

* Hacettepe Alman Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğretim üyesi.

1 Klapka, G.: Aus meinen Erinnerungen. Zürich 1887.

2 Calvet, L.-J.: Der Legale Tod, in: OBST 25. 1984, s.24-36.

arasındaki her türlü benzerliğin, bağlantının ve karşılıklı etkileşimin (interaktion) yadsınmasıdır. Nesnellik olarak sunulan bu tutum, yabancı denen şeye karşı duyulan veya kendi benliği denen kişilik maskesini kaybetme korkusundan başka bir şey değildir.[3]

Grubun özellikle akılla algılanabilenden daha büyük olması halinde -yani kendi köy veya mahallesinin dışına çıkması halinde- kimsenin kendi grubunun ne olduğunu tam olarak bilmediğinden, onu tanımlayabilmede çıkış noktası için bir zıtlığa, yani şu düşünce sistemine ihtiyaç duyar: "Biz, başkaları ne değilse oyuz.". Bunun anlamı, Max Weber'in anladığı büyük grupların veya Elias Canetti'nin kitlelerinin birarada tutulabilmesi için bir iç veya dış düşmana ihtiyaç duymalarıdır. Bu nedenle bu gruplar için kolektif bir takip edilme duygusu karakteristiktir. İşte bu takip edilme duygusu, özellikle kriz dönemlerinde çok vahim sonuçlar doğuran bir duygudur.[4]

Bireye göre daha öncelikli olduğu düşünülen, kitlenin statik bir varoluşu olarak millet ve devletin eşdeğer olduğu, kafalara sindire sindire kazınmakta ve bu da kendi milli kültürünün ve milletinin insan uygarlığının en üst aşaması ve insana uygun en iyi toplumsal örgüt biçimi olarak görülmesine sebep olmaktadır. Bu yaklaşım günümüzde de halen devam etmektedir.[5] Avrupa'da özgün tarihî bir gelişme olarak ortaya çıkan bu milliyetçilik kavramı, sanki insanlık tarihinin başından beri var olan bir şeymiş gibi kabul edilmiştir. Bu kavramın asıl faktörleri olarak kan, kültür ve dil birliği sayılmaktadır. Yakın zamanda Nazi ırkçılığı sonucu Alman topraklarında yaşanan tecrübelerden sonra açıkça kandan söz edilmemekte, bunun yerine halk, soydaşlık kelimeleri kulanılmaktadır. Bu ırkçı düşüncenin ne kadar bulaşıcı olduğunu **Der Spiegel** dergisinin kısa bir süre önce düzenlediği anket sonucu ortaya koymuştur: "Sizce Alman kimdir?" sorusuna Federal Alman vatandaşlarının 1/3'ü "Alman soyundan gelen" şeklinde cevap vermişlerdir.[6] Türkiye'de bulunduğum uzun süre içinde yaptığım çok yönlü gözlemlere dayanarak, benzeri bir araştırmada Türkiye'de de aynı sonuçlara varılacağını sanıyorum. Türklük, Almanlık v.b. hepsi doğuştan gelen özellikler olarak görülmektedir. Bu bilincin sürekli olarak ayakta tutulabilmesi için dış düşmanlar aranarak, bu yoksa iç düşmanlar, en azından birlik duygusunu şüpheye düşürecek potansiyel hainler yaratılarak, yukarıda sözünü ettiğimiz takip edilme duygusu sürekli korunmaktadır. Bu potansiyel hainler her devlette var olan çeşitli azınlıklardan yaratılmaktadır. Bu azınlıklar en iyi durumda sadece önyargılara maruz kalmakta, en kötü durumda da kanlı olarak takip edilmekte ve katledilmektedirler. Milliyetçilik bir düşünce olarak etkili kaldığı sürece, azınlıklar hep var olacaktır: Eğer etnik (örneğin Avrupa'daki yabancı işçiler) veya kültürel azınlıklar (örneğin homoseksüeller) bulunmuyorsa, dayanışmayı sağlamak ve millet değerini yükseltmek için herhangi başka bir azınlık yaratılmaktadır. Dünya tarihinde bir azınlığın katlinde en vahim olay -yani Nazilerin Avrupalı Yahudi-

---

[3] Devereux, G.: Angst und Methode in den Verhaltenswissenschaften. Frankfurt M. 1977, s.74 f.
[4] Canetti, E.: Masse und Macht. Frankfurt M. 1980, s.19 f.
[5] Reiter, N.: Gruppe, Sprache, Nation. Berlin 1984, passim
[6] "Der Spiegel" Nr. 46. 1988, s.28.

lere uyguladığı kitle katliamı- bu şekilde yaratılan bir azınlık için çok iyi bir örnektir. Çünkü Yahudiler bir birlik oluşturmuyordu, ortak dilleri yoktu, toplumsal sınıfların herbirinde temsil ediliyorlardı; kısacası onlar, başkalarının sahip olmadığı hiç bir şeye sahip değillerdi. Aynı şekilde günümüzde de F.Almanya'daki Türklerin sık sık canlandırılan toplumdan soyutlanmalarının temelinde yatan, sözde ortaya atılan (özellikle İslam dininin etkilediği) kültürel bir fark olmayıp, bütünüyle yukarıda belirtilen aynı mekanizmadır. Benzeri şekilde ellili yıllarda İtalyan işçilerinin F.Almanya'da aynı bugünkü Türkler gibi, soyutlandıkları dün gibi hatırımdadır. Ayrıca çocukluğumda büyükannelerimden birinin Rus olması sebebiyle nasıl ölesiye utandığımı çok iyi anımsıyorum.

Yüzelli yıllık bir süre içinde insanlığı bir kan ve gözyaşı denizinde boğan, milyonlarca insanın yaşamına mal olan böylesine bir ideolojinin günümüzde de hâlâ büyük bir güçle beyinlere hükmetmesi ve yeniden -Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelerin gösterdiği gibi- tehlikeli sonuçlar doğurması, inanılır gibi değildir.

Safkan ve birlik içinde bir millet hiçbir zaman var olmamıştır. Milletler bilindiği gibi, doğrudan doğruya aşiretlerden ortaya çıkmıştır ve, ispatlandığı gibi, ırklar arasında doğal bir sapma yoktur. Bu sebeple günümüzde birbirinden farklı görünen bütün milletler karışmalardan ortaya çıkmıştır.[7] Yani bir millete ait olma, bir devlete ait olduğuna inanma ve/veya o devlete ait olduğunu begeleme bir kimliğe sahip olmaya bağlıdır. İnanma veya bir milletin üyesi olma bilinci, modern devletlerde bireye aslında öyle küçük yaşlarda öğretilmeye başlanmaktadır ki, bu ait olma bireye doğal bir şeymiş gibi görünmektedir. Bunun hiç de böyle olmadığını, aslında tamamıyla kültürel bir şey olduğunu i. Dünya Savaşı'nın ardından Ukrayna'da yapılan bir anket kanıtlamaktadır. Burada kırsal bölgelerdeki halka hangi millete ait oldukları konusunda yöneltilen "Siz kimsiniz?" sorusuna "Biz buralıyız" cevabı verilmiştir.[8]

Nasıl ırk olarak karışmamış saf bir millet yoksa, aynı şekilde saf bir milli kültür de söz konusu olamaz. Ben kültür deyince tecrübelerin, düşünce yapılarının, tasavvur ve davranış şekillerinin bir bütününü anlamaktayım. Yani kültür, statik bir varlığın kavramı, kendi içinde kapalı bir bütün değildir. Deneyimler, düşünce yapıları ve tasavvur şekilleri, toplumsal davranış içinde o andaki toplumsal yapının gereksinimine göre tekrar tekrar yeniden gözden geçirilmelidir. Burada kültürün eleştirici ve yaratıcı unsuru yatmaktadır. Eğer bir kültürde bu unsurlar eksikse, inanılmaz davranış şekilleri, sadece baskı altında ayakta tutulabilen, yasal olmayan egemenlik istekleri ortaya çıkmaktadır.[9] Kültürel davranış, milli devlet sınırlarını aşmaktadır. Bu, örneğin sınırları Yunanistan ve Türkiye arasında geçişli olan müzik, jest ve mimiklerde çok net bir şekilde görülmektedir. Bir devletteki bölgesel ve sosyal çeşitliliklere dayalı olarak, çok değişik yaşantı-

---

[7] Leiris, M.: Die eigene und die fremde Kultur. Frankfurt M. 1977, s.72 ff.

[8] Hroch, M.: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Prag 1968.

[9] Redder, A., Rehbein, J.: Zum Begriff der Kultur, in: OBST 38. 1987 s.12-17.

lar ve davranış bağlantıları sebebiyle birlik içinde milli bir kültür olamaz. Yani milli bir kültür hep çok çeşitli kültürel alış-veriş sistemlerinden meydana gelmekte ve yine bu sistemlerin kendi aralarında da bir alış-veriş bulunmakta veya kasıtlı olarak bulundurulmamaktadır. Sınırların kesin olmaması, yani geçişli olması nedeniyle, çeşitli kültürler arasında etkileşim, temelde mümkündür ve sonuçta elbetteki açıklama, vurgulama ve farklı şekilde anlatım yolları gibi dilsel davranışlar mevcuttur.

Ülkesi içinde bulunan bütün kültürlerdeki unsurları tanıyan herhangi bir vatandaşın olması kesinlikle mümkün değildir. Yani bir Türk vatandaşının Türkiye'deki bütün alt kültürleri tanıması için, Türk vatandaşı olması yetmez. Demek oluyorki, kültürel davranış hep yeniden anlayışa dayalı bir yaklaşımdır. Buna göre bir birey tarafından milli bir kültürün tamamına sahip olmak mümkün değildir. Kültürün kesin sınırlarının çizilebilir bir şey olmaması nedeniyle, göç uzmanlarının da iddia ettiği gibi, bir insan kültürler arasında da yaşayamaz; en çok bu kültürlere çeşitli oranlarda katılımı söz konusudur.

Birçok zihinlerde hâkim olduğu gibi, somutlaştırılan bir kavram olarak milli kültür, sadece o andaki egemen unsur tarafından belirlenen bir talepler demetidir. Bu, çoğunluğun da (gerektiğinde kaba kuvvetle) uyumunun sağlandığı birkaç kişinin kafasındaki kandırmacadan ibarettir. Uyum, yani kültürel uyum, böyle anlaşıldığında sadece köle gibi bir boyun eğmeden başka bir şey olmaz. Uyum sağlayamayan veya hegamonya taleplerine boyun eğmek istemeyenler izole edilip, damgalanır, azınlığa dahil edilirler. Başlangıçta bahsettiğimiz "ben ve yabancı", "bir ve diğeri" ikilemi burada da ortaya çıkmaktadır ve bu ikilemin ideolojiye yararının bu sayede daha iyi anlaşıldığını sanıyorum. Günümüzde milli standart diller de (yazılı şekilleriyle) doğal, eski ve orijinal değildirler. Bu bağlamda modern dilbiliminde kullanılan "doğal diller" terimi de ideolojiktir. Diller (eğer yazıya dökülmemişlerse) çok fazla değişirler. Eğer bir öğretmenler ordusuyla ve çeşitli akademi ve dil dernekleriyle dilsel normların korunması sağlanmasaydı, çeşitliliği çok daha kolay görebilirdik. Bu, kontrol organlarının olduk-
ça dışında kalan gençliğin dilinde açıkça görülebilir. Normlaştırılmış standart diller, genellikle birçok kuşağın planlı çalışmasının sonuçlarıdır. Burada, örneğin Eski, Orta, Yeni Yüksek Almanca gibi bir ayrımın yapılmasında görüldüğü gibi, çizgisel veya eşit aşamalı bir gelişme söz konusu değildir. Örneğin "deutsch" kelimesi Şarlman döneminde ortaya çıkmış olabilir. Bugünkü standart Almanca anlamında bir Eski Yüksek Almanca hiçbir zaman olmamıştır.

Bugünkü bakış açımızdan tanımladığımız Eski Yüksek Almanca, Latin dilinin kalıplarına göre birçok German aşiret dillerinden ve yeni yaratılmış kelimelerden yapılmış bir dil karışımı olup arı ve ilk haliyle "dil" değildir. Orta Yüksek Almanca da çağdaş bir standart dil tanımına girmiyor, çünkü ancak ortaçağ Almanya aristokrasisinin sınıfsal dilidir (sosyolekt). Bu dilden derhal Yeni Yüksek Almanca gelişmemiştir. Bu gelişim dörtyüz senelik karışık ve zor bir gelişim olmuştur.

Bugünkü Yüksek Almanca siyasi birlik oluşturma çabalarıyla gerçekleştirilen

standartlaştırma hareketlerinin bir sonucudur.[10] Yani hep söylenen -bir Alman halkçılığı ile hiç alâkası olmayan- bir kültürel karma üründür. Türk dilinde bu olaylar daha kolay izlenebilir, çünkü son yüzyılın akışı içinde meydana gelmişlerdir. Bireyde şartlandırılan millet ve bir ortak dilin aynı şeymiş gibi gösterilmesi de ideoloji alanına girmektedir. Bu milli dil ideolojisi bugün bize tek dilliliği doğal göstermekte ve de göç eden veya yerleşik de olsalar çok dilli azınlıkların milli bilinç duygusunu şüpheye sokan sapmalar olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu nedenle her milli devlette toplumdaki mevcut iki dilliliği ortadan kaldırma eğilimi vardır. Bu milli dil ideolojisi öyle özümsenmiştir ki, bir toplumdaki iki dilliler bunu saklamaktadırlar. Bu iki dilliliklerini kendileri bile kara bir leke olarak görmekte ve millete ihanet olarak düşünmektedirler.

Bu kapsamda dil de -kan ve kültür gibi- gerçi yapay, fakat çok etkili olan milli birlik düşüncesine uyum araçlarından biridir. Bu ideal bir ortam'da aynı kalıptan çıkmış bir insanlar sürüsü ortaya çıkarabilir.

Buraya kadarki açıklamalarımda konunun yoktan var edilmiş, yaratılmış bir sorun olduğunu göstermeye çalıştım.

Konuyla ilgili bilim dallarında sürekli olarak iki dillilerin bu iki dilleri arasında kaldıkları, karma evlilikten doğan çocukların kimlik sorunları olduğu, F.Almanya'da büyüyen gençlerin Türklüklerini kaybettikleri iddia edilmektedir (ki, bu arada "insanın henüz edinmediği bir şeyi nasıl kaybedeceği" sorusunu yöneltmek gerekir).[11] Milliyetçiliğin azınlıklara gereksinim duyduğu, eğer yoksa bunları yarattığı, geri dönenler konusunun ele alınış şeklinde de açıkça ortaya çıkmaktadır.

Geri dönenlerin (işçi çocuklarının) şimdiye dek bulundukları çevrelerde ayrı bir grup olarak damgalanmaları, onlara "Almancı" denmesinde de görülmektedir. Okul çocuklarında bu ayrılığın olumsuz duygular uyandırdığı, onların sık sık anlayışsız öğretmenlerden -ve özellizle de sözüm ona uyum kursu denen kurslardaki milliyetçilik kışkırtıcılarından- şikayetçi olmaları bu yüzdendir. Bu çocukların milliyetçilik ideolojisi baskısı altında oldukları, yeniden gerçek Türk olabilmek için birlikte getirdikleri Almancalarını mümkün olduğunca çabuk unutmalarında, daha doğrusu baskı altında tutmaları gerçeğinde görülmemektedir. Yukarıda bahsedilen milli kültür istekleri kesin uyumdan başka bir şans tanımadığından bu çocuklar ya fazla uyumlu aşırı milliyetçi, ya da toplum dışına sürüklenmiş kişiler olmaktadır. Bu konuyla bilimsel olarak uğraşanlar, bence bütün bu sorunların yaratıldığını, aslında böyle olmaması gerektiğini görmektedirler. İşte bunun da sebebi, bilim adamlarının da varsayılan milliyetçilik yaklaşımlarından kurtulamamış olmalarıdır.

Bu çerçevede Türkiye'ye kesin dönüş yapanların bir grup veya ayrı bir sınıf oluşturmaları söz konusu olamaz. Çünkü bunların "uzun süre yurtdışında

---

[10] Polenz, P.v.: Geschicht der deutschen Sprache. Berlin 1978. Stölting-Richert, W.: Von der Komunikationsgemeinschaft zur Nationalsprache-Kritik der Kolonisierung durch Sprache. Oldenburg 1988. Yayınlanmamış metin.

[11] Örneğin "Cumhuriyet" 25.11.1988.

kalmış" olmaktan başka ortak bir özellikleri yoktur. Geri dönen bu çocukların ebeveynlerinin yurtdışına gitmeden önce ait oldukları sosyal sınıflar kesinlikle homojen değildi ve bu nedenle F.Almanya'ya gittiklerinde de her birinin yönelimi farklı oldu. Geri döndükten sonraki yönelimleri de somut bir sistem çerçevesinde gerçekleşmeyecektir. Bu insanlardaki özellikler, bence kültür teorisi açısından kesinlikle başlıbaşına bir bilim konusu olmaya yeterli ve kesin değildir: Geri dönenlerin arasında kendilerine serbest meslekte bir iş kurup başaramayan çoktur, iflas bunların tipik bir özelliğidir. Aralarında yeni zengin sendromu çeken çoktur -fakat bu sendrom sadece geri dönenlerde mi var? Elbetteki geriye dönenlerin birçoğunda yeni çevrelerine uyum sorunu vardır.- Fakat bu sadece geri dönenler için mi geçerlidir? Günümüz Türkiyesi'ndeki yatay ve dikey (sınıflar içi ve sınıflar arası) hareketlilik nedeniyle birçok Türk vatandaşı aynı uyum sorununa sahip değil midir? Bunu görebilmek için Beyoğlu trafiğine bir göz atmanın yeterli olacağını düşünüyorum.

Geri dönenlerin bazılarının Türkçe ile sorunları vardır -bunlar kendilerini güvende hissetmemekte, Türkçe ve Almancayı karıştırmaktadırlar. Fakat kaç Türk vatandaşı standart Türkçeye uygun bir Türkçe kouşmaktadır? Bu tür sorular çoğaltılabilir. Ben burada bu sorularla sadece bir problem grubu olarak geri dönen çocukların mevcut olmadığını, aksine Türkiye'nin gelecekte çözmesi gereken çok daha farklı sorunlarla karşı karşıya kalacağını göstermek istedim. Buna rağmen geri dönenler üzerine araştırma yapanlar, yukarıda bahsedilen anlamda bir azınlığın yaratılmasında katkıda bulunabilecekleri tehlikesinin bilincinde olmalıdırlar.

Elbetteki öğrenimine devam eden ve geri dönenlerin arasında eksiklikleri olanlar vardır. Fakat bunun sebebi kültürler arası farklılıklardan kaynaklanmayıp, Türk ve Alman okul sistemlerinin koordine edilmesinde hiçbir ileri adım atılmamış olmasında yatmaktadır. Milliyetçi inançlar nedeniyle bunların koordinasyonu için F.Almanya Cumhuriyeti'nde çok az sayıda Türk öğretmeni bulunmaktadır. Hacettepe Üniversitesi'ndeki öğrencilerim arasında, bunların çoğunun Alman "Hauptschule" mezunu olarak geri döndükleri ve bu okul düzeyini fosilleştirdiklerini -akademik düzeyde gerekli ön bilgilerden yoksun oldukları- ve bunun yanısıra Türk eğitim sisteminin beklentilerine sadece yüzeysel ve sınırlı bir uyum sağlamış olduklarını gördüm. Fakat bunun yanında çok daha ciddi bir sorun fark edilmemektedir: F.Almanya'da üniversiteye geçişi sağlayan, üniversite eğitimi için dilsel ve yetisel gereklilikleri "Gymnasium" denen liselere giden öğrenciler alırlar. Bu öğrenciler üniversite yerleştirme sistemi ile hiç düşünmedikleri, sevmedikleri bölümlere yerleştirilmekte ve akademik ihtisasları ve mesleki kariyerleri, geri dönüş ile büyük oranda zarar görmektedir. Çünkü bunlar F.Almanya'da -"Abitur" karnelerinde "orta" dahi olsa yabancılara tanınan haktan yararlanacak-kendi istedikleri ve onları mesleki bir kariyere ulaştırabilecek dallarda okuyabilme imkânına sahip olabilirlerdi. Burada vurgulanması gereken nokta bir mesleki veya akademik eğitimin tamamlanmasından sonra geri dönmenin daha akıllıca olacağıdır.

Bence nitelikten niceliğe götüren metotların kullanımında da bir azınlığın belirlenmesi ve yaratılması tehlikesi mevcuttur. Eğer anketlerin yardımıyla bu insanlara sorunları sorulursa, bu sorunlar büyük bir ihtimalle o anda yaratılmış

olacaklar ve/veya bu sorunlar araştırma konusu olarak ele alınan grubun sorunları olmayacaklardır. Geri dönen orta öğrenim ve üniversite öğrencileri Türkiye'deki eğitim sistemine -kendi kıyaslama yetilerine dayanarak- eleştirel gözlerle bakmaktadır. Fakat Türk eğitim sistemine eleştirel yaklaşanlar sadece bunlar değildir. Hiç bir genç insan gerçeklenmemiş otoriteden hoşlanmaz. Aslında mümkün olduğunca büyük bir eleştirici potansiyelin var olması Türkiye'nin gelişmesi ve yapılması zorunlu bir eğitim reformunun hazırlayıcısı olacaktır.

Türkiye'ye geri dönen gençler arasında dil karışımları ve Türiye'deki ileşitimde belirli, tipik, o andaki duruma bağlı kalıplaşmış dilsel davranışlar, dediğimiz tekrarlanan ifade kalıplarının bilinmediği gözlenmektedir. Dil karışımları aslında insan iletişiminde oldukça yaratıcı ve işlevsel bir unsurdur. Bunun anlamı, bu yüzden dil karışımıyla Türklüğün kaybedilmesinin aynı kefeye konması ve bunda genel bir ahlâk çöküşünün olduğuna inanılmasının hiçbir gerekçeye dayanmayan bir yaklaşım olduğudur. Fakat maalesef bu tür yaklaşımlara eğitimciler ve dilbilimciler arasında hiç de seyrek rastlanmamaktadır. Şu kabul edilmelidir ki, her şey, ama her şey öğrenilebilir; -ifade kalıpları da-. Eğer Avrupa'daki Türk gençleri ve Türkiye'ye geri dönenler arasında sosyal ve kültürel olarak marjinalleşenler varsa, bu kültürler arasındaki oryantasyon boşluğundan kaynaklanmayıp, Türk gençlerinin Avrupa işçi gençliğinin bir parçası olmaları ve Avrupa gençleri gibi gençlerin işsizliğinden doğan sosyal sorunlara sahip olmalarındandır.

Bugünkü gibi sempozyumlarda sık sık geri dönen çocuklara karşı hoş görünme, sabırlı ve hoş görülü olunması çağrısı yapılmaktadır. Bu yaklaşım da ayrılıkçıdır, çünkü geri dönen çocukları sosyal olarak ilgilenilmesi gereken farklı bir grup olarak görmektedir.

Buna karşın diller ve kültürler arasındaki temel etkileşimin bilincinde olarak, geri dönen çocuklarla, genellikle onlarla eğitimci olarak ilgilenenler arasında bir alış veriş gerçekleşmelidir, çünkü her iki taraf da birbirlerinden çok şey öğrenebilirler. Fakat bunun için şartların pek çoğunun değişmesi gerekir (ilk olarak öğretmen maaşlarının yükseltilmesi). Bu çerçevede geri dönen çocuklar problemi, araştırmalarda sadece temel toplumsal değişim süreçlerinin bir parçası olarak ele alınmalıdır. Her şeyden önce temel şart, toplumsal katliamların teorik temelini oluşturan ve çeşitli şekillerde ortaya çıkan, girişte bahsettiğimiz "ben ve yabancı ikilemi"nin yıkılmasıdır.

Bunun yanında kültür, üretim süreçlerinin uluslararası olmasıyla giderek uluslararası boyutlar kazanmaktadır. Eğer bu süreç ile birlikte kültürel, eleştirel bir tartışma doğmazsa, bir taraftan bahsedilen milli kültürel talepler demeti daha da kuvvetlenecek ve görünüşte stabilize olacaktır -diğer taraftan da Mc Donalds benzeri uluslararası konzernler tarafından desteklenen, zaten hepsinin tadının aynı olmasından dolayı her şeyi yutmaya hazır olan, pasif, eleştiri nedir bilmeyen bir tüketici davranışından öteye gitmeyen kötü bir kültür kopyası ortaya çıkacaktır.

Bu zevksiz, sıradan lezzete karşı ve kültürlerimizin karşılıklı iletişimi ile gelişmesi için, yani birçok kültürde pay sahibi olabilmek için kültürel zenginliğin sunduğu şartları fark etmeliyiz ve bu zenginliği geliştirmeliyiz.

Ziya Gökalp'in Milliyetçiliğinde Epik Söylem

*Nedim Gürsel**

Bu kısa yazıda Ziya Gökalp'in milliyetçiliğinde epik söylem konusunu ele alan kapsamlı bir incelemeye girişme olanağım yok. Burada, tarihçilerin genellikle ihmal ettikleri, edebiyatçıların çoğunluğunun ise yanlış yorumladıkları bu konuya ilişkin olarak birkaç düşünce ortaya atmakla yetineceğim. Konuya yaklaşımımın çağdaş Türk yazarlarının epik söylemi özümleyiş biçimleriyle ilgili olarak yaptığım araştırma çerçevesinde yer aldığını vurgulamalıyım. Aynı yaklaşımla daha önce Nazım Hikmet'in şiiri ile Yaşar Kemal'in romanlarını incelemiştim. Ziya Gökalp'e gelince, Jön-Türk dönemi konusunda uzman olmadığım için, araştırmamın alanını, onun yalnızca yazınsal bir nitelik taşıyan eserleriyle sınırlandırdım.

Ziya Gökalp'in epik söyleminin yazı ve söz gelenekleriyle olan ilişkisini teorik bir yaklaşımla ele alabilmek için, esas olarak **metinlerarası bağ** kavramına yaslanan karşılaştırmalı yöntemden yararlanmam gerekti. Bir metnin başka metinlerle olan açık ya da örtük ilişkilerini anlamak ve yorumlamak konusunda, Julia Kristeva'nın, Todorov'un ve özellikle Gerard Genette'in[1] çalışmaları bana çok yardımcı oldu. "Metin, metinlerin bir yerdeğiştirmesidir" diyen Julia Kristeva, **metinlerarası bağ** konusunda şöyle yazar: "Bir metin içerisinde, başka metinlerden alınma birçok anlatım yanyana yer alır ve birbirini dengeler, etkisizleştirir"[2].

Ziya Gökalp'in birçok metni, özellikle 1912-1923 arasında yazılmış ve eski Türklerin mitolojilerine gönderme yapan epik şiirleri, bu açıdan özel bir önem taşımaktadır. Bu şiirler üzerinde yapılacak karşılaştırmalı bir metinlerarası çözümlemenin, Ziya Gökalp'te epik söylemin siyasallaşmasının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş aşamasında başka bir alana uyarlanmasının ardında yatan ideolojik nedenleri daha iyi anlamamıza yardımcı olabileceğini düşünüyorum.

---

* CNRS'de araştırma görevlisi. Yazı Şirin Tekeli tarafından Türkçeleştirilmiştir.

1 Gerard Genette, **Palimpsestes**, ed. du Seuil, 1983.

2 Julia Kristeva, **Recherches pour une semanalyse**, ed. du Seuil, 1969, s.113.

Bu epik şiirlerden ele almak istediğim biri, İstanbul'da yayınlanan **Türk Yurdu** dergisinde 18 Ekim 1912'de çıkan "Ergenekon Destanı"dır. Bu şiir üzerinde metinlerarası bağ çözümlemesine girişmeden önce, bu metni dönemin tarihsel bağlamına yerleştirebilmek amacıyla kronolojik bir saptama yapmak isterim.

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun, içinde yaşayan çeşitli etnik topluluklarda ulus duygusunun uyanması sonucu parçalanmaya başlamasının damgasını vurduğu bir karışıklık dönemine rastlar. Gerçi, Türk aydınları arasında ulus bilincinin, ya da Ziya Gökalp'in deyişiyle "Türkçülüğün" kökleri daha eskide, Avrupa'da Türklerle ilgili modanın ortaya çıktığı 18. yüzyılda ve asıl, Türkçe'nin ilk yazılı belgeleri olan Orhun kitabelerinin keşfedildiği 19. yüzyıl sonunda aranmalıdır. Ancak, 1908 Temmuz'unda Jön-Türk devrimi patlak verdiğinde, siyasal ve ideolojik bir akım olarak milliyetçiliğin henüz varolmadığı da açıktır. François Georgeon'un dediği gibi, "Milliyetçiliği savunan ne bir basın organı, ne de bir dernek vardır; aynı şekilde hiç bir siyasal parti ya da siyaset adamı açıkça milliyetçiliğe sahip çıkmamaktadır."[3]

Gerçekten o sırada Türk aydınları arasında etkili olan üç akım vardır: Osmanlıcılık, batıcılık ve islamcılık ki bu son akımın tutucu kanadı 13 Nisan 1909 hükümet darbesine arka çıkacaktır. Buna karşılık, altı yıl sonra, Türkiye'nin Almanya'nın yanısıra savaşa girdiği sırada milliyetçilik aydın ve politikacı çevrelerinde sağlam bir yer tutmayı başarabilmiştir. İktidardaki İttihat ve Terakki Partisi'nin yanısıra aydınların da önemli bir bölümü milliyetçiliğe sahip çıkmaktadır. Dönemin en etkili dergileri, kısa bir zaman dilimi içinde Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ali Canip vb. tarafından geliştirilen Türkçü düşünceleri benimsemektedir. Jön Türkler'e bağlı ve Batı'ya Abdülhamit dönemindeki haleflerinden daha açık olan bu milliyetçiler, savaşın kaybedilmesinden sonra ulusal bağımsızlık mücadelesine katılacaklardır. Ziya Gökalp'in "Ergenekon Destanı"nda göreceğimiz gibi kaybedilmiş toprakların yeniden ele geçirilmesini de savunmasına rağmen özünde saldırgan olmayan, savunmaya dönük bir Türk milliyetçiliğinin bu kadar hızla yükselmesini, ulus bilincinin dış tehdit karşısında aniden uyanması dışında başka hangi nedenle açıklamak mümkün olabilir? 20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu, Bosna-Hesek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilmesi, Bulgarların bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve Girit'in Yunanistan'a bağlanmasıyla hızlanan bir çöküş sürecine girmiştir. Ziya Gökalp'in Selanik'e gittiği yıl, yani Jön-Türk devriminden bir yıl önce Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması neredeyse tamamlanmış gibidir. 1912'de Arnavutluk isyan eder, Osmanlı İmparatorluğu Trablus'u ve Oniki Adaları kaybeder. 1913'te, Balkan Savaşı'nın ardından küçük Balkan devletleri ittifakı, İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarını, Trakya'nın küçük bir bölümü dışında aralarında paylaşırlar. Ziya Gökalp ve arkadaşlarının üyesi bulundukları İttihat ve Terakki Partisi merkez komitesi, Selanik'in Yunan ordularınca işgal edilmesi üzerine İstanbul'a çekilmek zorunda kalır. 19 Kasım 1912'de

---

[3] François Georgeon, **Aux origines du nationalisme turc**, ed. ADPF, 1980, s.40.

Bulgar ordusu İstanbul'dan önceki son savunma hatı olan Çatalca'ya kadar ilerler. Orta-Doğu'da, Mısır'a yerleşmiş olan İngiltere ile Suriye'de gözü olan Fransa'nın destekledikleri Arap milliyetçiliği hızla gelişmektedir. Yemen'de isyan başgösterir. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde Anadolu'nun doğusunda Ermeniler özerkliklerini ilan etmişlerdir. İşte Ziya Gökalp, aralarında yayınlanış tarihi ilginç biçimde Birinci Balkan Savaşı'nın ilan edildiği güne rastlayan "Ergenekon Destanı"nın da bulunduğu bir dizi epik şiirini, İmparatorluğun içinde bulunduğu bu kuşatılma ve parçalanma ortamında kaleme alır. Bir yıl önce yazılan "Turan", "Altun Yurt" ve "Altun Destan" şiirleri bir yana bırakılırsa, Ziya Gökalp, **Oğuz** boylarının kuruluş efsanesine gönderme yaparak eski Türklerin mitolojisini sistemli bir biçimde kullanmaya ilk defa bu şiirinde başlamıştır.

Moğolcada "sarp geçit" anlamına gelen Ergenekon, Çin kaynaklarında da anılan ("Asena" denilen efsanenin değişik bir biçimidir) ve yazıya ilk kez 14. yüzyılda, İranlı tarihçi Raşideddin'in **Cam-ll Tevarüh**'ünde geçirilen bir efsanedir.[4] İki yüzyıl sonra, 1663'te, Ebu'l Gazi Bahadır Han, Raşideddin'in anlattığı biçimiyle efsaneyi **Secere-I Türk** kitabına almış ve geliştirmiştir. Bu iki kaynağa dayanarak Ergenekon efsanesini şöyle özetleyebiliriz:

İlhan Han'ın hanlığı zamanında Türkler (Raşideddin ve Ebu'l Gazi'ye göre Moğullar) büyük bir imparatorluk kurar ve başka boyları boyundurukları altına alırlar. Tatarların şefi Sevinç Han, onları silahla yenemeyeceğini bildiği için hileyle altetmeye karar verir ve onları bir tuzağa düşürerek hepsini kılıçtan geçirir. Katliamdan kurtulmayı sadece İlhan Han'ın oğlu Kıyan ile yeğeni Nüküz başarır ve yanlarına karılarıyla birkaç koşum hayvanı alarak kaçarlar. Stepi aşarak dağlara sığınırlar. Orada aşılması zor bir geçidin ardında suyu ve avı bol bir geniş otlağa varırlar. Ergenekon adını verdikleri sıradağlarla çevrili olan bu otlakta yerleşir ve çoğalmaya başlarlar. onların soyundan inenler bu otlakta yüz yıl mutlu yaşar ve çoğalmaya devam ederler. Ama sonunda toprak onlara yetmez olur ve atalarının topraklarını yeniden ele geçirebilecek kadar kalabalık ve güçlü olduklarına inanarak yerleştikleri yerden çıkmaya karar verirler. Sürüleriyle yüksek dağları aşabilmek için bir yol ararlarken Kayı boyundan bir demirci ustası demirden bir dağ (Temir Tag) keşfeder[5]. Bütün boylara dağın eteğine kömür ve odun yığmalarını söyler ve güçlü körüklerin yardımıyla dağın bir kısmını eritmeyi başarır. Böylece Türkler Ergenekon'dan, şefleri Börtiçene'nin (bozkurt) önderliğinde çıkarak atalarının topraklarını yeniden ele geçirirler.

Bu efsane Göktürk mitolojisinde özel bir yer tutar, çünkü yeni bir öge kazan-

---

[4] Bu masalın Türk kökeni tartışmalıdır. Raşideddin masalı, ona göre Türklerin Nuh'un oğlu Bulca Han'dan devam eden bir soyu olan Moğollara atfetmektedir. Fuat Köprülü ve Bahaeddin Ögel ise Ergenekon masalının Çin kaynaklarında gösterildiği gibi Türklerin mitsel atası olan Oğuz Han masalının değişik bir versiyonu olduğunu ileri sürerek Reşideddin'in görüşüne karşı çıkmaktadırlar. (Bkz. **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ötüken, 1980, ikinci basım, ss.56-57 ve **Türk Mitolojisi**, T.T.K. yay., 19, ss.61-64.)

[5] Bir başka versiyonda demircinin önüne çıkıp ona demirden dağı gösteren Gökböri'dir (bozkurt). Ziya Gökalp bozkurtun görünmesine ileride sözünü edeceğim "Türk Mucizesi" makalesinde yer vermektedir.

mıştır: Bir felaketin yıkıntıları üzerinde bir devlet kurma ideali. Gerçekte Ergenekon, göçebe bir halkın uluslaşma serüveninin öyküsüdür. Savaşın etik kurallarına saygı göstermeyen bir düşmana karşı kendini koruma içgüdüsü, efsane boyunca, ataların topraklarını yeniden ele geçirme biçimine bürünen bir siyasal amaca dönüşür. Demek ki burada, önce varlığını korumayı, ardından da fetih ve egemenliği ön plana çıkaran bir kahramanlık modeliyle karşı karşıya bulunuyoruz. Bu iki aşama, efsanede, birbirini izleyen kaçış ve stepe çıkış motifleriyle anlatılmaktadır, Ergenekon yaylası ise simgesel bir geçittir. Varlığını sürdürme düşüncesi olsun, fetih düşüncesi olsun orada şekillenir. Aslında bu mitsel yer, hem bir halkı doğuran hem de onun ulusal amacını, idealini besleyen bir rahmi temsil etmektedir. Ve Ziya Gökalp, yukarda, kısaca anımsattığım tarihi koşullarda "Ergenekon Destanı"nı yazarken, düşüncesinde her şeyden önce bu ideal vardır. Çünkü Göktürk efsanelerinde ve özellikle "Ergenekon" da bulduğu şey, Türk milliyetçiliğinin **mefkure** dediği anahtar kelimelerinden birinde cisimleşen hem mitsel hem de kültürel temelleridir.

Ziya Gökalp Ergenekon efsanesinin bütününü, Raşideddin'in anlattığı versiyonu çok yakından izleyerek almış ve kendi yaşadığı dönemin tarihi bağlamına uyarlamıştır. Eklediği ögelerle, orijinalde yer almayan birkaç ayrıntı, efsaneyi dönüştürücü nitelikte değildir. Bununla söylemek istediğim, metinlerarası bağ açısından bakıldığında, Ziya Gökalp'in, örnek alınan metnin bazı ögelerini ideolojik planda daha iyi kullanmak üzere içerden dönüştürme (transformasyon) yerine başka bir bağlama oturtmakla (transposition) yetindiğidir. Metni zenginleştirmek üzere ona sık sık eklemeler yapar. Örneğin, Ergenekon'dan çıkışı ve onu izleyen fetihi günün zevkine uygun hale getireceğini düşünerek bazı yeni bölümler uydurur. Timur istilası, İstanbul'un alınması ve Babür'ün seferi gibi betimlemeler bunların başlıcalarıdır. Buna karşılık, destanın, direnmeye çağrı sayılabilecek olan son dörtlüğü, Börtiçene karakterinde billurlaşan kimi dönüştürücü (tranformasyonel) ögeler de içerir.

Yurt girince yad eline
Ergenekon oldu yine!
Çıkmaz mı bir Börtiçene?
Nurlanmaz mı çerağamız?

der, Gökalp.[6] Sondan bir önceki dizede, ulusu yeniden eski toprakları ele geçirmeye götürecek bir siyasal öndere yapılan gönderme açıktır. Birinci Dünya Savaşı yenilgisinin ardından Anadolu'da Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın hazırlıkları yapılırken Ziya Gökalp'te "eski toprakların yeniden ele geçirilmesi" düşüncesi yerini bağımsızlık düşüncesine bırakacaktır. Mustafa Kemal'in şahsında yurdun kurtarıcısını selamlarken, onu Ergenekon'dan çıkışta Türk halkına yol gösteren Börtiçene (bozkurt) ile özdeşleştirir. "Türk Mucizesi" adlı bir makalesinde şöyle der:

Milletlerin büyük felaketler yahut tehlikeler esnasında yaşadıkları buhranlı ve galeyanlı bir devre vardır ki buna Ogüst Kont (Ayguste Comte) "yaratı-

---

[6] **Ziya Gökalp Külliyatı**, Cilt 1, T.T.K. yay. 1952, s.89.

> *cı devre" adını veriyor. İstikbalin kaşifi ve mimarı olan büyük mefkureler ancak böyle müstesna hengamelerde doğar. (...) Mütarekeden sonra Türk milleti yeniden Ergenekon'a düştü. Fakat Allah'a şükür ki çok sürmedi. Derhal Anadolu'da milli galeyan feveran ederek mucize saatı hulul etti. İşte kalplerimiz misak-ı millinin altun ışığı ile aydınlanmış olduğu halde yeni bir Bozkurt'un kutlu izini takip ederek Ergenekon'dan istiklal, hürriyet ve musavat mamuresine çıkıyoruz.*[7]

Ziya Gökalp'te idealin yer değiştirmesini, bir başka deyişle eski toprakların yeniden ele geçirilmesinin yerine bağımsızlığın konulmasını anlamlı buluyorum. Çünkü bu yer değiştirme, panturancılığı terkederek kemalizme katılan Gökalp'in evrimine uygun düşmektedir. "Ergenekon Destanı" 18 Ekim 1912 tarihini taşırken "Türk Mucizesi" 3 Şubat 1922 tarihinde yayınlanmıştır. Ancak Türkiye'nin yenilgisiyle biten Birinci Balkan Savaşı'ndan az önce Ziya Gökalp'in, bağımsızlıkla sonuçlanacak olan kemalist Büyük Taarruz'un hemen öncesinde olduğu gibi aynı kahramanlık modeline gönderme yapması ilginçtir. Ergenekon efsanesi, ona hem panturancı hem de kemalist düşüncelerini yaymakta model oluşturmakta, Genette'in deyişiyle "varsayımsal metin" (hypotext) olmakta devam etmektedir. Ne var ki, model aynı kalsa da Ziya Gökalp'in yaklaşımı, şartlara bağlı olarak değişmiştir. Metne 1912'de yayılmacı diye nitelenebilecek bir ideoloji katsa da epik karakteri vurgulamaktadır. Şiirin Türklerin düşmanlarınca yokedilmeden önce verdikleri kahramancı savaşlarla ilgili ilk bölümünü açıklayan da budur. Ziya Gökalp, Türklerin "yitirilmiş bir cennet" olan Ergenekon yaylasından ayrılmalarına hayflanmazken, tabu bir sözcük olan **gökböri** sözünden giderek eski toprakların yeniden fethi idealini yitirmemiş olmalarını yüceltmektedir. Sonunda, onlara çıkış yolunu gösterecek olan **gökböri**'dir ve şeflerinin aldığı totem adı, Börtiçene (bozkurt) de oradan gelmektedir.

Gökalp Türkleri birleşmeye çağırmadan önce,

> *Börtiçene kurdun adı*
> *Ergenekon yurdun adı*
> *Dört yüz sene durdun, hadi,*
> *Çık, ey yüz bin mızrağımız!*

diye yazar.[8] Bu çağrı Ziya Gökalp'in o dönemde savunduğu panturancı ideolojiye uygundur. Türklere "ne Türkiye, ne Türkmenistan, ama turan olan, dev ve ölümsüz bir ülke" vaadettiği ünlü şiiri "Turan", daha sonra Türk ve Fin-Uygur halklarının birliği düşüncesini sağlamlaştırmak üzere yazacağı epik şiirler dizisinin ilkidir. Sık sık kullanılan Turan terimi ise -Ergenekon Destanı'nda dört kez geçmektedir- muğlak bir biçimde, İran'ın kuzey doğu bölgelerini anlatmaktadır. Ziya Gökalp bu terime hiç de daha az muğlak olmayan, ama daha mitsel karakterde bir anlam verir ve onunla Ural-Altay ve Fin-Uygur halklarının "ilk yerleşim alanı"nı anlatır. François Georgeon, bu halkların birliğinin ideolojik ve siyasal anlatımı olan panturancılığın, Türk milliyetçiliğinin kuramcıları arasısında

---

[7] "Türk Mucizesi", **Yeni Gün**, No. 974-407 ve **Ziya Gökalp Makaleleri 1**, K.B.Y., 1980, ss.17-19.
[8] a.g.e., s. 91.

yayılmadan önce, Macarlar arasında Magyar (Macar) kimliğini tehdit eden pangermanizm ve panslavizme tepki olarak doğduğunu ileri sürmekte ve "Ömer Seyfettin, Tekin Alp ve Ziya Gökalp gibi bu sonuncular arasında Turan, Türk ve Turanlı halkların birliğinden oluşacak geleceğin devletini anlatır" demektedir.[9] Fakat Ziya Gökalp'in panturancılığı herkesin bildiği gibi, zamanla daha gerçekçi bir Türkçülüğe doğru evrilerek sonunda kemalizmle buluşmuştur. Bu gelişme kuşkusuz, yenilgiyi izleyen dünya konjonktürünün bir ürünüdür ama, burada panturancılığı basit bir hayal gibi gören batı biliminin de etkili olduğu söylenebilir. 1918'de Ziya Gökalp Turan terimine daha dar, onu "Türk" sözcüğüyle eşanlamlı sayan bir anlam verir: "Nasıl ki Avrupalılar memleketimize Türkiya (Turquie) diyorlarsa, İranlılar da Türklere, Turan demişlerdir."[10]

Böylece panturancılığı Türkçülüğe indirgemiş ve on yıl önce yazdığı "Turan" şiiriyle çelişen biçimde Turan'ın Türklerin ülkesi, yani Anadolu olduğunu savunmuştur. "Türk Mucizesi" makalesinde Ergenekon efsanesine gönderme yapmayı sürdürmekle birlikte artık Turan sözünü kullanmaz ve Ocak 1920'de İstanbul'daki milliyetçilerin çoğunlukta oldukları parlamentoda onaylanmadan önce kemalistler tarafından Sivas Kongresi'nde benimsenen ulusal anlaşmadan, "Misak-ı Milli'nin altın ışığı" diyerek sözeder. Bununla birlikte Ziya Gökalp **Turan** düşüncesini terketmeyecektir. Gerçekten 1923'te, yani yeni Türk devletinin kurulduğu sırada yayınlanan **Türkçülüğün Esasları**'nda, bu yeni devleti Türkçülüğün üçüncü ve son aşaması olarak niteler. Ona göre bu, Türkiyecilik ve Oğuzculuk aşamalarından sonra Türk ulusunun yönelmesi gereken en yüksek aşamadır. 1924'te gelen erken ölümü, panturancılığın kemalist cumhuriyet devleti tarafından bastırılışına tanık olmasına (ve belki de buna direnmesine) olanak bırakmadı.

Ziya Gökalp'in şiirinin estetik bakımdan tek değeri, kanımca, savaş öncesi dönemde **Genç Kalemler** dergisi tarafından savunulan "sade dil"i kullanmasıdır. Ziya Gökalp her şeyden önce bir ideolog ve kimilerinin ileri sürdükleri gibi "Türkiye'nin ilk sosyologu" dur, ama onu bir şair saymak olanaksızdır. Ne var ki şiirleri, nicel bakımdan eserinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. 1912 ile 1923 arasında yazdığı epik şiirler dizisi, eserinde özel bir yer tutar, çünkü bu şiirlerde geleneksel epik söyleme sahip çıkılır ve o söylem Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma ortamına uyarlanır. Eski Türklerin tarihi ve mitolojisindeni (özellikle **Göktürk** mitolojisinden) giderek Ziya Gökalp, çöken bir çokuluslu ve çoketnili imparatorluğun yıkıntıları üzerinde kendi devletini kurabilmek için Türk halkının ihtiyaç duyduğu ulusal kimliği oluşturmaya çalışır. Yapısı iki temel motife, varlığını koruma ve eski toprakları yeniden ele geçirme motiflerine dayalı olan Göktürk efsaneleri, özellikle Ergenekon efsanesi ona milliyetçi ideolojisin yaymada bir model sağlamışlardır. "Ergenekon Destanı", bu yönteme başvurulan örneklerden yalnızca biridir ve Gökalp aynı amaçla başka şiirler de yazmıştır. Ziya Gökalp'in epik söylemi özümleyip ideolojik amaçla kullanmasına ilişkin bir teorinin geliştirilebilmesi için, bütün bu şiirleri, ilk modelleriyle ilişkilendirerek yani metinlerarası bağ yaklaşımıyla çözümlemek gerekir.

---

[9] a.g.e., ss.29-30.

[10] **Yeni Mecmua, Revue du monde musulman**, vol. LXI, 1925, ss.12-13'de de yayınlanmıştır.

Bilimsel Düşünce ve Rönesans Ruhu

Dimitri Kitsikis

Bu yazı Herkül Millas'ın yapıtıma yöneltmiş olduğu eleştiriye bir yanıttır.[1] Sayın H. Millas tarihçi değil, bir mühendis olmakla birlikte çalışmasını değerli bir yapıt, kendisini ise kültürlü ve dürüst bir aydın sayıyorum. Zaten kitaplarım da yalnız tarihçiler için değil ama daha geniş bir çevre ve özellikle bütün Yunanlılar ve Türkler için yazılmışlardır.

Bu çalışmasında sayın H. Millas'ın beni anlamada karşılaştığı zorluk beni şaşırtmadı. Tek o değildir. Beni yakından tanımış olsaydı kuşkusuz kimi yanlış anlamları kaçınmış olacaktı. Kişisel yaşam deneylerinin bir insanın düşünce yaklaşımını biçimlemesinde temel bir rol oynadığı bilinmektedir. Bir Yunan dergisiyle yapmış olduğum bir söyleşide şunları söylüyordum: "Düşüncelerimin özünü, gerçekten hayran olduğum büyük bilim adamı babam Niko Kitsikis'e (1887-1978) borçluyum. Babam bildiğiniz gibi bir komünistti, dinsizdi ve kültür açısından aşırı bir Batıcı idi. Annem tanınmış gerilla subayı Beata Kitsikis de Almanlar'a karşı "Milli Kurtuluş Cephesi" (EAM) içinde yer almış ve mücadele etmişti. Hâlâ çocukluğumu anımsarım, annemle babamın baklavaları ve imam bayıldıyı nasıl sevmediklerini; çünkü bu yiyecekleri Doğuya özgü sayıyorlardı. Babam Alman öğrenimi edinmişti. Buna rağmen Fransız yanlısıydı. Fransız rasyonalizmi onu cezbediyordu. Ama onda inanılmaz bir çocuksu saflık vardı. Bu bir Allah vergisiydi. Tanrı böyle bazen hiç umulmadık biçimde ortaya çıkabilir. Bundan dolayı da azizler anti-konformisttiler. Babam Yunanistan'a dönmemem için beni iknaya çalışıyordu, çünkü, diyordu, bu ülkede insanın düşüncesine saygı gösterilmiyor. Sen kendi yolunu bul, diyordu. Bizim aile serüveninden etkilenip görüşlerini oluşturma. Bugün (1948) annen bir komünist olarak Atina'nın Averof hapishanesinde ölüme mahkum edilmiş olarak bulunmaktadır, ben ise gene komünist olarak üniversiteden atılmış olduğumdan işsizim. Kibar Kolanaki semtinde, eski arkadaşlarımız yolda beni görünce selam vermemek için

---

[1] Türk/Yunan "Birliği" ve Kitsikis, **Toplum ve Bilim**, 43/44, Güz 1988-Kış 1989, sahife 191-201.

karşı kaldırıma geçiyorlar. Belki de haklı olan onlardır ve haksız olanlar bizleriz. Anneni ölüme mahkum etmiş olan insanlara karşı kin beslememeye çalış. Kendi özgür düşünceni oluştur ve hiç bir kimseyi taklit etme." (Tote, Yunanca Tarih dergisi, Temmuz 1985, sahife 53)

Yunanlılar ve Yabancılar, 1919-1967 adlı kitabımda, (Hestia Yayınları, 1977) şunları yazmıştım: "Paris'teki lise tarih hocamı hâlâ hatırlarım. Biz öğrencileri onun politik eğilimlerini anlamaya çalışırdık. Kimi zaman "soldan" çıkardı kimi zaman ise "sağdan". Bizim şaşkınlığımızı izleyen hocamız gülümserdi. Gene beceremediniz, derdi. Ben politik görüşten yoksun bir kimse değilim; hatta çok belirgin politik görüşlerim var. Ama bu görüşleri işimin içine, tarih bilimine bulaştırmıyorum. Daha sonraları, Sorbonne'da, tezimi idare eden ve şimdi ölmüş olan ünlü bilgin Pierre Renouvin, iyi bir tarihçi, politik görüşlerine karşı olan gerçekleri de yazmaya hazır olmalıdır, derdi. Ortaokul birden doktoramı alana kadar, 1962'ye kadar, bu anlayışın hakim olduğu Fransa'da okudum. O gün bu gündür beynim iyiden iyiye "çarpıldı": kendimi çok sık, politik inançlarıma tam karşı bir tarih yazarken yakaladım. Ve bundan dolayı ben de şimdi, eleştirenler beni bazen sağa bazen de sola yerleştirirlerken gülümsemekteyim. Okuyucu bir kimyacının ya da bir fizikçinin bilimsel araştırmalarının politik görüşlerinden etkilenmediğini kolaylıkla anlamakla birlikte, bu aynı yaklaşımı bir tarihçi için hemen hemen anlaşılmaz saymaktadır. Ama Pierre Renouvin fizikçi ve kimyacı için geçerli olanın tarihçi için de geçerli olduğuna inanıyordu; ve beni de ikna etti" (sahife 11).

Yirminci Yüzyılda Türkiye ile Yunanistan'ın Karşılaştırmalı Tarihi adlı kitabımın Önsöz'ünde (Hestia Yayınları, 1978) şunları yazmıştım: "Bu kitapta yazar işlediği konunun dışında kalmaya çalışmıştır. Bu yüzden 'biz Yunanlılar' ya da 'yurdumuz' gibi sözler kullanılmamıştır. Tarih, bilim olarak bütünüyle objektif olmalıdır. Bilim adamının kişiliği yapıtına girdiğinde bilimden söz edilemez. Özellikle bu konuda. Okuyucu eğer tarihçinin yurtseverliğini değerlendirmek istiyorsa, kimyacı ya da matematikçi için ne yapıyorsa onu yapmalıdır; yani tarihçinin yurttaş olarak eylemine bakmalıdır. Ve en nihayet, eğer bu kitabı gazetelerde cinayetleri okurcasına okuyup kinlerini pekiştirmek istiyenler varsa bu kitabın onlara pek yaramıyacağını şimdiden bildireyim" (s.14-15).

Yunan Komünist Partisi'nin (KKE) gazetesi **Rizospastis**'e gönderdiğim mektupta (4 Ocak 1987) şunları yazmıştım: "Türk-Yunan diyaloğuna vermiş olduğunuz destek için sizi kutlarım. Önce H.Florakis Kıbrıs'ta Haydar Kutlu ile karşılaştı ve sonra M. Teodorakis İstanbul'a gitti. Sürdürün bunu, çünkü halklarımızın savaşması için hiç bir neden yoktur. Bunu barış sevgisinden dolayı söylemiyorum. Savaş gereklidir; ama Türkler'in ve Yunanlılar'ın içinde sıkışarak boğuldukları Batı emperyalizminin kollarını kesmek için gereklidir. İki halk bir arada, bir konfederasyon içinde, daha kolaylıkla kapitalizm kanserinden kurtulacaklardır. Size bir komünist olarak yazmıyorum. Komünist değilim, ama iki büyük mücadeleci komünistin çocuğu olduğumdan dolayı kıvanç duyuyorum ...Türk-Yunan ilişkileri konusunda almış olduğunuz yürekli kararlar gibi davranışlarla inanıyorum ki bir çok Yunanlı tarafından sevileceksiniz".

Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi adlı kitabımın (Hestia Yayınları, 1988) Yunanca baskısının Önsöz'ünde ise şunları yazmıştım: " 'Yurtseverlerce' bana karşı her türlü olmadık ithamlar yöneltildiği için, en kesin bir biçimde şunu açıklıyayım... Politik olarak ben 'sağcı' değilim. Oyumu Y. Komünist Partisine (KKE'ye) atmakta, ama kendimi komünist saymamaktayım. En başta ben bir Hıristiyan Ortodoks'um" (s.15-16).

Sayın Millas denemesinde "D. Kitsikis Yunanistan'da kimi bağnaz çevrelerce şoven bir açıdan eleştirilmiştir" diye yazmaktadır. Bu eleştirenlerin sağ çevrelerdir sanılabilir, ama bunlar merkeze ya da sol çevrelerden gelen kimselerdir; ve yalnız küçük bir bölüm değiller Yunan aydınlarının çoğudur. Örneğin tanınmış sol dergi **Anti** 29 Ağustos 1986 tarihinde koca bir sayfasını Türk dış politikasının "Yunanlı propagandacılarına" ayırmıştı. "En ciddi ve dolayısıyla Yunan ulusal çıkarları açısından en tehlikeli olanı D. Kitsikis'tir" (s.19) diye yazmıştı, ve Atina'nın **Ta Nea** gazetesinde kitap eleştirileri yazan tanınmış solcu ve Türkiye'den göçmen olarak gelmiş olan Kostas Stamatiu, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili son kitabımı yorumlarken, 22 Nisan 1989 tarihinde şunları yazıyordu: "Konuları bilen, yeni analizler getiren sayın Kitsikis Ege'nin iki yakasında gelişecek bir diyaloğun doğması için yardımcı olabilirdi. Ama ne yazık ki kendisini 'şeytanın avukatı' olarak ilan ediyor ve üstlendiği bu rolden haz duyar gibidir. Ama bugüne dek Rauf Denktaş'ın bile pazarlık konusu yapmaya yeltenmediği konuları savunan biriyle soğuk kanlı nasıl tartışılabilir?"

Türkiye'den Yunanistan'a gelip yerleşen Yunanlılar genel olarak orta-sol ya da soldurlar. Ama bir kaç istisna dışında, bu insanlar, kendilerinin bile bilincine varamadıkları ulusçu bir bağnazlık içindeler ve bu bağnazlığı "tüm insanlar kardeştir, dolayısıyla Yunanlılar ve Türkler de kardeştirler" ya da Marksist bir yaklaşımla "tüm dünya proleterleri kardeştirler ve dolayısıyla Yunan ve Türk işçileri de öyle" ya da "suç halklarda değildir, şoven hükümetlerdedir" gibi cümlelerle gizlemektedirler. Bu anlayışı annem ve babam gibi Türkiye ile hiç bir ilişkisi olmamış ve Türkçe de öğrenmemiş olan Yunanistan'daki Yunanlılara aşılamaktadırlar. Bunun güzel bir örneği Atina'da çıkan **Pontiki** dergisidir; bir yandan "Ankara askeriyesinin Türk militanlarına yaptığı işkenceleri" eleştirmekte ama temelde aşırı anti-Türk ve şoven bir tutum içindedir.

Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili Yunanca kitabımda şöyle yazmıştım: "Yeknesak bir biçimde (1922'deki) yıkımın suçu büyük güçlere yüklenmektedir. Ama Anadolu'da müdahalede bulunan Avrupa değildi, Venizelos'un kendisiydi; ve bunu ulusçu Megali İdea'yı gerçekleştirmek için ve İngiliz emperyalizmine hizmet etmek için yapmıştır. Ve özellikle ilginç olan göçmenlerin hemen hemen bütününün yıkımdan sonra bile, ve onun politikası yüzünden her şeylerini kaybetmiş olmakla birlikte Venizelos'u desteklemiş olmalarıdır; dünya tarihinde eşine rastlanmayan bir toplu mazohizm örneği" (s.195).

1919'larda, Türkiye'deki Yunanlılar için Venizelos'un görüşü neydi? "Subaylarımız" diye yazmıştı 31 Temmuz 1919'da, "orada yaşıyan soydaşlarımızdan gelecek önerilere karşı kendilerini sakınmalıdırlar. Tutkuları öylesine

vahşidir ki bu tutkuları ordumuzun hedeflerini sekteye uğratabilir" (D. Kitsikis, "The Turkish-Greek War, 1919-1922, in World Perspective", doc 43 in **International Conference on Atatürk, Proceedings**., Volume 2, İstanbul, Boğaziçi University Press, 1981, p.6). Venizelos Türkiye'deki Yunanlılar'ı ulusal ihanetle yermekteydi, çünkü aptalca anti-Türk bağnazlıklarıyla Anadolu harekatını tehlikeye sokuyorlardı.

Günümüzde bile Türkiye'de kalmış olan birkaç bin Yunanlı -sık sık işaret etmiş olduğum gibi- anti-Türk duygularını zorlukla gizleyebilmektedirler. Son beyaz "Rodezyalılar" gibi, sömürgeci karakterlerinin yıkılışını gördüklerinden, uluslararası bir barış adına ve dünya halklarının anlaşması adına Türk halkına karşı sevgi besler gibi yapmakta, ama bir konfederasyon biçiminde yeniden ortaya çıkacak bir Türk-Yunan birliğinden, böyle bir ihtimalden çok korkmaktadırlar, çünkü böyle bir gelişme muhtemelen Batı güçlerinin ve "Avrupa'nın" desteğini kaybettirecektir. Bu yüzden de ideolojik olarak hepsi "Rönesans'çıdırlar", Batı'nın ruhuna inanmaktadırlar. Türkiye'den gelme ve Yunanistan'da yaşıyan milyonlarca Yunanlı ise, karışık bir psikoloji içinde Türkiye'ye karşı hem kin hem de sevgi beslemektedirler, ve bu aşırı bir özlem yaklaşımıdır; ve ben, 1962 yılında Cezayir'den kovulmuş Fransızlar'ın ruh halini anımsatan bu psikolojik duruma erotik ilişki dedim. Kostas Stamatiu, **Ta Nea** gazetesinde 25 Kasım 1978 tarihinde **Karşılaştırmalı Tarih** adlı kitabımı konu edinen yazısına "Türk-Yunan Erotik İlişkisi" başlığını koyarak bu durumu çok iyi anlamış olduğunu ortaya koymuştur.

Yunanistan'da Türk-Yunan işbirliği yolunda bir değişik yaklaşım görebilmek için 1922 Türkiye göçmenlerinin üçüncü ve dördüncü kuşağını beklemek gerekti. Bu gençlerde genel olarak özlem kalmamıştı. Edebiyatçılarda ve halk şarkıcılarında görülen uzo ve rakılı, ortak yemek, ortak alışkanlıklar ve başka romantik motifli bir Türk-Yunan kardeşliği tutkusu (syndrom'u) bu insanlarda görülmemektedir. Abdi İpekçi ödülleri ile ya da Teodorakis-Livaneli işbirliği ile ya da ortak faşizme karşı Türk ve Yunan işçilerinin kardeşliği ile yetinmemektedirler. Daha da ileriye bakmaya başlamışlardır. Daha somut bir şeye. **Anti** dergisinin de yazmış olduğu gibi "en ciddi ve dolayısıyla Yunan ulusal çıkarları için en tehlikeli olanların" önerdikleriyle ilgilenmeye başlamışlardır: bir konfederasyonun politik çözümü ile ilgilenmeye. Son yıllarda bir çok kez gençlerin beni görmeye geldiklerine ve en açık bir biçimde kitaplarımdan etkilendiklerini ve benim "ekolüme" bağlı olduklarını söylediklerine şahit oldum.

H. Millas'ın bana karşı yönelttiği en temel suçlama aşırı sağcı olduğumdur. **Toplum ve Bilim**'de böyle bir suçlamanın yayınlanması Türkiye'nin solcu çevresi içinde, bugüne dek somut bir Türk - Yunan anlaşması yönünde gerçekleştirdiğim çabanın yok olması için ve yerini sempatik ama tehlikesiz rakılı ve şarkılı tavernaya bırakması için yeterlidir. H. Millas'ın eleştirisini böyle bir "art düşünce" ile yazdığını sanmadığımı hemen belirtmeliyim. Yalnız, kendisinin de "ama biz kendisini izlemez de tarihçiyi 'klasik' yöntemlerle sınıflandırırsak politik olarak şu tabloyla karşılaşıyoruz" derken itiraf etmiş olduğu gibi, dar bildik kalıpların içinde kalmaktadır.

1981'de, Türkiye'li Yunanlıların (isimlerini vermiyorum) belli bazı Türk solcu çevrelerini sağcı olduğumu ileriye sürüp etkileyerek kitaplarımın Türkiye'de yayımlanmamalarını sağladıklarını anımsıyorum. Tam aksine diyebilirim ki Yunanistan'ın en ciddi yayınevlerinden Hestia'nın yayımcılarının üstün davranışı olmasaydı 1977'den bugüne Yunanistanda hiç bir kitabım yayınlanmıyacaktı çünkü, bu yıllar süresince Yunanistan Dış İşleri, İç İşleri Bakanları ve istihbarat örgütleri hatta Cumhurbaşkanı'nın kendisi de müdahalede bulunup, kitaplarımın yayınlanmamasını sağlamışlardı; neden olarak kitaplarımın aşırı Türk yanlısı olmaları ve ulusal çıkarlar gösteriliyordu.

H. Millas yazılarımı okurken gereği kadar dikkatli davranmamış ve bu yüzden de yanlış sonuçlara varmıştır. En başta sunduğu Greek Synthetic Thought adlı yazımda, Batı'nın yarattığı, ve dinlerin düşük seviyedeki karşıtı olan, bütün politik ideolojilere açık bir biçimde karşı çıktığımı gözden kaçırmıştır. Romantizmin adını anarak, klasik düşünceyle birlikte, her ikisini de Rönesans'ın sapması diye yermiştim. Somut olarak şunları yazmıştım: "Rönesans'la ruhla madde arasındaki vahim kopma ortaya çıktı... Uyumlu düşünce [yani diyalektik düşünce] son buldu ve onun yerini iki aşırılık yer aldı. Birinci aşırılık 18. yüzyıl sonlarına kadar Batı'da egemen olan klasik düşünceydi... Rönesans'ın ikinci aşırılığı romantik düşünceydi... İrrasyonalizmin yerine, klasik dönemin rasyonalizmi geçti. Ama rasyonalizmin ve irrasyonalizmin her iki görünüşü de uyum devrinin ruhuyla ilgisiz anlamlardır... (Sentetik düşünceye dönememenin) oluşturdu aşırı beceriksizlik duygusu insana umutsuzluğu ve yirminci yüzyılın çılgınlığını doğurmuştur. Böylece 20. yüzyıl katliamın yüzyılı olmuştur ve bu, Batı tarafından ya da batılaşmış Hitler, Stalin, Mao, Suharto, Pol Pot, İdi Amin Dada gibi liderler ve Cezayir'deki Fransızlar, Kenya'daki İngilizler ve Vietnam'daki Amerikalılar tarafından gerçekleşmiştir. Sonunda tüm "kurtarıcılar" yıkılmıştır: güçlü kimse rolündeki kahraman, seçilmiş ulus rolündeki kahraman, işçi sınıfı ya da köylü sınıfı rolündeki kahraman ve Üçüncü Dünya rolündeki kahraman, hepsi yıkılmıştır... Her üç ideoloji de, liberalizm, komünizm ve faşizm şimdi artık tam bir yıkılma içindedirler" (s. 5-6).

Benim bütün analizim her üç ideolojiden de böylesine uzak bir mesafede bulundukça "demokrasiyi" ve özellikle parlamenter demokrasiyi nirengi noktası saymam için hiç bir gerek yoktur. Çoğunluğun yaptığı gibi sayın Millas da bu üç ideolojiden birini yeğleyip -daha somut olarak, Karl Marks'ın burjuva sınıfının diktatörlüğü olarak adlandırdığı burjuva parlamentarist demokrasiyi yeğleyip- yandaşı olmuştur. Ben ise bu üç ideolojiden hiç birinden yana değilim; iki neden yüzünden. En başta, objektif bir araştırmacı olarak, sınıfsal kapsamlı göreli anlamlara, örneğin, ister parlamentarist olsun ister dolaysız olsun "demokrasi" gibi anlamlara, mutlak değerler vermeyi doğru bulmuyorum; ve ikinci olarak da, bir yurttaş sıfatımla her üç ideolojiyi de ve başka her hangi bir ideolojiyi de kabul etmemekteyim.

Özellikle Fransız tipi ulusçuluğa değinirken, kişisel bilince ve oy sandığına dayanan burjuva ulus anlayışını sık sık Batı'nın burjuva sınıfları tarafından emperyalist çıkarları yönünde kullandıklarını göstermek istedim. Örneğin Cezayir'in

Fransız sömürgeci politikasına karşı oluşan savaş süresinde, 1954 - 1962, Fransız burjuva demokrasisi Cezayirliler'e şöyle sesleniyordu: siz Fransız'sınız çünkü Fransız bilinci taşıyorsunuz ve nasıl bir bilinç taşıdığınızı anlamanın tek yolu size bu soruyu oy pusulası yoluyla sormak olacaktır. Ve Fransız sömürge yönetimi genel bir seçim uygulayıp çıkan sonuçlara dayanarak Cezayirliler'in büyük bir çoğunlukla Fransız kalmak istediklerini ileriye sürmüştür. Doğal olarak Cezayirli gerillalar, ulusal bilinçlerinin oylama sandığı yöntemiyle saptanmasına karşı çıktılar ve bağımsızlık savaşına devam ettiler; ve bugün tüm dünya bir Cezayir ulusunun varlığını kabul etmekte ve Fransız ulusundan ayrı olduğunu görmektedir. Üçüncü dünyanın tüm ulusal bağımsızlık savaşları Alman ulus anlayışı adını verdiğim anlayışa dayanmıştır. Bu iki farklı anlayışın analizini Fransızca araştırmamda yapmaktayım: "Le Nationalisme", **Etudes Internationales** (Quebec, septembre 1971, pp. 347-370). Ne yazık ki beni eleştiren, kullanmış olduğum anlamları anlamamış. Bunun bir belirtisi de "Alman anlayışını", Alman kelimesi ona Hitler'i anımsattığından, ırkçılıkla karıştırmasıdır. Üstelik beni ırkçılıkla da suçlamaktadır, oysa bir Hıristiyan Ortodoks olarak her türlü ırkçılığı en ufak bir tereddüt göstermeden ben yazılarımda hep karşı çıkmışımdır. Somut olarak, **Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi** adlı kitabımın Yunanca baskısında ırkçılığın batı burjuva kökenli olduğunu ortaya koymak için ayrı bir bölüm ayırdım. Şunları yazmıştım: "Modern Yunanlının ırkçı anlayışı, tüm öteki eski Osmanlı uluslarında görülen ve "barbar Türk"e karşı olan ulusçulukla da olduğu gibi, bir Batı ürünüdür. Irkçılık 19. yüzyılda emperyalizmle birlikte geliştirildi... Ama Batı'lı aydınlar modern Yunanlılar'ın yüreğine kini aşıladıkları anda, büyük güçlerin Batı'lı diplomatları da Türklere karşı bir yayılmacılıkla Megali İdea'yı gerçekleştirmesi için zorluyorlardı. Zaten 'Megali İdea' sözü de "Fransız Partisi" lideri Ioanis Koletis'in ilk kez 1844 yılında kullanmış olduğu bir sözdür... Fransız devriminin yaratmış olduğu Yunan ulusçuluğu o sürede Fransa'nın çıkarlarına hizmet ettiği sürece, Slavlar'ın Güneye inişlerini engellemek için desteklenecekti... Ama Batı 1878 yılında, İmparatorluğu altıyüz yıl bir bütün olarak tutunmasını sağlamış olan ruhu, bütünüyle yok etmeyi henüz becerememişti" (s.154-157).

Bu son cümle benim hiç bir ulusçuluğu, ne Fransız ne de Alman ulusçuluğunu savunmadığımı göstermektedir. Çünkü ben bir Hıristiyan Ortodoks olarak, tekrar ediyorum, hiç bir ideolojiyi savunmuyorum. Bundan dolayı beni eleştirenin, **Türkiye ile Yunanistan'ın Karşılaştırmalı Tarihi** adlı kitabımdaki şu cümlenin anlamını anlamadığını söyleyebilirim: "Bilim adamı bundan dolayı ulus konusunda Alman anlayışı ile konuları ele almalıdır (çünkü ulusu objektif bir gerçek kılmaktadır) ve böylece sağlam zemine basmalıdır; yoksa ulus gerçeğini bir mit, insanların yalnız muhayyilesinde olan bir olay olarak anlıyacaktır" (s.114). Ayrıca Alman ulusçu anlayışın bir temsilcisi olan Fransız Cizvit rahibi Pierre Teilhard de Chardin'in (1881-1955) -ki Marksizmden çok etkilenmiştir- adını andım; bilindiği gibi de Chardin hiç bir zaman ırkçı olmamıştır.

H. Millas'ın anlıyamadığı başka bir anlam Ara Bölge'dir. Bu anlayışı bütünüyle objektif temeller üstüne kurdum. Avrasya'yı herkes "Doğu" ve "Batı"

olarak ayırmıştır. Bu bölgeler arasındaki sınırları ise yazardan yazara değişmekteydi. Benden önce bu konuyu işlemiş olan yazarların gösterdikleri alanları sınıflandırdım ve bir harita üzerinde bu her iki kültürel alan için ayrılan sınırları işaretledim. Gördüm ki Batı ile Doğu arasındaki sınır her zaman yaklaşık olarak Adriyatik Denizi ile İndus nehrinden geçiyordu. Yani hiç bir yazar İtalya'nın Batı olmadığını ve Hindistan'ın Doğu olmadığını iddia etmemiştir. Aksine Yunanistan'ı, ve Pakistan'ı da, kimi zaman Batı olarak kimi zaman ise Doğu olarak gören yazarlar olmuştur. Ayrıca, bundan sonra, Adriyatik Denizi ile İndus nehri alanı içinde bulunan halkların edebiyatlarını inceledim ve yazarların ister Yunanlı olsun ister Arap, Türk, İranlı, ya da Rus, uygarlıklarını Doğu ile Batı arasında bir köprü olarak gösterdiklerini gördüm; doğal olarak her biri komşu ülkenin kültürünü tanımadığından, yalnız kendilerinin bir köprü oluşturdukları-

nı sanıyorlardı. Örneğin Rus filozof Nikolay Berdiaev **Rousskaia Idea** adlı kitabında, 1946 da, Rus'un ne arı bir Avrupalı ne de arı bir Asya'lı olmadığını yazıyordu. Rusya çok büyük bir "Doğu-Batı"dır. Yani, yukarda anlattığım yöntemle harita üzerinde çizmiş olduğum Doğu ve Batı'nın en uç sınırlarıyla, bu uç sınırlar arasında bulunan halkların edebiyatı arasında var olan tam bir uygunluğu tespit ettim. Buna ek bir tespit, bu bölgenin temelde iki din tarafından kaplandığı idi: Hıristiyan Ortodoks ve Sunni İslam dinleri; ve bunların yanında ikincil dinler olarak da Ermeni Ortodoksluğu, Yahudiliği ve Şii İslam'ı gördüm. Özellikle bu konuda büyük Fransız tarihçisi Fernand Braudel Batı ile Ara Bölge [Braudel "Doğu" terimini kullanıyor] arasındaki kültürel sınırı Yugoslavya'nın bölgesinde görmekte olduğunu görüyoruz. Zagrep ile Belgrad arasındaki bir çizgi, her zaman Katolik Slavlar'la Ortodoks Sırpları ayırırdı. Ara Bölge'nin öteki yakasında aynı problemi Pakistan'da görüyoruz; bu ülke de İndus nehrinin kültürel sınırının üzerinde oturmaktadır ve bu yüzden ona Doğu'nun Yugoslavya'sı diyebiliriz. Çünkü İndus nehrinin Batı'sında İran uygarlığı taşıyan iki eyalet (Bülucistan ve Peştu'ların yöresi) ve nehrin Doğu'sunda ise Hint uygarlığına ve dolayısıyla Doğu'ya ait olan başka iki eyalet (Sind ve Pençab'ı) görüyoruz.

Dini açıdan Ara Bölge'nin Doğu sınırı, İslamlık'la, daha Doğusundaki Hinduizm ve Budizm'dir. Bu demek değildir ki Doğu yöresinde İslamlık yoktur (örneğin Endonezya vardır); Batı'da da Hıristiyan Ortodoks'luk vardır (örneğin Kuzey Amerika vardır). Ayrıca bu üç "gezegenin" kültürel sınırları bir çizgiden çok tedrici geçişler oluşturan kültürel sınırlar olarak anlaşılmalıdır. H. Millas'ın da doğru bir biçimde saptadığı gibi, Yunanistan'ın Batı adaları, bir bakıma da İtalya unsuru taşıyorlar; ve ben de Sicilya'nın da Yunanistan unsuru taşıdığını ekleyeyim. Böyle bir kültürel farklılık Çin'de de görülmektedir: Türk ve Müslüman Sinkiang bölgesi Ara Bölge'si içindedir, Budist Mogolistan ise Doğu'dadır. Ayrıca tarih bize göstermiştir ki Katolik Polonya ve Macaristan kendilerini her zaman, Ortodoks ve Müslüman "Doğu"ya karşı (yani Ara Bölge'ye karşı) öncü bir savaş gücü olarak gördüler ve böyle bir bilinç taşımışlardır.

Politik açıdan Avrasya'nın da, son iki bin ya da iki bin beş yüz yıl içinde, üçe ayrıldığını görüyoruz. Avrasya'da yaşıyanlar bu gerçeğin bilincindeydiler. Nasıl mı? Onlarda evren (ekümen) düşüncesi vardı. Yani yörelerini dış dünya ile,

yani Avrasya'nın öteki iki gezegeni ile ilişki kurmaya mecbur olmayan bir bütün, bir evren, bir gezegen sayıyorlardı. Ara Bölge'nin sakinleri için bu yöre, her zaman, bir merkez etrafında bir dünya idi: bu merkez Ege idi, ya da daha somut söylersek, boğazlar ve İstanbul idi. Öteki iki gezegen, merkezi Roma-Viyana olan Batı ve merkezi Sarı-ırmağın ovası ve sonraları (M.S. 13. yüzyılda) Pekin olan Doğu idi. "Bu ara bölgenin birliği, bu bölge halklarının en önemlilerinin binlerce yıl boyunca bu yöreyi bir imparatorluk içinde birleştirmeye çalışmaları gerçeğine dayanmaktadır. Böylece, Ara Bölge'nin ortasında bir biri ardında imparatorluklar görüyoruz: M.Ö. 5. yüzyılda Pers'leri, Büyük İskender'in Yunan İmparatorluğunu, Yunan - Bizans, Arap, Moğol, Türk ve en nihayet Rus İmparatorluklarını. Bu yörenin merkezi, bütün tarihi boyunca, Doğu Akdeniz olduğu açıkça belli olmaktadır; evren (ekümen) İmparatorluğu adayları hep buraya akmaktadırlar." (**Karşılaştırmalı Tarih**, s.37). Aynı şeyi Batı'da da görüyoruz; en üstün amaç Batı'nın politik birliğinin sağlanmasıdır. Bu yüzden de tek bir imparatorluk söz konusuymuş gibi bir yanlış intıba yaratılıyordu. Böylece laik merkezi Viyana'da ve dini merkezi Roma'da olan Kutsal Roma Alman İmparatorluğu, (tekmiş gibi) yalnız "İmparatorluk" diye anılıyordu ve imparator ünvanını yalnız Viyana'da hükmeden kullanabiliyordu. Avrupa'nın öteki hükümdarları basit krallar, prensler ya da dükler sayılırdı. "10 ve 12. yüzyıllarda Alman imparatoru ile Papa arasında süregelmiş olan çatışmanın amacı laik ve dini iktidarı biribirinden ayırmak değildi, tam tersine bu iki iktidarı bir tek hükümdarın kontrolünde birleştirmekti" (aynı eser, s.64). Orta Çağ'daki Katolikler'in Doğu Akdeniz yörelerine yönelttikleri Haçlı Seferlerini başka yabancı bir gezegene yöneltilmiş seferlere (expedition) benzetebiliriz. Nihayet aynı evrensel (ekümenik) anlayışı Çin İmparatorunda da görüyoruz: Doğu gezegende, Çin etrafındaki yörelerin imparatorları, imparator ünvanını kullandıklarında, "merkez" onları bu ünvana hakları olmadan elkoymuş sayardı.

Bundan dolayı diyebiliriz ki, ben Avrasya'daki üç gezegenenin çalışma mekanizmalarını keşfetmiş oldum; daha somut olarak söylersek Ara Bölge diye adlandırdığım gizli duran bir gezegeni buldum. Bunu ben "yaratmadım". Bunu ise başkasının değil de benim bulmamın nedeni, Yunanlı bir tarihçi olduğum (yani ismiyle anmadan önce, bu Ara Bölgenin varlığını iyi tanıyordum), 23 yıl boyunca Fransa'da büyüyüp ihtisas sahibi olmam (yani ikinci vatanım olan Batı'yı iyi tanıyordum) ve son yirmi yıldır Kanada'nın Ottava Üniversitesinde Çin tarihi okutmamdır (yani üçüncü gezegeni, Doğu'yu tanıyordum).

Bütün bunlar kitaplarımda çok açık bir biçimde anlatılmaktadır. Ne yazık ki H. Millas bu yazdıklarımı anlıyamadı; nedenini de anlıyorum. Hiç kuşku kabul etmeyen bu Ara Bölge "gerçek"inin anlaşılması için bir kimsenin dünya tarihinin bilgisini ve deneyini edinmiş olmasıdır; ama ne kadar bilgili olursa olsun bir inşaat mühendisi bunu başaramaz. Bu yüzden de H. Millas dünyamızı mekanik bir biçimde görmektedir. Şöyle diyor: "Doğal olarak, dünyamız yuvarlak olduğundan, kürenin üstünde istediğimiz noktayı seçip 'ara' olduğunu iddia edebiliriz. Her bölge (belki Kuzey ve Güney Kutup dışında) dört sınırla belirlenebilecek bir 'ara' bölgedir; bu bir geometrik düzenin kaçınılmaz sonucudur".

Daha da şaşırtıcı olan, beni eleştirenin 1928'deki Venizelos'un kesin bir Türk düşmanından birden bir Türk-Yunan konfederasyonu taraftarına dönüşmesinin, bu ani politik dönüşünün nedenini anlamamış olmasıdır; oysa ben bunu kitaplarımda en ufak ayrıntısına kadar anlatmaktayım. Kişisel bir açıklama olarak şunu söyleyebilirim. Sayın H. Millas'ın Descartes-Rönesans zihniyeti ona tarihi diyalektik olarak anlamasını engellemekte ve karşıtlıkların sentetik gücünü bir çelişki olarak görmektedir. Ayrıca Türkiyeli bir Yunanlı olduğundan, Yunanlıları Anadolu'dan söküp alan aşırı ulusçu Venizelos'un, bir Türk-Yunan dostluğunun havarisi olabileceğini görememektedir.

Aklıma 1968 yılında Lefkoşa'da Makarios'un bana söyledikleri geliyor. 1928-1930'lardaki Venizelos gibi yapması ve Kıbrıs'lı Türkler'e karşı politikasını değiştirmesi için onu iknaya çalışıyordum. Yanıtı şöyleydi: evet ama, 1922 yenilgisinden sonra Venizelos'un başka seçeneği yoktu, "mecburdu" politika değiştirmeye ve Türk-Yunan dostluğuna yönelmeye. Ben bugün böyle bir yöne doğru zorlanmıyorum, bir gün ben de bunu yapmaya mecbur olabilirim, o başka. Makarios bugün hayatta olsaydı belki de Kıbrıs sorunu çözülmüş olacaktı, çünkü 1974'den sonra -kendi anlayışına göre- Türk Yunan dostluğunu aramaya mecbur olacaktı.

Venizelos'un ani politik çizgi değiştirmesini **Türk-Yunan Yörenin Tarihi** (Hestia, 1981) adlı kitabımda ayrıntılarıyla anlatmaktayım; ve H. Millas'ın şu cümlesini okurken şaşkınlıktan söyleyecek söz bulamıyorum: "Kitsikis'in bir kitabına göre Batı'cı olan Venizelos... nasıl öteki kitabında birdenbire 'helenotürkist' oluverdi? Bunlar [Atatürk ve Venizelos] nasıl "federasyoncu" liderlerdir ki, tarihte eşine rastlanmamış ulusçu bir kararlılıkla iki milyona yaklaşan insanı topraklarından zorla sürüp ulusal devletlerini 'arındırmışlardır'."

Yunanlı okuyucular gibi Türk okuyucular da kitaplarımla ilgili görüşlerini, H. Millas'ın ya da benim yorumlarımı okuyarak değil bizzat kitaplarımı okuyarak edinme hakkında sahip olmalıdır; zaten okuyamadığı kitaplar üstüne bu yorumlar anlamsız olmaktadırlar. Artık korkunç tepkilere rağmen kitaplarım Yunanistan'da yayınlanabilmişlerdir. Kitaplarımın Türkçe baskılarını yayınlamaya karar vermiş olan Boyut Yayınevinin ve Cumhuriyet Gazetesinin bu tepkilere benzer baskılara karşı bu isteklerini gerçekleştirebileceklerini umut ediyorum.

Yunanistan'da **Anti** Dergisi, anımsatıyorum, benim için "En ciddi ve bundan dolayı da en tehlikeli" diye yazmıştı. H. Millas Türkiye'de aynı şeyi yazmaktadır: "Kitsikis'in bu yaklaşımı sevindiricidir, güzeldir, çölün ortasında bir vahadır. Ama bu vahanın suyu tehlikeli olabilir." Kostas Stamatiu, **Ta Nea** gazetesinde (Atina, 22-4-89) kendi açısından şöyle demektedir: "Kendi açımdan [Kitsikis'in **Osmanlı İmpratorluğunun Tarihi** adlı] kitabına daha soğukkanlı bir tutumla bakmamızı öneriyorum; anlaşılan Yunan kökenli olup da Türk yanlısı görüşleri benimseyen insanlar da varmış. Neden Homeyni gibi olup yok edilmelerini istiyelim?" Umarım Yunanistan'da da olduğu gibi Türkiye'de de Homeyni'ler baskın çıkamıyacak ve kitaplarım Türkçe olarak yayınlanabileceklerdir.

Dimitri Kitsikis'in Yanıtına Not

Herkül Millas

Sayın Dimitri Kitsikis'in yanıtının ilk oniki paragrafı yazdıklarımla doğrudan ilişkili değildirler. Bunun aksine, ne yazık ki, eleştirdiğim bir çok konuya ilişilmemiştir bile: toplumsal güçler ve sınıflar sorunu, "birlikten" yana olanların ikiyüzlülük yapmayıp ne denli "içten" oldukları, numara vererek saydığım çelişkiler bölümü, "federasyonun" tehlikeli yayılmacılığı, askeri diktatörlükler gibi konulara değinilmemiş.

Dimitri Kitsikis, kendi yazdıklarına göre: 1) koyu dindardır, 2) Batı'yı ve Rönesans'ı zararlı saymaktadır, 3) askeri diktatörlüklerin bazı olumlu yanlarını görmektedir, 4) Türkeş ve Papadopulos gibi kimseleri iki ülke için -hiç olmazsa bir süre için- yararlı saymaktadır, 5) Parlamentarist sistemi zararlı saymaktadır (Marks yetersiz sayardı), 6) halkların bağımsızlığı sorununda "plebisit" sistemini onaylamamaktadır; ulusçuluğu bir bilinç sorunu saymamaktadır (nedir milliyetçilik, anlıyamadım), 7) Yunanlılar'ın (Türkler'le birlikte) Ara Bölge'de yayılmalarından yanadır, 8) işçileri ve aydınları Batı'cı ve dolayısıyla zararlı saymaktadır. Ayrıca, ilginçtir, hiç bir ideolojiye inanmadığını da savunmaktadır. Ben bu son görüşüne saygı gösterip ona "sağcı" demiyeceğim. İsteyen kendi değerlendirmesini yapabilir.

Ara Bölge'ye gelince... Bu bölgenin sınırları kerteli (tedrici) bir geçiş bölgesi oluşturuyorlarsa -yanıttaki yeni görüştür bu- o zaman (uç) bölgeler arasında sonsuz bir "geçiş bölgeleri" anlayışı da benimsenebilir demektir. Bu, farklı ve olumlu bir yaklaşımdır. Ama gene de, şunları anlamadım: 1) Neden "Ara Bölge" içinde süregelmiş savaşlar "birleştirme çalışmaları" sayılıyor da, bunun aksine, Roma'nın Doğu'ya yayılması, Hıristiyanlığın Doğu'dan Batı'ya yayılması, yüzyıllar sürmüş haçlı seferleri, ve Osmanlıların Batı'ya kaymaları... "yabancı bir gezegene seferberlik" sayılıyorlar? ve 2) Yunanistan (ve Batı Türkiye de) neden (ille de bir guruplaştırma gerekliyse, diyelim Güney İtalya ile değil de)

Somali ve Afganistan toplumuyla bir "birlik" içinde ele alınıyor, hâlâ anlıyamıyorum. Ve bunu anlamam için önce Hıristiyan Ortodoks ya da Sunni Müslüman olmam gerekiyorsa herhalde hiç bir zaman da anlıyamıyacağım.

Çelişkilerle ilgili (paragraf 3) şunu söyleyebilirim. Eğer bir tarihçinin ortaya çıkardığı gerçekler inançlarıyla çelişiyorsa, sorun basittir: (inancı bilimselliğinden daha belirleyici değilse, yani sorun yaratmıyorsa) inancını değiştiriverir.

Ama bu diyaloğun demokratik bir biçimde -yani çağdaş Batı uygarlığına yaraşır bir biçimde- devam edebilmesi için kuşkusuz yapılması gereken, sayın Kitsikis'in kitaplarının Türk okuyucularına sunulmalarıdır. Yakında bu çevirileri görebileceğimizi her dürüst aydın gibi ben de diliyorum.

ÖNEMLİ NOT

Toplum ve Bilim'de yayımlanmak için gönderilen yazıların çift aralıklı olarak yazılmış iki daktilo nüshası **Toplum ve Bilim: Adalı Sokak No: 11 Arnavutköy 80820 İstanbul** adresine gönderilmelidir.

Yazarlar nasıl tanıtılmak istiyorlarsa (ünvan ve varsa kurumsal bağlantı) adlarının yanına bir asteriks koyarak yazının ilk sayfasının altına yazmalıdırlar. Yayın Kurulu verilen yazıları değerlendirirken yazara danışarak bazı düzeltmeler ve kısaltmalar yapabilir.

Toplum ve Bilim

OKURLARIMIZA...

Abone olmak için, aşağıda belirtilen abone bedelini, Birikim Limited Şirketi'nin Pamukbank Türbe Şubesi 210233 no'lu hesabına yatırmanız ve banka dekontu fotokopisini **Birikim Yayınları, Küçükayasofya Caddesi No: 17-19/A Sultanahmet-İstanbul** adresine göndermeniz yeterlidir.

Abone işleminizin hangi sayıdan başlayacağını lütfen belirtiniz.

Yurtiçi Yıllık	30.000 TL.
Avrupa, Ortadoğu	15 $
Amerika	18 $
Avustralya	18 $

Toplum ve Bilim

ELİMİZDE BULUNAN ESKİ SAYILAR

28 **Belge** *Yahya Kemal ve Osmanlı'da Siyasi Gelenek* **Bora** *Doğu ve Batı Arasında Bir Aydın: Bahro* **Turgut** *Modern Trajediye Karşı Kültürel Devrim* **Deringil** *II. Abdülhamit ve İsmet İnönü* **Tekeli** *İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya* **Behar** *Kültür ve Yazı* **Faroqhi** *Duyguların da Bir Tarihçesi Vardır* **Toprak** *Liberalizmin Liberal Gelenek İçinden Bir Eleştirisi* **Ersanlı - Özdoğan** *'Ulus' ve 'Ulusçuluk'*

29/30 **Vergin** *Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış* **Azmeh** *Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık* **Sarıbay** *Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm* **Burke** *Arap Protesto ve Direnişinde Form ve Anlam* **İhsanoğlu** *Osmanlı Devletine Bilimin Girişi* **Karaman** *İslâmi Uyanışın Öncüleri* **Bulaç** *İslâm Düşüncesinde Çifte Gerçeklik* **Toprak** *İki Müslüman Aydın: Ali Bulaç ve İsmet Özel* **Kara** *Cumhuriyet Türkiye'sinde Dinî Yayıncılık* **Toprak** *İslâm ve İktisat*

31-39 **Divitçioğlu** *İktisadi Yeniden Üretim* **İnsel - Aktar** *Çağdaşlaşma Sürecinin Toplumsal Sorunları* **Yumer** *Devlet Kuramında Liberal Temalar I* **Aksoy - Aksoy** *Rus Biçimciliği Üstüne* **Ersanlı** *Türkçülükten Yurttaşlığa* **Tekeli** *Akdeniz'de Feminizm* **Toprak** *Ömer Seyfettin ve "Sivil Toplum"* **Akarlı** *Toplum Tarihçiliğinde Yöntem* **Ortaylı** *Osmanlı ve Müzik*

40 **Divitçioğlu** *Küçükömer ya da İbn Haldun Versus Locke* **Yumer** *Devlet Kuramında Liberal Temalar II* **Esenbel** *Japon Aydınları ve Batı Bilimi* **Shaikh - Tonak** *Refah Devleti ve Sosyal Ücret Efsanesi* **Gürsel** *Sait Faik'in Eserinde İstanbul Rumları* **Tekeli - İlkin** *1923 Tarihli "Umur'u Nafia Programı"* **Güzel** *Türkiye'de Grev Tartışmaları-Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü* **Toprak** *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sendikal Gelişmeler* **Belge** *Türkiye'de Devlet ve Sınıf* **Toprak** *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi Üzerine*

41 **Buğra** *İktisat ve Ahlâk* **Howard** *Geleceğin Şimdi Olarak Kavranışı* **Segal** *Aileyi Parçalayacak mıyız?* **Hamon - Rotman** *Epilog* **Bora** *Doğu Avrupa'da 68* **Belge** *68 ve Sonrasında Sol Hareket* **Alpay** *68 Kuşağı Üzerine* **Doltaş** *"Postmodernizm" Aporia ve Logos* **Turhanlı** *Karşıt Kültürün Bir Ögesi Olarak Müzik* **İnsel** *88 Mayıs'ından 68 Mayıs'ına Bakış* **Zarakolu** *68 Mayıs'ından Belgeler*

42 **Ayata** *Salon Kullanımı* **Duben** *Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma* **Divitçioğlu** *Kök Türk Efsaneleri* **Doltaş** *İletişim, Yazın Metni ve Göstergebilim* **Cangızbay** *Türkçe Okuma-Yazma Öğretimi* **Üskül** *Sikyönetim Uygulamaları* **Çağlar** *Demokrasi Krizi* **Cezar** *Süleyman Penah Efendi* **Rodrik** *İhracat Patlaması* **Hassan** *Kesbsiz Tâ O Kadar Cehi Olmaz* **Ersanlı** *Yirmi Yılın Tadı* **Somer** *31 Mart* **Toprak** *Hürriyet'in İlanı*

43-44 **İslamoğlu-İnan** *Köylüler* **Yerasimos** *Pontus Meselesi* **Divitçioğlu** *Türk Bütüncül Erken Devleti* **Cocoullos** *Yunanistan'da Kadınlar* **Vergin** *Pozitivist Optimizm* **Şenatalar** *ABD '88 Başkanlık Seçimi* **Bostanoğlu** *Konut Sorunu* **Gürsel** *Türk Edebiyatında Yahudiler* **Özsoy-Taylan** *Dilbilim ve Çeviri* **Millas** *Türk-Yunan "Birliği"* **Toprak** *II. Meşrutiyet'te Kadın Dernekleri*

45 *Macit Gökberk İle Söyleşi* **Pamuk** *Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi* **Aksoy** *16. Yüzyıl İngiliz Tiyatrosu* **Ortaylı** *"Doğum Kontrolü"nün Hikâyesi* **Cangızbay** *Gurvitch Sosyolojisi* **Sayar** *İdris Küçükömer Hocamız* **Kıran** *Bir "İlan"ın Anlamlandırılması* **Çakman** *Reaganomics ve Mirası* **Çakır** *Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği* **Arat** *"Kadınlar İçin" Siyasetin Önemi*

BİRİKİM YAYINLARI